M-2460 ✓

शिर्षक	ग्रंथकार	विषय	विस्तार (पुर्ण/अपूर्ण)	टिकाकार	आकार	पृष्ठे	लिपी	सामग्री	Lines per page	Letters per line	Condition & age (शके/विक्रम सवंत)	Additional Particulars / Remark
शब्दप्रकाश टीका	-	दर्शन	अपूर्ण		3/9	230	संस्कृत देवनागरी	कागद	10	51		

M-2460

कविकुलगुरू कालिदास संस्कृत विश्वविद्यालय, रामटेक

हस्तलिखित संग्रह

दाखल क्र. M2460 विषय दर्शन

नाव शब्दप्रकाश टीका

लेखक/लिपीकार –

पृष्ठ 230 काळ .... पूर्ण/अपूर्ण

श्रीगणेशायनमः श्रीकृष्णायनमः तर्केतंत्रेचविदुषांविदुषांतोषकारिकाक्रियतेजगदीशेनशब्दशक्तिप्रकाशिका १ ग्रंथा
रंविघ्नविघातायसमुचितोशाद्मपि देवतांग्रथकृत्स्मरतिसमस्तुभवहेतुःसकलेसर्वःसमुपासितामनुजेसाकांक्षासन्नावस्वा
र्थेयोग्यासरस्वतीदेवी १ इतरातावद्देवतासमग्रुपासितापिउपासकेनसाकांक्षासाकांक्षापिवानासन्नाभासन्नापिवानस
मोपासितुरभिलषितार्थेयोग्यायोग्यापिवानसमस्तोपासकेऽनुभवसजनिकाजनिकापिवानसर्वः किंतुकालक्रमेणो
वसरस्वतीदेवीसकलकरावमनुजेसाकांक्षासन्नापोग्यास्वोपासितासतीसपरावानुभवंतनुते।अतोदेवतांतरमुपेक्ष्योक्तपद्यवती
यमवश्यमुपासितमेतत्संचेतासर्यशब्दोयदिस्वार्थस्यानुभवेभवेहेतुः प्रासक्षिकरावोपनपिकेनभवनाकां स्वाक्तपयोगस्तम्भिन्नेपि
चेदानुमानिकरावनचतत्रसर्वःसाकांक्षत्वादिधीमात्रेणसः व्याप्तिवुध्यादेरप्यधिकस्यापेक्षणादित्याशंकामपनेतुमन्व
येवाधिनामकमनुभवांतरंदर्शयतिसाकांक्षशब्दैर्योबोधस्तदर्थान्वयगोचरःसोयंनिष्पन्नितार्थत्वात्प्रत्यक्षंनचानुमा शब्द
स्तितावहोरस्तिगामानयेत्यादिसाकांक्षशब्देभः स्वस्ववृत्त्याउपदार्थानामुपस्थितेस्तत्तेनावादाबस्तित्वादेरन्वयावगाहिविरु

ण्वोबाधः तत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यामाकांक्षादिमत्त्वया शब्दस्यावाप्तो मोहेतुर्ननु तु पदार्थानामुपस्थितिमात्रं विशिष्टमतेरानुभविक

त्वात् अन्यथानुमितेरस्य प्रत्यक्षापत्तेरन्यथा सौ स्मृतिः समानाकारसंस्काराप्रभवत्वात् नापि साक्षात्कारः सांकांक्षपदैर्नैव प्रका

रांतरेणाप्युपस्थितार्थस्यापि अन्यथा मर्यादया ऽवगाहितापत्तेः न चेष्टापत्तिः अनुभवविरोधात् तत्तदर्थविषयकत्वेन शाब्दमनेरनु

व्यवसायं प्रति तत्तदर्थसाकांक्षपदजन्यत्वेहावरशाब्दविनविषयविधयाहेतुत्वकल्पनाया मत्तिगौरवात् इतरबाधलब्धस्थि

इतरत्वादेरपदार्थस्याप्यवगाहित्वेन शाब्दमतेरनुव्यवसीयमानत्वात् गवादावस्तित्वादेरिवास्तित्वादावपि गवादेर्भानप्रसंगस्य ताव

ताप्यनिवारणाच्च अत एवासौ नानुमितिरपि पूर्वपरामृष्टस्य वस्तुमात्रस्यैवासति बाधके शाब्दधीविषयतापत्तेः न च तत्तदर्थगो

चरशाब्दधियं प्रति साकांक्षपदजन्यापास्ततदर्थस्मृतेः कारणत्वकल्पनान्नैष दोषः तावतापि पदार्थानामन्वयधीदशायामप

दार्थानामपि स्वसामग्रीबलेन प्रत्यक्षानुमित्योरनंतरप्रसंगस्य दुर्वारतापत्तेः शाब्दधियः प्रत्यक्षत्वाद्यभ्युपगमे प्रत्यक्षादिसामा

मे प्रति शाब्दसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वासंभवात् शाब्दान्यप्रत्यक्षत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति तस्यास्तथात्वमेवं स्पशाब्दधियः प्रत्यक्षादिभिन्नत्व

कल्पनायामेव लाघवाच्च अर्थलिंगजत्वेनान्वयबुद्धेरनुमितित्वसिद्धावनाप्तशाब्दानामनुमित्यांतत्सामग्र्याः प्रतिबंधकत्वं

२

वाक्यमेतालिंगजलमेवशाब्दधियः खंडयति योग्यतार्थगताकांक्षाशब्दनिष्ठानुभाविका प्रत्येकं वा मिलित्वा वा नैते लिंगमसिद्धिनः ३
गवादावसत्त्वादेरनुभवार्थं ततावदसत्त्वादेर्बाधविरहिस्वरूपे योग्यमात्रे लिंगाबाधनिश्चयाभावेनान्यथासिद्धस्य योग्य
तानिश्चयस्यानावश्यकत्वात् योग्यतामात्रं लिंगकत्वं संसर्गानुमानं स्यान्वयबुद्धित्वे घटः कर्मत्वमित्यादिस्थलीवस्यापि तस्यन
थातायानानु योग्यतायाः संशयस्थलेप्यन्वयबुद्धेरानुभविकत्वाच्च गवादावसत्त्वादेरन्वयबोधानुकूलत्वानुपूर्वीपर्यवसितात्वाकांक्षा
स्वयमसिद्धा कथमसत्त्वादेरन्वयं साधयेत् अन्तरा वासत्त्वादेर्योग्यताविशिष्टमप्याकांक्षात्वेन तदन्वयस्यानुमापकमप्रसि
द्धेः अथ गोरस्तितावान् स्वधर्मिकासत्त्वान्वयबोधानुकूलाकांक्षाश्रयपदस्मारितत्वात् घटवत् अस्ति पदसमभिव्याहृतगोपदस्मा
रितत्वाद्वाच्चस्कवदित्याद्यनुमानं तत्र एवान्वयधियः अथासिद्धिः पदानामेकवाक्यत्वापन्नत्वरूपसमभिव्याहृतत्वनिश्चयं वि
नान्यायनये पन्वयबोधस्यानुसत्तापूर्वं तस्यावश्यकत्वात् नवदिनष्टभाविनि वा घटन्वस्तु रादौ व्यभिचारः स्वायानुमाने स्वरूप
तत्त्वस्यार्किंचित्करत्वात् एकविधव्यभिचारग्रहस्यैतेपि अन्यविधव्याप्तिनिश्चयस्यसंभवाच्चसमानप्रकारकेस्यैव व्यभिचारस्य ग्रह
स्य व्याप्तिधीविरोधित्वादिति नव्यवैशेषिकाः तन्न गवादेः सपदस्मारितत्वाद्यग्रहदशायामनन्वयस्य गोरस्तीत्यादावन्वयानुभवस्योक्तेहेतुना ॥

२

निष्पत्तेः पदजन्मा हि पदार्थस्मृतिः स्वरूपसत्येवान्वयबुद्धावुपयुज्यते न तु ज्ञाता प्रमाणाभावात् पदेरस्मारितस्यापि पदस्मारि
तत्वग्रहादन्वयधीप्रसंगाच्च एतेन गौः पदमस्तित्ववद्बोधज्ञानपूर्वकं अस्तिपदसाकांक्षगौःपदत्वात् । पचेत्येवं तत्रेवं । यथा काशमित्येवं
पदपक्षक॰म प्यनुमानं करणभक्ष पक्षानुसारिणं परास्तम् गवादिपदानां ज्ञानपूर्वकत्वाद्यभावश्चनिश्चयपदशोतस्त्रस्य गवादिमुख्य
धर्मिकास्तित्वाद्यन्वयबोधस्य सविजातीनस्योक्तलिंगादनिष्पत्तेः वाक्यार्थस्यापूर्वत्वेन तद्धर्मसाध्यस्य प्रायः प्रागनुपस्थि
तेऽनुमानायोगाच्च वस्तुतो वाक्यार्थबोधस्यानुमितित्वे सत्येव साकांक्षयदादिलिंगकत्वोक्त्या । वेदेवत्वसिद्धं । प्रमाणाभावात्
अस्तित्वेन गामनुमिनोमीत्यादेरनुव्यवसायस्य तत्रासत्वात् श्रुतेन गोरस्तीति वाक्यादस्तित्वेन गौः श्रुतो न त्वनुमित इत्येवानु
भवाच्च श्रोतव्यो मंतव्य इत्यादि प्रयोगदर्शनाच्च शब्दत्वस्यापि दृष्टेरोतेः शाब्दतावच्छेदकत्वात् । न चासौ श्रोति बाधकाभावात् नन्वे
देवमनुमितिमात्रस्य पदजन्यत्वं प्रकल्प्यान्वयबोधकर्तृत्वं किमिति न रोच्यते: अनुमितावि वान्वयमतावपीय समानविषयक
प्रत्यक्षसामग्र्यादेः प्रतिबंधकतया तदभावजन्यत्वेन कृशोपस्थदुष्करत्वात् पटादिपदेरर्थस्य यत्नादेः स्मारणेन सतिनदीयव्यासा
देरिव दहनाद्यर्थैस्तदर्थकवन्ह्यादिपदस्मरणेजरंतदीपाकांक्षाद्यवगमस्य सुकरत्वात् वाच्यतावच्छेदकत्वस्यापि संबंधस्य स्मारकतया

म विशिष्टत्वात् किंच घटादन्य इत्यादिवाक्याद् घटप्रतियोगिकान्यत्वादिप्रकारेणानिरवच्छिन्नविशेष्यताको घटान्यसंबोधस्स

३ र्वजनसिद्धः स चास्माकं तादृशानुपूर्वीकयत्ज्ञानत्वेन तथाविधान्वयबोधं प्रति हेतुत्वादुपपद्यते परेषां तु भेदो घटप्रतियोगि

ताकस्तत्साकांक्षामादिपदस्मारितत्वादित्यादिरीत्या न तन्निर्वाहः पक्षविधयान्यत्वस्य भानेऽन्यन्य प्रकारेणान्यस्य तत्रा

भानात् ननु वत्त्राप्यमेव घटान्यत्वप्रकारेण घटान्यसत्त्वलम्बकं घटादित्यस्य यथार्थतायत्नेऽन्यथा घटोऽस्तीत्यादावपि घटा

दिपदस्यैवास्तित्वविशिष्टघटादिलक्षकत्वसंभवात् तत्राप्यस्तित्वघटयोरन्वयबोधापलापापत्तेरित्यास्तां विस्तरः सा

कांक्षत्वादेरिव वाक्यार्थगोचरज्ञानवदुक्तत्वरूपस्यासत्तेरप्यनिश्चयदशायां शाब्दधीहेतुरतोऽनेकपदार्थधर्मिकापरपदार्थस्या

न्वयबोधोऽनुमितिः सिद्धिसत्वे विनानुमित्सां तदसंभवात् परं त्वनुमितेरप्यस्य किं त्वसौ गृहीतव्याप्तिकत्वाभावाद् मापज्ञातोऽपि विशि

ष्टज्ञानत्वावच्छेदेन समानाकारनिश्चयोत्तरत्वं तज्ज्ञातीयान्यपथार्थज्ञानस्येव गृहीतग्राहित्वेन प्रमात्वात् अत एव धारावाहि

कप्रत्यक्षस्मृत्योर्नासमानाकारग्रहोत्तरवर्तित्वं विना तासां प्रमात्वहानिः तन्निरस्तसमानाकारानुभवसमुत्पन्नासु स्मृतीनामिति ३

जरन्मीमांसकानां समाधानं निरस्तमिमानोक्ततात्पर्यवाक्यार्थापरिज्ञाततापर्युज्यते वाक्यार्थानामपूर्वत्वात् संशयेऽप्यनयोर्दयानन्थे

घेकपदार्थवदपरपदार्थपर्यवसन्नस्य वाक्यार्थस्य ज्ञानवदुक्तत्वरूपाया आप्तोक्तताया निश्चयः शाब्दमतेः कारणं स्यात् स्याद्
पि तेनैव साध्यनिश्चयेन प्रतिबन्धादेकपदार्थपक्षिकायाः अपरपदार्थानुमितेरनुत्पादः नचैवं शाब्दधियः पूर्वं वाक्यार्थस्यो
पस्थितत्वनियमेन तद्गर्भस्याप्तोक्तत्वस्यापि मतेरनावश्यकत्वात् अप्रमाण्यवेदस्याप्यनुवादकतापत्तेः एकपदार्थेऽपरपदा
र्थस्य शाब्दे वाक्यार्थज्ञानवदुक्तत्वस्य च संशयेऽपि शाब्दमतेरुत्पादाच्च अत एवाप्तोक्तत्वस्य संशये प्रज्ञिरेकनिश्चये चान्वय
बुद्धेरनुत्पादादवश्यं तन्निश्चयस्तत्र हेतुरित्यपि असुक्तमसिद्धेः ननु माभूदाप्तोक्तत्वसंनिश्चयानुरोधेन सिद्धसाधनं
तात्पर्यस्य तु स्यात् तन्निश्चयस्यान्वयधीहेतुत्वात् अन्यथा घटकर्मत्वादिपरत्वाभावस्य घटकर्मताद्यन्यमात्रपरत्वस्य वा
निश्चयेऽपि घटमित्यादिवाक्याद् घटीयकर्मत्वमित्याद्यन्वयबोधापत्तेरिति चेन्न कर्मताधर्मिकघटान्वयधीपरत्वाभाव
निश्चयकाले भ्रमेयत्वादिरूपेण घटकर्मत्वादिपरत्वस्य निश्चयेऽपि घटीयकर्मत्वमित्यन्वयमतेरनुत्पत्त्या कर्मताधर्मिक
घटान्वयबोधपरत्वप्रकारकनिश्चयत्वेनैव तात्पर्यधियस्तस्यां कारणत्वेन वाक्यार्थस्य तत्राप्रवेशात् वस्तुतः समाना
नुपूर्वीकस्यैव वाक्यान्तरस्य तत्स्यैव वा कालान्तरमन्तर्भाव्य घटीयकर्मत्वादिपरत्वनिश्चयसत्त्वेऽपि अस्य माया वाक्यं तत्तौ
विशानीमन्तर्भावेन तत्परत्वस्यानिश्चयेऽभावनिश्चये वा घटीयं कर्मत्वमित्याद्यन्वयमतेरनुमादाद्विशिष्यैव तत्तद्वा

६

स्य व्यक्तिधर्मिकस्य घटकर्मत्वादिप्रकारकनिश्चयस्य तदन्वयबोधहेतुत्वस्यापेयं तथात्वं च तद्धेतुभूतानां प्रकरणज्ञानाभिधा
नामेव विज्ञानवृत्तीनां तथात्वमुचितं अत एव पूर्वापूर्ववर्तित्वात् अत एव सैंधवमानयेत्यादावपि लवणपरत्वधीर्न
लवणघटकपदोद्बोधहेतुः किंतु तदर्जकत्वेनाभिमतं भोजनादिप्रकरणस्य प्रतिसंधानमिति मायसिद्धांतः एवं च वाक्या
र्थप्रतीतिजनकत्वपीभिप्रेतत्वलक्षणस्य तात्पर्यस्य ज्ञानमवश्यं पश्चात्सामान्यहेतुस्तस्य संशये अतिरेकनिश्चये च तद
नुसाराज्जन्निश्चये पस्येकपगपदेनैकार्थोपस्थितावेकार्थमात्रान्वये पि विनिगमकत्वाल्लक्षणाकल्पकत्वात्मुख्यार्थे
बाधस्य सर्वत्र लक्षणापामसंभवान्तथा च तात्पर्यविच्छेदकत्वे च सर्वत्र वाक्यार्थासिद्धेः प्रत्यक्षानुमितिभ्यां भि
न्नमनुभवं शाब्दमन्यत्रापि शाब्दबोधं गृहीतग्राहित्वे नानुवादक इति प्राभाकरमतमथ नादेयमित्यास्तां विस्तरः ननु स्वार्था
न्वयगोचरो बोधः साकांक्षैरपि सार्थकैरेव शब्दैः संपादनीयो न तु निरर्थकैस्तत्र कोसौ सार्थकः कतिविधश्चेत्याकां
क्षायामाह शब्दांतरमपेक्ष्यैव सार्थकः स्वार्थबोधकृत् प्रकृतिः प्रत्ययश्चेव निपातश्चेति स त्रिधा ॥५॥ पादशः शब्दः शब्दांत
रं सहकृत्यैव स्वस्य घटकस्य वा स्वरूपस्याप्य पादृशार्थावगाहिबोधं प्रत्यनुकूलः स तथाविधार्थे सार्थकः पटपाचकाद्याः प्रकृत
यः सुप्तिङादयः प्रत्ययाः प्रादयश्च निपाताश्च स्वोपस्थाप्यस्वार्थस्य बोधं निपमतः शब्दांतरं सहकृत्यैवजनयंति । वाक्यानि पुनरस ६
हकृत्यापि शब्दविषयकादिकः शब्दोपि शरीर इत्यादिना विषयादेरन्वयबोधमादधानत्वात्तादृशविषयपि ताकबोधने सार्थकत्वपरं

त्वयोग्यः स चायं त्रिविध एव प्रकृतिः प्रत्ययो निपातश्चेति शयपनादि विकरणेन तु माघागमश्चान्वयबोधने प्रकृत्यादीनां स
हायोपिन स्वार्थो यस्थितिद्वारोपनेनेमारोपवत् स्वीदविधस्वसार्थकः स्यात्तु त्रीवद्सादावपि पुष्पमादादिसंबंधो न वसाघादे
शस्यार्थः किंतु तदादेशिनोपुष्पाकमित्यादिवाक्यस्यानः पूर्वपदमयेक्षैव तादृशसंबंधबोधानुकूलेत्यत्र न प्रसंगः सदृशा
घर्थे प्रकृत्यादिभ्योभिन्ने पुनिभनीकाशादिशब्दे प्ववति प्रसंगस्तु समासांतर्गतत्वनियतस्वार्थबोधकताकामत्वेन विशेष
णद्वारणोपः तत्र प्रथमोद्दिष्टां प्रकृतिं लक्षयति स्वेतरार्थानवच्छिन्नपत्वार्थान्वयबोधने पच्छवृत्तिनिरयोहेतुः प्रकृतिःसा
तदर्थिकाद्दं स्वेतरशब्दार्थाविशेषितस्य पादृशस्वार्थस्यान्वयबोधं प्रति स्वाव्यवहितोत्तरत्वसंबंधेन पादृशशब्दवत्तानिश्च
पएवहेतुः स्यादृशशब्दस्तथाविधार्थे प्रकृतिः प्रथमप्रभृतयो लिशब्दाः स्वोत्तरविभक्त्या घंशे निश्चिताएवेत्याय स्वास्य
स्य च सनजननादेरन्वयं प्रत्यर्थे कर्मत्वकर्तृत्वादेर्बोधयंतिनत्वमथाप्रत्ययास्तु पदांतरार्थानवच्छिन्नस्य स्वार्थस्यान्वय
बोधं प्रति निश्चिताप्रत्ययपञ्चजे नैवैत्रः पचति मजेनेत्यादौ शब्दांतरधर्मिकस्य तु चादिनिश्चयस्यासन्नेपि तदर्थस्यैकल
वर्त्तमानत्वादेश्चैत्रयाकादावनन्वयात्॥ स्वाव्यवहितोत्तरत्वसंसर्गेण पादृशशब्दवत्तायानिश्चय एव तद्पस्था
प्यपादृशार्थान्वयबोधं प्रति हेतुः स्यादृशस्यैवप्रशब्दस्य प्रकृते तथाविधस्वार्थः स च पाकमित्यादौ शक्त्यादिविरहेपि पवनादि

श्री०
५

रूपस्सुवचरवपचनादेः कर्मत्वादावन्वयबाधं प्रसमासादिधर्मिकताद्यात्मा एवतानिश्चयस्यैवहेतुत्वात् बहुराडोद्राक्षि
त्पादावीषद्समासत्वादिरूपस्य स्वार्थस्यद्रावनादावन्वयबाधं प्रतिगुणादिपदधर्मिकस्वान्तरत्वसंबंधेन बहुजादिप्र
तपस्वनिश्चयस्यैवहेतुरपिन पदार्थांतरेणावच्छिन्नस्यतादृशस्वार्थस्यद्राक्षादावन्वयबोधकः प्रमयामांप्रकृत्यर्थविच्छि
न्नस्यैवसंख्यादिभिन्नस्वार्थस्य धर्मांतरेन्वयबोधकत्वमुक्तं तेः अतनाम्नः प्राग्विहितेबहुत्वेकर्तृकृदादेश्चन प्रसंगः
नवा चंद्रनिभोयं कुंभकारोपमिस्यादौ सदृशाकर्त्राद्यर्थकनिभकारादौ पूर्वपदार्थावधिनैस्यैवसदृशाद्यर्थस्यबोधकता
पास्तत्रबुत्सन्नत्वात् नैवमेवकारादेरव मयोगाद्यर्थेप्रकृतित्वं नस्यात् यार्थएव धनुर्धरइत्यादौ पार्थादिपदार्थवि
शेषितस्यैवतादृशस्वार्थस्यान्वयबाधं प्रतिहेतुत्वादितिवाच्यं इष्टत्वात प्रकृतेः स्वान्तरविभक्तिसाकांक्षजातीयत्वानुपमा
देवकारादेश्चसविभक्तिकत्वएवप्रभासा भावात् पेतु म मंते पार्थामयोगात्वावच्छिन्नस्यैवच्छेदस्यैवतत्रैवकारार्थत्वं
नादृशार्थबोधनेतासर्यग्राहकत्वेनशाब्दादिवदाकांक्षासंपादकत्वेनैववापार्थादिपदस्माप्रयोगादेवकारादिनियमः
प्रकृतिरेवनस्यचलु प्रविभक्तिकत्वेनतादृशाविभक्त्यंशेशाब्दतन्निश्चयस्यपार्थायोगत्वावच्छिन्नाव्यवच्छेदरूपस्वा
र्थान्वयबाधं प्रतिहेतुत्वमितितेषांयार्थएवेसत्रपार्थेवकारार्थयोर्भेदेनानुभवविकस्यानपबोधस्यापत्त्यायप्रसंगः

५

प्रसंगश्च तयोरभेदेनान्वयस्तथाव्यवच्छेदत्वेसात्वपि ज्ञातियदिकार्थयोरभेदान्वये तंत्रस्य नाम्नोः समानविभक्तिक
त्वस्यानपायादिति पतूपसर्गाणामिवैवकारादितिपातानामपि न प्रकृतित्वं निरर्थकत्वात् परं तु समभिव्याहृतपार्था
दिपदानां तदन्वयोगव्यवच्छिन्नत्वादिलक्षणायां निरूढत्वसंपादकतामात्रमिति तच्चिंत्यं मूलाघवादन्यथा निर्वक्ति
स्वोपस्थाप्यपदार्थसंबोधने पयस्य निश्चयः तत्वेन हेतुस्य चा प्रकृतिः सा तदर्थिका ॥७॥ न हेनत निश्चयत्वेन स्वोप
स्थाप्ययादृशार्थस्यान्वयबोधं प्रति स्वाव्यवहितोत्तरत्वसंसर्गकपादृशावत्त्वज्ञाननिश्चयत्वेन हेतुत्वं तादृशार
वशात्वस्तथाविधार्थप्रकृतिरिति फलितोर्थः बहुगुडो द्राक्षेत्यादौ बहुजर्थस्यान्वयबोधं प्रति न बहुजादिनि
श्चयत्वेन हेतुत्वमपि तु बहुगुडादिपदनिश्चयत्वेन अन्यथा केवलादपि बहुगुडादिशब्दाद् द्राक्षादौ बहुजर्थ
स्यान्वयबोधापत्तेरिति न तत्र प्रसंगः प्रसर्पलक्षणातिविभजते च पादृशार्थप्रकृत्यसंभवो निपातानामश्च वृत्ति
मानूसतादृशार्थे शब्दः स्यात् स्मतस्मोसौ चतुर्विधः ॥८॥ पादृशार्थे इति वृत्तावप्यन्वेति तेन पादृशार्थकप्रकृति
निपाताभ्यां भिन्नो पादृशार्थे शक्तिनिरूढलक्षणान्यतरात्मकप्रशस्तवृत्तिमान् यादृशः शब्दः स तादृशार्थकप्रत्य
यः प्रशंसायां मतुयो विधानात् तच्छक्त्या निरूढलक्षणया च गुणगुणिनोः स्थितिप्रस्थानयोश्च बोधकापि सु

कुस्यात्र मत पः प्रकृतिभ्यो नभिन्नाः। तथा शक्त्या समुच्चयादि प्रतिपादका अपि चादयो न निपातेभ्यः स्वादयस्वरूप
रतापामेव प्रकृतयानत्वे कत्वाद्यर्थे। तृतीयादेः कर्मत्वादेः स त्वपि लक्षणानन्निरूढा प्रायशः प्रयोगविरहात् अ
त एव यत्रास्ति प्रयोगस्तत्र तृतीयादितोपि कर्मत्वादेरवगमः यथा पशुना रुद्रं यजत इत्यादौ अत एव चान्व
र्थत्वादेकवचनादेरेकत्वादिबोधकत्वप्राप्तौ घ्येकयोर्द्विवचनैकवचने बहुषु बहुवचनमिति पत्याशिनिः
प्राह तद्दिद्वित्वैकत्वादेरवद्धि वचनादिनियमार्थमिति फणिभाष्यकृतः तन्नद्वित्वादावपि नैकवचनादेः प्रमा
णं तद्धितार्ख्यातकृतोप्येतेन आख्यातास्तत्रापि शक्तिर्वान्निरूढलक्षणा वा एव प्रत्ययत्वसपादकत्वात् तन्नप्लि भ
क्षकोदाक्षिः पचतीत्यादौ भक्षणादेर्लक्षणया बोधो घवगमः कृदादितः कस्यापि। स्वार्थिकप्रत्ययमात्रस्य स्वरू
पमर्थः तेन जुगुप्सते दैवतमित्यादौ सन्नन्तत्वादौ नाप्तिः॥ भावविहितानामपि घञादीनां मुक्तेरगतिः अत्रापि भाव
प्रत्ययस्य धात्वर्थस्वरूपपरत्वात् अन्यथा पाकं पश्येत्यादौ धात्वर्थस्य पचनादेः कर्मत्वादावनन्वयापत्तेः स्वार्थे धात्व
र्थान्वयस्यानुसन्धानात् इत्थमेव च स्तोकः पाक इत्यादिप्रयोगस्य परिशिष्टाद्यकृतः सप्रामाण्यं अन्यथा स्तोकादीनां
ना धात्वर्थविशेषणत्वे नियमतो द्वितीयायत्तः अत एव संचारो रतिमंदिरावधि सखीकरणी बोधि व्याहृतमित्यादि

कामस्यागमो निष्फलस्तत्र भुक्तिःस्तोकापि पत्रनेत्रादिस्मृतिश्च संगच्छत इति नञः स्वोत्तरपदस्य पार्थसाकांक्षत्वे
वधातोरर्थे विशेषणतानापन्नस्य बोधेन तदर्थकनाम्नो द्वितीयाद्यपेक्षा ननु धातुमात्रस्य तथात्वे स्तोकः पाक इत्या
देव प्रमाणं नतु स्तोकं पाक इत्यादिप्रयोगस्य प्रक्रियाया विशेषणांके भेदाद्यनुशिष्टेरपि तत्रैव तात्पर्यात् अत एव
स्तोकं स्थीयते साधु गतं चकितं यामस्य द्वयं गमि साद्दो धात्वर्थस्य तिङर्थकालादिसाकांक्षत्वान्न तद्विशेषणता
स्याद्द्वितीयाद्यनुपपत्तिरिति तु शाब्दिकसंप्रदायः प्रत्यक्षपदीये भर्तृहरिणोक्तं पदं स्वेतरस्य पदस्यार्थे स्वार्थस्यान्वय
बोधने पदस्यापेक्षा स्यात्पूर्वा प्रकृतिः प्रत्ययः पर इति नद्धजादावव्याप्तिप्रसंगादुपेक्षितं नम्।। पदमपि स्वेतरार्थानवच्छि
न्नस्वार्थस्यान्वयबोधने योऽसमर्थः स एव शब्दः प्रत्ययः पञ्चविध इत्युमापकमुक्तं तद्युक्तं सुजेङाः पदार्थान्त
रानवच्छिन्नस्वार्थसंख्यादिप्रकारकबोधसमर्थत्वेन तथात्वे सादौ चाव्याप्तेः सैषड इत्यत्र ससस्य यादृशरूपेण पुनः
संधिः लाघवादन्यथा निर्वक्ति इतरार्थाविशेषिते पादस्य स्वार्थे धर्मिण्यवच्छिन्ने स्वार्थे यो बोधनाक्षमः।।ति
कृत्य स्यानिभाघमः सर्वात्र मध्ये च्यते।१।।पदशक्तिशक्तान्तरार्था ।।ति इत्यर्थस्यान्वयबोधने स्वरूपायोग्यानि

७

भादिशब्देभ्यो भिन्नस्तादृशार्थे प्रसक्तः स्वार्थः स्वैत्रा सीत्सादावर्थान्तरानवच्छिन्ने स्वार्थे नाम्नां तिङर्थान्वयबो
धकत्वं एवं पङ्क्तस्थोपि ते साद्यो पश्चादि धातूनां पश्वी ती सादौ तिङं पाचकास्ती सादौ हुतां काश्यपि रित्सा
दौ तद्धितानां प्रकृत्यर्थावच्छिन्न एव स्वार्थे कत्सादौ तिङर्थस्य वर्तमानत्वादेर्बोधकत्वं न तु तदनवच्छिन्न इति
न तेषु प्रसंगः निभनिपातादिकं शब्दान्तरार्थानवच्छिन्ने सुहृत्सासमुच्चयादिस्वार्थे तिङर्थस्यान्वयं प्रतिस्व
रूपाण्यपि निभादिरेवति न तत्र प्रसंगः निपातं लक्षयति स्वाप्यंशे शब्दान्तरार्थस्य तादात्म्येनान्वयाक्षमः सुबाधनो
निपातो सो विविधश्चादिभेदतः॥१०॥ पश्शब्दः केवले पादृशार्थे शब्दान्तरार्थस्य तादात्म्येनान्वयबोधं प्रतिसमर्थः
सुबादिप्रत्ययोपः प्रत्येकं भिन्नः स तादृशार्थे निपातः वादयो हि निपाताः स्वार्थे समुच्चयादौ नामार्थस्याभेदेना
न्वयबोधं प्रत्ययोग्याः महिस्मरन्मनुभूतं चेत्यादितः स्मर्तुः समुच्चयः स्मादिरनुभववान्किंतु स्मर्तानुभूतयोः॥
समुच्चयइत्यादिरेवस्ताकं प्रतीत्सादौ धातुरपि स्वार्थे नामार्थस्य तादात्म्येन बोधयत्यसमर्थ एवाप्रसक्तः सुबादि ७
रेवान्वशब्द इत्सादौ नामार्थस्याभेदस्याकांक्षश्चकारादिः स्वपरतायां न निपातः किंतु नामे वण्डुंदरप्रभृतेर्नास्ति

निपातव्यपदेशः सूत्रानिष्पादत्वप्रयुक्तो भाक्तः। कार्त्तिक्यादौ पञ्चदानं तद्दमं तच्चिनिंदितमित्यादौ न केवलेनञ
र्थे यदर्थसत्तादात्म्येनान्वयः किंतु दानाद्यवच्छिन्नास्वर्दिवानञ माघव्ययमपि नामेव न तु नियातः शोभनं
स्वरितादौ तदर्थेनामार्थसत्तादात्म्येनान्वयात्। प्रादयस्तूपसर्गा न सार्थकाः। सार्थकास्त्वेते निपाताः। अपि जातौ सत्ताना
स्तीत्यत्र सत्ताया जातित्ववृत्तित्वस्य समवेतत्वनिरूपितस्वरूपसंबंधेनासंताभावो नञा प्रत्याय्यते न तु सत्त्वस्याभा
वः। प्रथमांतपदानुपस्थाप्यते न नञर्थे तत्रास्तित्वादिक्रियान्वयस्यायोगात्। जातौ जातिर्नास्तीत्यत्र जातिवृत्तित्वाव
च्छिन्नाभावस्यैकत्वेन तत्र तिङर्थद्वित्वस्य पर्याप्तिबाधेनान्वयासंभवाच्च सत्तासमवायेन जातौ नास्तीत्या
दौ तु समवेतत्वोपस्वरूपसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे समवायपदस्य लक्षणा षामपि सत्ताभावस्य सम
वायावच्छिन्नत्वासंभवेन समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे तल्लक्षणायामावश्यकत्वात् प्रथमार्थप्र
तियोगित्वे समवायावच्छिन्नत्वस्य तत्रान्वय इति हि सा तु संप्रथमापाः प्रतियोगितार्थकत्वस्य क्वचिदप्यकल
नात् विशिष्टसत्ताग्रहणं नास्तीत्यादिकस्तु प्रयोगो परिभ्रमाएतं तदाभेपत्वस्या व्याधवति तेन इत्यवसितिस्तावच्छेदेन तत्सा

८ गुणवृत्तित्वाभावसत्त्वात् विशिष्टस्यातिरिक्तत्वादित्यपि कश्चित् न क्रोधो न च मात्सर्यं न लोभो नाशुभा मतिः
भवंति कृतपुण्यानां भक्तानां पुरुषोत्तम इत्यादावनेकनञामानर्थक्यप्रसंगस्तन्न तेविरिंचिर्न भवो न श्रीर्न विध
नाधिपः तानुमर्हतीति विभवं विलोरराधने नय इत्यादावित्रप्रकारांतरवादिनामपि समानः समानसमाधानश्च परात्
परस्मात्पयसादेस्ते नमस्सादेशविधौ च परशब्दस्साकांक्षनिपातस्याप्युपलक्षकत्वेन नतेधनंधाममितिसोदेनतस्मा
पत्तुपपत्तिः सदृशार्थेपि निभादेर्निपातत्वमुदासस्तत्प्रागुक्तदिशाऽवसेयः समर्थानिपाताश्चत्र्य नजपुनरिदंवमा
स्मादिभेदाद्बहुविधः ननु परिप्रष्टुरुक्तिः प्रसयोनिपातो वा स्वार्थस्योपस्थितिद्वारान्वयबोधकं यत्तिसेकमात्रं नि
राकांक्षशब्दस्येलक्षकत्वं वा किं न कुर्यान्मिलितानामेव तेषां तथात्वं नु सर्वं त्रासंभवी तत्तस्मादेवा क्वभावे मवा तस्य
सार्थकस्यावबोधतः संपाद्यते शाब्दबोधानंतरं मात्रस्य बोधतः ॥११॥ सार्थकस्य प्रत्ययस्य दिवाच्यतामापन्नस्येवस्वा
र्थोपस्थितिद्वाराऽन्वयबोधकत्वं नत्वप्रत्येकस्य निराकांक्षस्य ह्रस्वतस्य वाचावाक्यं पदिशब्दस्य महत्त्वदामिष्यो निरा ८
कांक्षस्यापितस्यान्वयबोधकत्वापत्तिरतो वाक्यं लक्षयतिमिथः साकांक्षशब्दस्य व्यूहो वाक्यं चतुर्विधं सुप्तिङंत

चेपीनैवमिति आस्यादिदोषतः ॥१२॥ पादशो शब्दा यादृशार्थविषयताकबोधं प्रति अनुकूलाः परस्परसाकांक्षाश्च
तादृशस्तोमएव तथाविधार्थे वाक्यम् । एतस्य चाविधावक्ष्यसे तवन्निनासेकरत्याद्यपि वाक्यमेव । परं तु बाधितार्थ
कत्वादयोग्यं शास्त्रमतेऽनाहार्यत्वे निर्वृत्वे निर्वह्निर्वह्निमान्पचत्यग्नीत्यादिकमपि वाक्यमेव नो चेद् यार्थकमेव
यादृशबोधत्वावच्छेदेनाहार्यत्वं तादृशानुबुद्धार्थप्रयुक्तपदानामेव तथाविधार्थबोधं प्रत्यपार्थकत्वात् यत्तु सन्निधिं
तच्च भावाक्यमितसमरसिद्धैक्यं तन्न युक्तम् असुर्वतादेः प्रत्येकसमुदायविकल्पेनातिव्याप्त्यासोऽसंभवात् न
हि घटं पटमित्याकारः पचति गच्छतीत्यानुपूर्वीको वर्णसमूहो वाक्यं न वा घटः पचतीत्येतयोः प्रत्येकं वाक्य
क्रियारहितं न वाक्यमस्तीत्यादिकस्य प्राच्यो प्रवादाति[illegible] कत्वादस्य द्वयः प्रकृतिं विभजते निरुक्ता प्रकृतिर्द्विधा
नामधातुप्रभेदतः प्रत्याति यदि के[illegible] तन्नाम्नो नातिरिच्यते ॥१३॥ निरुक्तानन्तसांख्यानामिकजगद्दुपादान
भूतापञ्च पाणिनिप्रभृतिभिः प्रातिपदिकं प्रकृतिरित्युक्तं तदपि नाम्नो नातिरिच्यते नातो विभागन्यूनता तत्र
प्रथमोद्दिष्टं नामलक्षयति येन स्वाप पदर्थस मुख्यतः प्रतिपादने स्वान्तरप्रथमापेक्षा तन्नामस्यात्तदर्थकम् ॥

१

९

पादशशब्देनस्वोपस्थाप्यपदार्थस्यमुख्यविशेष्यकान्वयबोधार्थंस्वोत्तरप्रथमाविभक्तिरपेक्ष्यतेतादृशादृशएवनदर्थकंनाम
घटादयोहिशब्दाःप्रथमांतत्वेननिश्चिताएवस्वार्थमुख्यविशेष्यकबोधमुत्पादयंतीतिनत्वन्यथातथाहिघटइत्यादितइवघ
टादित्यादितोघटादिमुख्यविशेष्यकःसुबर्थस्यसंख्यादेरवगमःपीतपटइत्यादिकस्यसमासोपिस्वोत्तरंप्रथमाप्रतिसंधान
दशायामेवपटादिमुख्यधर्मिताकस्यपीताद्यन्वयबोधस्यजनकःअतएवनापदंप्रयुंजीतेतिवृद्धाःपदंविभक्त्यंतं।पीतपट
रूपमित्यादावपितावांतरवाक्यार्थबोधपूर्वकोमहावाक्यार्थबोधःपटादिनाम्नःप्रथमांतत्वाभावेनतदर्थेपीताद्यन्वयधि
यःपूर्वमसंभवात्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितायाःप्रमाणांतरेणपटधर्मिकपीतनिश्चयादपितत्रासंभवात्।नन्वेवंमयू
रसारादिनामस्वव्यापिनःएभ्यःप्रथमानाभिधीयतइतिवृद्धैःस्मारणादितिवाच्यंमल्लात्मामल्लोमंनिहस्ततइमौ
दौमल्लयोःपरस्परकर्तृकहननकर्मत्वान्वयानवरोधेनैतेषामपिप्रथमांतत्वात्अन्यथासकर्मकस्यहंतेर्भावा
ख्यानसाकांक्षत्वानुपपत्तेरकर्मकत्वेवधातोस्तथात्वात्निरूढंनामविभजनेरूढंचलक्षकंचैवयोगरूढंचयौ ९
गिकंतच्चतद्वीपरेरूढयोगिकंमन्यतेऽधिकम॥४॥नन्नामचत्रपमवधारणार्थमतेनकिंचिन्नाममन्मचिदर्थेरूढमे

वपथा गोशब्दो गवादिगमेर्डोसूदाभ्यां व्युत्पन्नोपि सास्नादेरौणादिकप्रत्ययस्य शक्तिविरहेण यौगिकत्ववि-
रहान्न किंचिल्लक्षकमेव यथा तीरादौ गंगादिशब्दस्य सत्त्वात्पूरवतीरे शक्तिग्रहस्याविशिष्टत्वेनाधुनिकप्रयो-
गापत्तेस्तात उमामाराप्रकल्पनानुशक्तेः पूर्वपूर्वप्रयोगनियतत्वात् किंचिद्योगरूढमेव यथा पंकजातपद्मादौ पं-
कजादि किंचिद्यौगिकमेव यथा याचककर्त्रादौ पाचकादि रूढयौगिकमप्यधिकं नाम यथा मंडपमहारजतादि त-
द्धि कदाचिदवयवशक्त्या यौगार्थमेव कदाचिच्च समुदायशक्त्या रूढ्यर्थमेवाभिधत्त इति परेषां मतं गोर्वाहीकेकरू-
ढादौ तु शाक्यार्थसदृशत्वावच्छिन्नबोधकत्वपागौणं गवादिपदं गोसदृशादौ लक्षकमेव न तु तेनतोभिधत्ते रूढं
नाम लक्षयति रूढं संकेतवन्नाम सैव संज्ञेति कीर्तितं नैमित्तिकी यादिभाषिकौपाधिकरूपितद्भिदा ॥१६॥
यन्नाम पदं शास्त्रे संकेतितं तमेव न तु यौगिकमपि तत्र तद्रूढमयोगरूढं तु पंकजादिकं न तथा रूढं नामैवं च संज्ञा
पदेनाभिलप्यते न तु रूढादिवत्संज्ञापि नामान्तरं रमेदं येन विभागमात्र घातः स्यात् संज्ञा पार्श्वत्रयोभेदाः
नैमित्तिकी

श्रीगणेशाय नमः ॥ न्यायपंचाननः श्रीमान् जयरामः समासतः समासतत्त्वमाचष्टे विबुधानां सुधोपमं ॥१॥
तत्र समासत्वं विभक्तिशून्यपूर्वपदकनामसमुदायत्वं दधिमधुरमस्तीत्यादौ भावनात्त्वपि प्रथमांतपदो
पस्थितेः प्रयोजकत्वेन लुप्तविभक्तेः सत्वाद्दोषः । नीलोत्पलमित्यादिसमासे तु विभक्तिर्यद्यपि नहि राज
पुरुषइत्यादौ लुप्तषष्ठ्यादिस्मरणं विना शाब्दबोधः षष्ठीलोपमजानतोपि बोधात् न वा बहुव्रीहौ पत्यरगर्भ
विग्रहवाक्यस्मृत्या बोधः तस्य दाप्नावात् किंचैवं तत्पुरुषादित्वं कर्मधारयस्य ब्याप्त[illegible]त्वं न स्यात् लुप्तषष्ठ्या
दिस्मरणांगीकारे लक्षणाविरहात् समासादौ विभक्तिलोपाभिधानं तु विभक्तिं विनापि प्रातिपदिकस्य
साधुत्वापनीलोत्पलधवखदिरादिसमुदायोत्तरं विभक्तिस्त्वर्थवदादिसूत्रेऽर्थवत्त्वस्य स्वघटकपदवृत्त्यसा-
र्थबोधकत्वरूपत्वात् अत्र विभक्तिशून्यापूर्वपदक — विभक्तिशून्यपूर्वपदघटितशाब्दबोधप्रयोजका
नुपूर्वीमत्त्वं तेन न घटइत्यादौ नातिव्याप्तिः घटेनेत्यानुपूर्व्यज्ञानत्वेनैव शाब्दबोधहेतुत्वात् अघटइत्या

१

भक्तिपरत्वयाकृत्तद्धितप्रत्ययांतयोरस्तु संग्रहः नीलोत्पलादिसमासस्यतु लुप्तविभक्त्यंतस्य। प्रातिपदिकत्वं
कृदादिसूत्रेणैव विधेयमिति तत्सूत्रस्यार्थवदादिसूत्रप्रपंचकत्वं मिश्रायत्कं विरुध्येत अप्रसाध्यस्य।
कृत्तद्धितसमासेतरप्रत्ययानभिन्नपरत्वज्ञापकतयाकृदादिसूत्रस्यप्रपंचत्वासंभवादिसत्येतन्मते
प्रागुक्तलक्षणमसंभवीति चेन्न अनुशासनिकलोपाभाववविशिष्टान्यत्वस्य नियतानुसंधानविषयत्व
स्य च विभक्तिविशेषणत्वात्कंठेकालइत्यादौ विभक्तेर्न अनुशासनिकलोपाभाववविशिष्टान्यानीलोत्पल।
मित्यादौ विभक्तिर्न नियतानुसंधानविषयासाधुत्वमात्रार्थकत्वादित्यदोषः परेतु अलुक्समासातिरिक्त।
समासविभक्तेरसत्वादन्यविशेषणं न देयमित्याहुः। समासपदवत्वं समासत्वमिति परो विभक्तिमन्नामस
मुदायपदत्वमिति तु प्रधानीलत्वाद्यनुकरणसाधारणमित्याहुः तं विस्तरौ विस्तरः। तत्र समासाः षट्। कर्मधा।
रयद्विगुतत्पुरुषबहुव्रीहिद्वंद्वाव्ययीभावभेदात्। कर्मधारयं च समासप्रयुक्तलक्षणाशून्यत्वे तुल्याधिक

दिसमासतापन्नस्यनञोऽस्तुपूर्ववृत्तित्वेनैवनञ — बोधप्रयोजकत्वसमासानुशासनबलात्तुघटञ्जङ्कुसादेर
बोधकत्वाश्रुतेरिवार्थस्मृतिरन्वगच्छदित्यादौश्रुतेरर्थस्मृतिरिवेतियोजनयैवबोधः तेनेवार्थमित्यादौ
नातिव्याप्तिः आराद्दूरस्यविदामनञोषविषयत्वस्यैक्यमुद्धामपन्नित्सादौ आरात्समजन्यतरत्तियोजनयै
वबोधः तेनाराद्दूरस्येस्यत्रनातिव्याप्तिः नामसमुदायत्वंचाहत्तंअतएवनवबाकंनसमासित्तांप्राप्नोतीतिनि।
सएवसमासः कंठेकालः उरसिलोमेत्यादिकमपिसमासप्रहत्संतरमेवेसकेत्लुक कंठेकालः उरसिलो।
मैत्यादः प्रहत्संतरत्वंसमुदायेशक्तिमंगिहसञ्ज्ञाआद्येगौरवंनामसमुदायत्वंचव्याहत्तंअतएवनांसः
प्राप्तिपदिकत्वस्यार्थवोधकत्वस्यवाअनुपपत्तेरेकारांतकंठेइत्यस्यकोप्यनुपलब्धेः तस्माद्वाक्यमेवद्ध
विधिकल्पेनक्वचिन्नित्समेवसमासत्वंप्राप्नोतितिसुविभक्तिकनास्समुदायस्येवसमासत्वंननुदेवान्
इत्यादिसमुदायस्यापिवारणायार्थवद्धादिसूत्रेअप्रत्ययइत्यस्यप्रत्ययत्तदंतान्यपरत्वेप्रत्ययपरस्यवि

रणपदद्वयघटितसमासत्वं नीलोत्पलमित्यादौ नीलपदनिरूढलक्षणायाः समासाप्रयुक्तत्वान्नीलो-
त्पलपदेऽतुल्याधिकरणत्वाच्च लक्षणसंगतिः चित्रगुः राजपुरुष इत्यादौ समासप्रयुक्तलक्षणा
सत्त्वान्नीलघटयोरभेदः कंठेकाल इत्यादौ तुल्याधिकरणपदद्वयाभावान्नातिव्याप्तिः तुल्याधिक-
रणत्वस्याभेदसंसर्गकबोधतात्पर्यकत्वस्य नीलघटपदयोरित्यादावभावान्नातिव्याप्तिः नीलस्याभेदेन
घटान्विते षष्ठ्यर्थेऽन्वयासंभवादभेद इत्यस निराकांक्षतया च अस्ति चेदं नीलोत्पलं कृष्णसर्प इत्या-
दौ नीलादिपदस्य नीलवदादिलाक्षणिकतयाऽभेदान्वयबोधात् अत्र वाक्यमेव समासत्वमाप्नोति
इति मते नीलोत्पलमित्यादयो वैकल्पिकसमासाः नीलमुत्पलमित्यादिविग्रहयत्वात् कृष्णसर्पः कुंभका-
रः उपकुंभमित्यादयो नित्यसमासाः अविग्रहोऽस्वपदविग्रहो वा नित्यसमास इत्यभियुक्तस्मरणात्
अस्वपदविग्रह इत्यस्यास्वघटकयावसद्विग्रहकान्य इत्यर्थात् चित्रा गावो यस्येति चित्रगुरित्यधि

करणस्यपस्येतिभागस्यनिवेशेपिखघटकपावसद्घटितत्वसत्वात्तवकुत्राहौनिससमासमासत्वमुदासः
धकेविदसमासः यथारामोर्जामदग्न्य अर्जुनः कार्त्तवीर्यः उत्पलंनीलमभिसारस्यविति बोध्यंछिन्नप्ररूढेद्रु
मद्रुमादेधि देशारंभकसंयोगविरोधिविभागजनकक्रियांतप्रत्ययस्यफलाश्रयपवृक्षपदस्मात्दवपवो
ऽर्थः विभागस्यडभयकार्यजन्यत्वेनअवपवद्व्यस्येवपरसमवेतक्रियाजन्यफलशालित्वात्कर्मत्वंअन्यत
रकर्मत्वेनिष्फलावपवस्येतिबोध्यं तादृशक्रियानुकूलदात्रादिव्यापारः छिदेरर्थः धात्वर्थतावच्छेदकक्रि
याशालितयाऽवयवस्येवकर्मत्वमभिमतं ॥ प्रेपहितरूहेर्वृक्षाघुसत्तिः कप्रसस्यआश्रयोऽर्थः तथाचवृ
क्षक्रियादिजन्यफलाश्रयाभिन्नोवृक्षाघुसत्तिमान्वृक्षावयवदृत्तिवाकार्यः वृक्षमरीवृत्तमभिसत्रवृ
क्षेविलिखैनेमद्दवपवविभागहेतुक्रियादिजनकसंयोगलादिव्यापारोऽर्थः वृषविलेखनेद्रुसनुशासना
त्कृप्रत्ययस्यफलाश्रयः मरीकाष्ठविशेषणनिर्मितामपीतिख्यातत्तयावृत्तस्थापाराधीनसंयोगा

ऽयः कृष्टो व्यापारार्थत्वात् तथा च तादृशान्तं गन्तादिव्यापारजन्यफलाश्रयाभिन्नो मदिव्यापाराधीनसंयो
गाश्रय इति वाक्यार्थः तथादौ छिन्नः पुष्पात्मरूच्छद इत्यादिक्रमो विवक्षितः आदिकर्मणि क्तः ङि लनु
शासनात् तेन प्ररोहोत्तरं छेदनमात्रेणैव तदर्थप्रयोग इति बोध्यं मुखं चन्द्रः इत्यादौ चन्द्रपदस्याह्लाद
कत्ववति सारूप्यलक्षणतया तुल्याधिकरणत्वात् कर्मधारयः नन्विदमयुक्तं आह्लादपत्ति मुखे दुर्जग
दिदमतुलद्युतिः सुतनोरित्यादौ इवपदेनाह्लादकत्वाद्युक्तौ पौनरुक्त्यापत्तेः तच्च नात्र सारूप्यलक्ष
णस्य रूपकं मयूरव्यंसकादिसमासोपगमे हि तथा प्रहतेत्विंदुरिव मुखमित्युपमितसमासोस्ति
ति वाच्यं उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोग इत्यनुशासनात् सामान्यधर्माप्रयोग एव एतत्समा
सात् आलंकारिकैरपि सामान्यधर्मप्रयोगे सत्युपमाबाधकत्वात् सारूप्यलक्षणप्रयुक्तरूपकालंका
लंकार इत्युक्तेः उपमितसमासो धर्मवाचकोभयलुप्तेवमेव हि निरूढा हृतानन्तु वाचकमात्रलुप्तोप

४

माकिंचेवंउपमापादांबुजंभवतुवोविजयापमंजुमंजीरसिंजितमनेहरंमंविक्रापाइसादौपूर्वपदार्थ-
प्रधानव्याघ्रादिसमासेनमंजीरसिंजितस्यपादएवसंभवात्रूपस्यानिशांदिविषस्यचरणारविंदमु
तंसपसभितिभक्तिभरावनम्राइत्यादौउत्तरपदार्थप्रधानमयूरव्यंसकादिसमासेनरूपकेमव
उतंसननस्यारविंदएवसंभवात्इत्यवस्थासर्वैरेवांगीकृतानसंभवतितथासमरविंदादिपदार्थ-
स्यारूप्यादिगुणविशिष्टस्यप्रधान्यप्रयोगेनमयूरव्यंसकादिसमासेपिव्याघ्रादिसमासइवपूर्व
पदार्थविशेषस्येवप्राधान्यापत्ताउत्तंसनानुरूप्यविरहतोऽन्यापत्तेःगुणजातिविशिष्टपोर्ज्जातिवि
शिष्टपोर्ज्जातिविशिष्टप्राधान्यस्यनीलोत्पलादौव्यवस्थितेःउत्तरपदार्थप्राधान्येऽरविंदस्वजा।
तिरिवचरणस्यसारूप्यादिगुणस्योत्तंसनानुगुण्यमाभात्येतसतपरस्यसोत्कटत्वंवर्णनसाध्ये

४

वसानलक्षणालीकारात्सत्तरात्मेतिचेन्मैवं चंद्रादिपदस्य चंद्रादिवृत्तिधर्मवत्त्वेनतत्तद्धर्मवत्तिलक्षण
या पौनरुक्त्यायोगात् धर्मलोपात् धर्मस्यैव लब्धेः अनथा चंद्रवन्मुखमित्यादावपि पौनरु
क्त्यापत्तेः किंच दृष्टान्तादिक्रमपि मंदयोगरूढिभ्यामिव लक्षणाव्यंजनाभ्यां चरणारविंदमित्यादिरूसादि
तः चरणाभिन्नारविंदवृत्तिधर्मवदरविंदमित्याकारकबोध एव वाक्यपर्यवसानात्तत्करत्वंभोः क्रमया
मिचन्द्रइत्यादौ मंथनोमिकौरवशतमित्यादौ च व्यंग्यार्थमादायैव बोधविश्रामात्व्यंजनाभंगीकर्तव्या
पविदां मतेनैतुजातिविशिष्टप्राधान्यानियमात्पादाभिन्नं मंतुजसदृशं चरणं भिन्नमरविंदवृत्तिध
दिसुभपत्रबोधः उत्तंसनपदस्योत्कटत्ववर्णे लक्षणापां लक्ष्यार्थस्य नूतनत्वमुख्यार्थाभेदाध्यवसापवि
रहस्याख्यीकमान्त्रदोषः अभेदाध्यवसायस्तु मानस एवेत्तितदेतदलंकारव्यापरस्या उक्तं खन्नात्तुमुखचं
द्रइत्यादौ चंद्रादिपदेन लक्षणा सविशेषवासनाजन्मबोधविषयो विरोधिबाधाभावाद्वहस्तादृधीसुत्साधि

करणत्वं वाभेदबोधकत्वात्त्वाकोऽप्रामाण्ये चेष्टमित्याहुः अब्राह्मणोऽसुरो घटइत्यादौ नञः क्रमेण सदृशो
विरोधिभिन्नश्च सर्वत्र ब्राह्मणादिपदस्य ब्राह्मणादिप्रतियोगिकोऽर्थः ब्राह्मणादिप्रतियोगिकाभि
न्नसादृश्यादेराश्रयो वाऽर्थः ब्राह्मणसदृशासुरविरोधिघटान्यइत्यादौ पदार्थैकदेशेऽप्यभेदान्वयः
स्य व्युत्पन्नत्वात् अस्तु वा ब्राह्मणपदस्य सादृश्यादिसंबंधेन ब्राह्मणसंबंधी अर्थः ब्राह्मणसंबंध्यभिन्न
सदृशादिर्वाऽर्थः एतेन एकदेशे अभेदबोधकत्वेन तुल्याधिकरणत्वं चित्रगुरित्यादौ गोपदलक्षणगो
स्वामिन एकदेशे गवि चित्राभेदान्वयप्रवृत्तिमंतत्तत्रापि तुल्याधिकरणत्वं स्यादित्यपास्तं शब्दैकास्तु अ
ब्राह्मणइत्यादौ आरोपितो ब्राह्मणइत्यादिरर्थो ब्राह्मणभिन्नादिस्तु फलितार्थः सर्वनामकार्यापोत्तरप
दार्थप्राधान्यादन्यथा तिसर्वेइत्यादाविवात्र हि न्नित्यादौ सर्वनामकार्यं न स्यादित्याहुः ॥ एकैतन्मते ब्रा
ह्मणपदस्य ब्राह्मणारोपविषयलक्षणा नञ्पदं तात्पर्यग्राहकमिति लघुयुक्तं न च व्याघ्रादिसमासेपुरु

षव्याघ्रइत्यादौ श्यामलिवरूपामान्यपस्त्रीरूपामाघनइवश्यामेघनश्यामइत्यादौ च समस्तप्रयुक्तलक्षणास
त्वात्कर्मधारयलक्षणाव्याप्तिः समासप्रयुक्तलक्षणाव्याप्यसमासविभाजकोपाधिशून्यात्वस्यवाच्यः
त्वात्कंठेकालइत्यादौ निर्मक्षिकमित्यादौ च लक्षणाविरहेपि नक्षतिः बहुव्रीहिलव्ययीभावयोस्तुल्याधिकर
णत्वाभावादेवानतिप्रसंगात्तत्पुरुषत्वातिप्रसंगइत्यादौ नसुखेपि नलक्षणात्तदाकर्मधारयव्यवहार
विषयत्वमेवलक्षणं बोध्यं परेतु विग्रहसमासेविग्रहेतुल्याधिकरणपदद्वयविरहान्नातिव्याप्तिः विग्र
हसामान्येतरयोरतुल्याधिकरणपदद्वयघटितसमासत्वं वात्तत्वं वक्तव्यं एतेन सप्तर्षय इत्यादौ
विग्रहसत्वेनक्षतिः नचरूपस्त्रीश्यामेत्यादौ अव्याप्तिः स्वपदविग्रहत्वे वात्र विग्रहत्वेनविवक्षणादिति।
रूपस्त्रीचासौश्यामाचेसेवात्रविग्रहवाक्यमितिसन्मेइत्याहुः संज्ञाविषयान्यत्वे सतिसंख्यावाचकपूर्व
पदकतुल्याधिकरणसमासो द्विगुः ससंतोपादानासंचाम्नाः पंचकन्याइत्यादिकर्मधारयव्युदासः पं

६

वानामाम्राणांसमाहारद्वंद्वः सर्वैत्तु पंचाम्रीतिद्विगुरेवतत्थापंचकन्याभिसर्पिणीन्नोसत्त्वभिसारिद्विमुद्राभाय
मसंख्येसादि पंचभर्तृसाद्विमुद्रासापत्तुल्याधिकरणेतिविग्रहेतुल्याधिकरणत्वासंचभर्तेसारिद्विमुद्राभासः
अमंचकर्मधारयबोधकोऽपसेणादिभिन्नाभ्युदादित्तद्धितार्थाभिधेयेनद्धितसमासान्मसैवचार्थविष
येउत्तरपदेपरतः समाहारेचाभिधेयेविधीयते तद्धितार्थेभिधेयेयथापंचसुकपालेषुसंस्कृतः पुरो
डाशः पंचकपालद्वसादि अत्रसमासस्यसंस्कृतोर्थः कपालपदस्यैववाकपालसंस्कृतोर्थः तत्रसुल
तिवेचिन्त्यारेकदेशेकपाले पंचात्मेशान्वयासंचाभिन्नाकपालसंस्कृतेद्वृत्तिगृह्यधीः तद्धितार्थस्यसमा
मासादिनाभिधानात्तुक्तार्थत्वान्नतद्धितस्यार्थः तद्धितस्यार्थविषयेसमासोयथापंचसुब्राह्मणेषुसाधुः
पंचब्राह्मण्यः पंचानांगर्गाणामपत्यपूर्वमौगे: पंचगर्भरूप्यः पंचानांनापितानामपत्यं पंचनापितः
द्वाभ्यांनौभ्यांक्रीतंद्विनौकिकमिसादि अत्रसमासेनतद्धितार्थाभिधानातद्धितप्रत्ययः तत्रसा

६

धीयप्रदिति पत्न असाधेइत्तः पंचब्राह्मणनिरूपित्तसाधुत्वात् पंचगर्भतीतसाधुत्ववान् पंचनापितापसं
ख्यैकीक्रित्तमिसन्यपधी। अत्तरपदेपरंतो यथा पंचगवधनमित्सादपः अत्र पंचगावो धनं यस्येति विग्र
हे तर्वर्तिद्विगुमाशित्सराज्ञादित्वाद्द्वचूत्स्तसपः समुदापस्तुबहुव्रीहिः पंचगवाभिन्नधनसंबंधीसप्त्वप
धीः समाहारे यथा पंचानां गवांसमाहारः पंचगवं चतुर्णपथ्यी समाहारश्चतुष्पथं पंचानां मूलानां
समाहारः पंचमूल्यां अत्र पात्राद्दिभिन्नाद्दत्तत्वाद्द्विगुत्वादिप्रसपः तदंतं अपात्रादिरदंतो यः स अदंतोवा।
द्विगुस्तथा अनंतंच समाहारोनरादित्वं ति गधतत्पति पात्रादेस्तु नपुंसकत्वमेव द्विपात्रं त्रिपात्रं
त्रिभुवनं चतुर्युगमित्सादिअदंतसानंत्तसद्विगोर्वैकल्सिकं नरादित्वं यथा पंचखट्वी पंचखट्वं पंच
तक्ष्वी पंचतक्षमित्सादिसमाहारः समासस्यशक्त्या प्रत्यादिपदस्येव वा मूलादिसमाहारो लक्षणयार्थः
एकदेशे मूलादौ पंचादेरभेदान्वयो व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् समाहारत्वं च बुद्धिविशेषविषयत्वं तथा च पं

चाभिन्नपूलादिसमाहारः समाहारविशिष्टाः पंचाभिन्नपूला - इत्यदूत्रिचौन्वपधीरित्सगोविवेचपिष्यते।
समासत्रमुक्तलक्षणाश्रुत्मोत्तरनामपदकत्वेसति लुप्तादित्तीयादिविभक्तिकपूर्वनामपदकंसमास
त्वंतत्पुरुषत्वंपंचपूलीत्यादिवारणायससंतंनीलोत्पलादिवारणायन्दुराद्दित्तीयेत्याद्दिनचानयो
स्तत्पुरुषत्वमिष्टंमुख्यात्पुरु० षत्वस्याभावात्तत्पुरुषत्वसंज्ञाभिधानंत्वब्राह्मणइत्यादेनकारलो
पाघयंगोपंजब्राह्मणभिन्नत्यादिवारणायपूर्वेतिनन्चनविवादेऽविवादइत्यात्राव्याप्तिः विरोधपर्यक
कनञ्औत्रोसुरइत्यादाविवाविरोत्तुपपत्तिरित्यादेकर्मधारयत्वीकारेणमुख्यतत्पुरुषत्वस्यानंगीका
रात्रनचनत्रोऽव्ययत्वेनाव्ययीभावएवयुक्तः मध्यान्निरोगताद्यर्थेइत्यनुशासनान्निरोगानिर्गमनविरो
धकत्वेएवनि - श्रांविरित्यादौतत्पुरुषोसंतभावतद्धतोबोधकत्वेतुनिर्मक्षिकंनिर्विघ्नमित्यादावव्य
यीभावस्तत्थानत्रोसंताभावतद्धतोबोधकत्वेएवाव्ययीभावोविवादइत्याभावइत्यर्थेऽविवादमित्यत्र

घटस्यासंत्ताभावइत्यर्थेभिघटेभूतलभिसत्रन ्धीसुक्तेरसंत्ताभावत्तदरन्यसबोधकत्वेतुकर्मधारयः
अत्रोत्तखोसूरोविवादइत्यासदविसदोषात्असंत्ताभावार्थकेनत्रोपिविकल्सेनकर्मधारयइत्यन्येवस्तुत।
स्तुरुषपरिभाषापत्वंतत्सुरुषत्वंबोध्यंएतेनअर्द्धपिप्पल्यादाउत्तरपदेसमासप्रमुतुल्लक्षणासत्व।
दवारद्धः ह्कन्याद्यर्थेत्तितीयपापपीदयोग्ला।नाद्यर्थेचतुर्थ्याप्रादयोगताद्यर्थेप्रथमपेत्याद्यनुशास
नादवृक्षहंक्रोकिलपावकोकिलंवत्तंपारिग्ला।नोध्यपत्तायपर्यध्ययनः प्रगतआचार्यः प्राचार्य
इत्यादौलक्षणद्वितीयादिविभक्तिकपूर्वपदकत्वाभावादप्राप्तिरित्यपास्तंएवंतत्पुरुषत्वंगौणभिन्न
न्येराजपुरुषइत्यादौग्रामगतइत्यादौचराजआदिपदेराजसंबंधिनिलक्षणाग्रामादिपदेग्रामकर्मका
दौराजसंबंध्यभिन्नः पुरुषोग्रामकर्मकाभिन्नगमनाश्रयइतिचान्वयधीः शोभनराजपुरुषइत्यादौ
राजपदेशोभनराजसंबंधिनिलक्षणा शोभनपदंतात्पर्यग्राहकंनातोराजपदस्यराजसंबंधिनिल

८

क्षणायामेकदेशे राज्ञि शोभनानान्वयानुपपत्तिः अत्र एकदेशे प्यभेदान्वयः चित्रगुरित्यादाविव व्युत्पत्ति
वैचित्र्यमादित्यन्ये एतेन राजपुरुषो ग्राममगमनमित्यादावन्वयबोधात्सना माधर्म्मो मामार्थधात्व र्थयो
रभेदेनान्वयस्याव्युत्पन्नतया राजादेः स्वत्वादिसंबंधेन पुरुषादौ ग्रामादेश्च कर्मत्वादिसंबंधेन ग
मनादावन्वयसंभवाद्राजपुरुषसमुदायस्य राजसंबंधिनि पुरुषादौ शक्तिः इयं च राज्ञः पुरुष
इत्यादिविग्रहसमानार्थतापीत्यपास्तं किं चैवं निषादस्थपतिं याजयेदित्यत्र निषादानां स्थपति रि
तिन षष्ठीसमासो लक्षणासत्वात् किंतु कर्मधारयो लक्षणाविरहादिति सिद्धांतो व्याहन्येत तन्मते षष्ठी
समासोपि लक्षणाविरहात् अथ शक्तितज्ज्ञानहेतुत्वयोरिव लक्षणातज्ज्ञानहेतुत्वयोरपि क्लृप्तत्वा
त् षष्ठीसमास एव युक्तः तथा सति निषादानां स्थपतिर्लभ्यते विध्यश्रौचेवर्णिकस्य याजनसंभवे नि
षादस्यानुपूर्वविद्याकत्सनेनं वाग्नी [illegible] शूद्रेणाधीयातामिति निषेधसंकोचः लाघवाभावे वेदस्य

८

मुख्यार्थत्वसंभवे त गौणत्वमिति चेत् तु वेदेकर्मधारयसंभवेनान्यसमास इति षष्ठीसमासे शक्त्यापि नासि
द्धांतव्याघात इति चेन्न वैदिकशाब्दबोधस्य शक्तिज्ञानमूलकत्वे लाघवस्यासिद्धांतबीजत्वात् शक्यसं
बंधज्ञानस्य विनाशक्तिज्ञानमसंभवात् तन्मूलकत्वे गौरवात् तत्रैवापि चोद्बुद्धसंबंधज्ञानादपि शाब्दबोध
इति चेदस्तु तथापि न्यायपनिणत्ततास्य प्रकाराणां लक्षणाज्ञानात्मकत्वेन लाघवस्य निष्प्रयुक्तत्वात् इत्युच्य ।
लाघवात् कर्मधारयप्रयुक्तापूर्वविधाप्रयुक्त — कल्पनादितौरवं फलमुखत्वान्न दोषायत्वात् शब्दैना
धीयातामिसत्रं अधिपूर्वक इङ् धातो निषादीपतनतरध्ययनेतराध्ययनपरत्वान्न तु शब्द इपदस्य निषा
देतरशब्द इपरत्वं निषादस्य वेदांतराध्ययनप्रसक्तत्वादिति बोध्यं पुरुषोत्तम इसपि षष्ठीसमासः अत्र नि
धरिणाभावान्न निर्धारणे इत्यनेन षष्ठीसमासनिषेधः न च पुरुषसमुदायादेकदेशस्याभिरस्योत्तमत्वेन
पृथक्करण निर्धारणमस्त्येवेति वाच्यं समासवाक्यादन्यतो निर्धारणप्रयोजकरूपोपस्थिता वेव समास

४१

निषेधात् नराणां क्षत्रियः शूरतमः इह सर्वे नरक्षत्रियः शूरतम इह प्रयोगात् नरः शूर इति प्रयोगाच्च स्पष्ट एव न
चनार्थः स्यजतीत्यादौ तस्मिन्नेव इति नेन तत्प्रयोजकरूपोपस्थितिविधेयस्यैव तत्प्रयोजकत्वात् तत्सदार्थस्तु
विशेष्यत्वाददोषः एतेन पुरुषोत्तमपदस्य तत्सम्बन्धत्वविशिष्टे रूढत्वात् प्रयोजकरूपोपस्थितिरित्यपास्तं तद्
त्तत्वविशिष्टस्य योगार्थविशेष्यत्वात् रूपाणामुत्तमः इत्यत्र इह तत्सम्बन्धविधेयत्वे तन्निर्धारणोपगमात्
पुरुषेभ्य उत्तम इह सन्ः स्वेनरपुरुषादेरनुत्तमाङ्गत्व इत्येवं योगादन्तिप्रसक्तेन क्षतिर्विरहश्च एतेन योगा
भस्यैव विशेष्यत्वेऽपि न क्षतिः अस्य विधेयस्यैव निर्धारणप्रयोजकत्वे किं बीजमिति चेदाकुलपगवाद्यक्ष्मा
संपन्नक्षीराद्यस्यादौ निर्धारणषष्ठ्या सहाद्यान्तस्य कृष्णपदसंपन्नक्षीरापदयोस्तत्तद्भिन्नत्वमर्थः तथा च गो
तात्म्यवत्स्व कृष्णा संपन्नक्षीरा गोतादात्म्यवती कृष्णान्या संपन्नक्षीरान्येति फलितार्थः संपन्नक्षीरात इन्स्य पो
ष्यविधेयत्वमेवोद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेनान्वयासत्त्वात् कृष्णा संपन्नक्षीरात्वादियं संपन्नक्षीरेति न प्र

१

योगः एतेन षष्ठ्यास्तादात्म्यमेवार्थः तथा च गोतादात्म्यवत्त्वमभावावच्छेदेन संपन्नक्षीरायाः गोतादात्म्यवत्त्वप
न्नक्षीराभावावच्छेदेन लक्षणायाः अन्यपात्रगवां साम्नावत्त्वेन संपन्नक्षीरापन्नत्वानां लक्षणा संपन्नक्षीरेत्यादिप्रयोग
इत्यपास्तं विधेयतावच्छेदकावच्छेदेनोद्देश्यान्वयस्याव्युत्पन्नत्वाच्च संपन्नक्षीराद्देरेवोद्देश्यत्वं पूर्वापा
तत्त्वाभावात् क्षत्रियाणां कर्णः प्रचुरं ददातीत्यत्रासंभवात् धर्मिण्यप्रयोगात् तस्य लक्षणायामप्युद्देश्यत्वेन बो
धायोगात् स्वदातृत्वसुंदरदृष्टान्तोदातृत्वासुंदरदृष्टस्य बोधात् न च पचति गच्छतीत्यत्र पक्त्वा गच्छतीति बोधस्यैव
प्याकरणैः स्वीकृतत्वान्नैवं प्रथमान्तपदार्थस्यापि एवं भावनान्वयस्य नैय्यायिकैः स्वीकारात्तथैव काव्या
दिप्रयोगदर्शनात् जन्नेपुत्ते हृष्यतीत्यस्य शूद्रीवादिति प्रयोगापत्तेश्च न च तादात्म्यवत्त्वेन हृष्टत्वेन व्याप्यतात
र्हि क्षत्रियाणां कर्णद्दृश्यस्याप्यनापत्तेः तस्मात् कर्णपदस्य कर्णतद्भोददातीत्यस्य पदानपृथ्वितत्त्वभावावयवा
इति पूर्वपक्षं वरेवान्वयपदोधः परेतुगोसमुदायादेकदेशस्य लक्षणायाः प्रथमकरणं लक्ष्योत्तरगोपदानुमापकत्वं

१०

तत्स्वरूपयोग्यतानिर्धारणं तच्च लक्षणोत्तरगोभेदव्याप्यत्वलक्षणोत्तरगवाद्यन्तत्वपर्यवसितं षष्ठ्यर्थः संपन्नाक्षी
रत्वे एकदेशे मुसतिवैचित्र्यादन्वेति लक्षणोत्तरगोभिन्नत्वमेव वा षष्ठ्यर्थः एवं च करणं संपन्नक्षीरा यामव
च्छेदकावच्छेदेनान्वेति तेन पदार्थैकदेशे गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावत्पदार्थैकदेशे जातिमत्सत्तावदित्यादिकं
स्वरूपादं षष्ठ्यास्तादात्म्यार्थतया वच्छेदकावच्छेदेन भावान्वयस्यापि स्वीकारात् घटे गुलक्षणासंपन्नक्षीरा
गोषु लक्षणासु च कान्यतरासंपन्नक्षीरेत्यादेर्मुदासः षष्ठ्यास्तादात्म्यार्थकतया समुदाय तादात्म्यवत्त्वनिर्धार्य
तावच्छेदकावच्छेदेन निर्धारणप्रयोजकरूपान्वयलाभाय निर्धार्यत्वेतरसमुदायभेदानुमितित्स्वरूपयोग्य
त्वरूपपृथक्करणरूपनिर्धारणस्य समुदायभेदानुमितिप्रयोगिसमुदायभेदव्याप्यत्वरूपपदार्थैकदेशे न्व
यलाभाय च तादृशेतरभेदमपहत्य निर्धमवत्समुदायपदोपादानं प्रागुक्तान्वयलाभप्रयोजनं किंप्रयोजनमिति
चेन्नू पार्थिवानां स्नेहवत्त्वशीतस्पर्शवज्जलानां स्नेहवत्त्वशीतस्पर्शवदितरभेदानुमितिप्रयोगसंपादनमेव समुदा

१०

यतो हि जात्या वा निर्धार्यते तावच्छेदकावच्छेदेन तन्निर्धारणसमोजकरूपभावान्न पञ्चमी कारकस्य तु गवां कृष्णा सु
क्षान्मतरा संपन्नक्षीरेति सस्यायोग्यत्वसंपादनमित्ति यत्तु यस्मान्निर्धार्यते पञ्च निर्धारणहेतुः पञ्चैकदे
शेन निर्धार्यत इति एतत्त्रितयसंनिध्यादेव निर्धारणे षष्ठीति तत्रैव षष्ठीसमासनिषेध इति तन्न तथा सति नरश्रेष्ठः
क्षत्रिय इत्यस्याप्यनापत्तेः पुरुषोत्तमपदस्य तूत्तमत्वविशिष्टे रूढत्वात् पुरुषोत्तम इत्यस्याप्यनापत्तेः परोऽप्यपु
रुषोत्तम इत्यस्य योगेनेतरपुरुषाद्व्यावृत्तोत्तमत्वविशिष्टार्थकत्वेन तथा नातिप्रसंगात् केवलयौगिकत्वमे
वेत्यनेन च पुरुषव्याघ्रादिवदुत्तमश्चेति कर्मधारयोऽस्तु उत्तमपुरुषस्येव कर्मधारयत्वसंभवात् जातिविशिष्टवा
चकगुणक्रियाविशिष्टवाचकपदयोगे जातिविशिष्टवाचकस्य प्राधान्यनियमात् अन्यत्र त्वनियमो
पधारणजनकं तदसाधौ यत्तु पुरुषेषूत्तम इति सप्तमीसमास एवात्रेति तन्न तथा सति न निर्धारण इति नि
षेधवैयर्थ्यापत्तेः निर्धारणे तादृशप्रयोगासाधुत्वज्ञापकत्वेनैव तत्सार्थक्यात् सप्तमीसमासेन नरश्रेष्ठ इति पः

शुक्लतमइत्यादिप्रयोगापत्तेः॥ परेतुसप्तमीसमासएवस्वरभेदनियामकःषष्ठीसमासनिषेधकत्वेननिषेध
कत्वेननिषेधकत्वेननिषेधसाकल्यमित्याहुः॥ पंचमीसमासोप्येवमेवनिपततसमासप्रयुक्तत्वाच्छक्ति-
कोत्तरपदकसमासोबहुव्रीहिः राजपुरुषइत्यादिवारणायोत्तरेतिनचकंठेकालइत्यत्रातिव्याप्तिःकाल
पदलक्षणायाःसमासाप्रयुक्तत्वादितिवाच्यं॥ कालरूपप्रकारेणलक्षणायाः तत्वेपिकालसंबंधित्वेन-
लक्षणायाःसत्वात्वस्तुतोनदेयमेवसमासप्रयुक्तेतिव्यर्थत्वात्ननैवमपिस्थिरमन्युरितिवत्स्थिरम
त्सरइत्यादावव्याप्तिःनचात्रकर्मधारयःस्वरभेदार्थमपिबहुव्रीहेःस्वीकारात्ननचमत्सरपदस्यशुक्ला
दिपदवद्गुणिनिलक्षणागुणिलिंगाख्यतद्वृत्तीसत्रानद्वतिशुक्लादिमतीत्यर्थात्नगुणिनिशुक्लादिपद
संकेतग्रहस्यगुणसंकेतप्रयोजनिकत्वाच्छुक्लादिपदस्याभावाद्विवच्छुक्लादिपदस्यगुणिनिशक्तरूपप
दस्यतुनिरपेक्षशक्तिग्राहकत्वोर्द्दिषतद्वेतोर्द्दपोरपिशक्यत्वात्नमत्सरोन्यशुभद्वेषतदन्यपययोर्वि

तिनानार्थमध्येपाठाच्च एतेन मत्सरपदस्यापि मत्सरशब्दार्थपरामर्शकतत्पदघटिततत्पदेन शक्तिग्रहेपि
नक्षतिः भिन्नअप्येवभित्तिबेलशुत्तिसिध्वसखविशेषपूर्णाक्तिकस्वपदस्यातिरूढलक्षणमानकारादिप
र्यापत्तवन्मत्सरपदस्य नानार्थत्वसंभवात् कालादिवन्मत्सरपदस्य मत्सरसंबंधित्वेन लक्षणानिष्प्रत्यूहे
वेतिबोध्यं सचान्यपदार्थप्रधानविग्रहवाक्याद्यत्पदार्थेयत्प्रतियोगिकसंबंधाश्रयत्वं भासते तत्पदार्थप्र
तिसंबंधप्रतियोगिनितत्रलक्षणास्वीकारात् तथाहि चित्रागावोयस्येति विग्रहवाक्यात् चित्राभिन्नागोः चै
त्रादिसत्वाश्रयइत्यन्वयबोधात् चित्रगुरितिसमासेगोपदे चित्रगोप्रतिसत्वप्रतियोगिनिलक्षणा चित्र
पदतात्पर्यग्राहकं गोस्वामिनिलक्षणा एकदेशेगावि चित्राभेदान्वयोव्युत्पत्तिवैचित्र्यादिसत्वेगोपदादिना
शक्यागवादिर्लक्षणायास्वाम्यादिर्बोध्यते एकपदार्थयोपरस्परमात्रान्वयोव्युत्पत्तिवैचित्र्यादिसत्वे चित्रप
दं चित्रगोस्वामिपरं गोपदं गोस्वामिपरं चित्रस्वामिगोस्वामीति बोधः चित्रीत्वेनगोत्वेन च एकस्मिभानं वाकिंव

१२

चनानामिति न्यापत्तइति प्रसंगइतिचेन्नतादृशबोधस्यानुभाविकत्वात् शोभनचित्रगुरित्यादित्रिपदब
हुव्रीहिहावसंभवाच्चमुक्तं अन्यत्र हि चित्रपदस्य चित्रस्वामिनिलक्षणापां शोभनान्वयानुपपत्तिः शोभन
पदस्यापि शोभनस्वामिनिलक्षणापां असंततमनभवविरोधइति वाच्यं आरूढो वानरोयमित्यत्रारूढे वृक्षे
देशाखावछिन्नसंयोगानुकूलक्रियाश्रयो वानरइत्यन्वयधीः आरूढवानरइति समासेत्वारोहकर्तृकवान
रइत्यन्वयधीः संबंधस्य हरोकेदृर्केोणकर्मत्वं चैत्रेण दत्तं धनं यस्मै इत्यत्र चैत्रकर्तृकपत्तसंप्रदानं दानकर्मध
नमितिधीः चैत्रदत्तधनमिति समासे चैत्रपदस्य चैत्रकर्तृकपरत्वाच्चैत्रकर्तृकदानकर्मधनसंबंधी मैत्रइति
बोधः संबंधः स्वकर्मदानसंप्रदानत्वं एवमपि एषु समानाधिकरणबहुव्रीहिः व्यधिकरणबहुव्रीहिस्तु चक्र
पाणिरित्यादौ चक्रंपाणौ यस्येति विग्रहवाक्यात् रूपसंबंधिपाणिरितिचक्रमित्यन्वयधीः समासात्तु चक्रसु
रूपाणिसंबंधीतिधीः तद्गुणासद्गुणसंविज्ञानभेदादपि बहुव्रीहिद्वैविध्यं तत्र आधेयं वादपोधातव्यभेत्रा

दीनूभोजपेदिसादेनुवादिः प्रथमपठितोपेषाचैत्रादिः प्रधानापेक्षामितिविग्रहवाक्यात्तनुवाभिन्नप्रथमप
ठितोपत्संबंधिचैत्राभिन्नप्रधानोपत्संबंधीत्यादिधीः समासात्तनुवाभिन्नप्रथमपठितसंबंधीचैत्राभिन्न
प्रधानसंबंधीतिधीः संबंधः स्वपाठप्राथम्यस्वनिष्ठप्राधानसावावधित्वं अत्रनुवाभिन्नप्रथमपठितसं
बंधित्वचैत्राभिन्नप्रधानसंबंधित्वादिपदलक्षणलक्ष्यतावधेरकस्यापिनुवादेर्विशेष्यत्वान्वयिधानुत्वादि
नान्वपात्ततद्गुणत्वं लक्षणयात्स्वार्थत्वंचबोध्यंपरेतुत्वंबकर्णमानपेसादौकर्णादेरप्राधान्येनभानस्यानुभा
विकत्वात्अस्तूकरितिभवादपादौतुगणपठितत्वनिपंत्रितत्वादिनैवलक्षणाप्राधान्येनैवशक्यलक्ष्ययो
र्विधेयान्वयानुभवात्कांकेभ्मेदधिरक्षतामित्यादाविवतद्गुणत्वादिकंतुत्वंबकर्णानुवादिसाधारणंत्राक्य
लक्ष्ययोर्विशेष्यान्वयमात्रादेवेसाहुः अन्यस्त्विऋगुमानपेसादौ अत्रवत्रगोत्वाभित्वादिनावारणाथ ग
वादिपदेलक्षणायांगवादेरनुप्रवेशोपिनत्वेषान्वयिनान्वयोत्सपदविग्रहवाक्येपिबहुव्रीहिः यथासह

पुत्रेणागतः पिता सपुत्रकः सहलोम्नावर्तत इति सलोमकः सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी सत्र न
समासेनाभिधानात् एवं केशेषु गृहीत्वा प्रवृत्तं युद्धं केशाकेशि दंडैर्दंडैश्च प्रवृत्ते दंडयुद्धं दंडादंडि इत्यादि
इति दिक् विदिक् विदिक् अन्यपदार्थः प्रधानः सोपि तथा यथा दक्षिणस्याः पूर्वस्याश्च दिशोर्यदंतरा
लं सा दक्षिणपूर्वा दिक् दक्षिणदिक्संबंधिनी पूर्वदिक्संबंधिनी त्वन्वयधीर्ज्ञावात्रयोर्वा दिशोरासा
दिकमपि वहुव्रीहिर्भेदः सुतलो द्विजास्तिष्ठंती सादौ द्वौ वा त्रयो वा तिष्ठंति लिन संशयः शब्दस्य तत्रसा
मान्याति द्वौ त्रय स्तिष्ठंनि तिन निश्चयः द्वयोः सत्वे भ्रमत्वापात् आदि इति द्वित्र्यान्यतरासंबंधीति बोधए
वंद्वि। स्त्रिवर्षपरिमाणमेषामिति विग्रहः वाक्ये समासे च द्वित्र्याद्युत्तरत्वेन लक्षणा एवं पंचषट्परि
माणमेषां पंचषट्साराश्वपीति अन्यपदार्थप्रधानमिति दिक् एवं द्वंद्वमपवहार विषयत्वं द्वंद्वत्वं। परस्परा
न्वितसमाननिखिलापदार्थबोधकसमासत्वं वा तत्वं धवखदिरा वित्यादौ खदिरादिपदस्य धवखदि

रादिसाहित्याश्रये लक्षणायाः धवखदिरशक्तिम्यांपरस्परानन्वितखदिरादिबोधः कत्वाल्लक्षणासंग-
तिः तथाहि खदिरादिपदे धवखदिरादिसाहित्याश्रये लक्षणा धत्वेन खदिरत्वेन चोपस्थितो धवखदि-
रइतिद्वित्वबोधो न स्यात् किंतु धवइत्यपखदिरइत्यपबोधः स्यात् विभक्तेः प्रकृत्यर्थतावच्छेदकव्याप्यसंख्या-
बोधकत्वव्युत्पत्तेः अन्यथा घटाविस्यादितोघटपटादिद्वित्वबोधापत्तेः साहित्यं चैकक्रियान्वयित्वं धा-
वखदिरादिमात्रविशेष्यकबुद्धिविशेष्यत्वं वा तच्चाप्यंचनधवादिमात्रगतद्वित्वमिसपि दोषः न च नाद-
शसाहित्याश्रयेदंतस्यशक्तिरस्त्वनन्यलभ्यशक्तेरयोगात् इति मीमांसकाः धवखदिरत्वादिनैव बोधः अ-
न्वयानुपपत्त्यभावात् लक्षणानुपपत्तेः सुपाप्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वेन प्रकृतावच्छेदकसमानिपातस्वार्थान्वयसमर्था-
पित्वस्य व्याप्यासंख्याबोधकत्वात् इति धवखदिरादिद्वित्वमेव तथान्वयपोरेवान्वयित्वात् अतएव चैत्रो मैत्रश्च गछ-
तइत्यादौ विनासाहित्यलक्षणं चैत्रमैत्रद्वित्वबोधः न — चाप्यवहितपूर्वपदस्यैव प्रकृतित्वात् प्रकृ-

१५

स्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वाच्च अव्ययानां स्वरादिपदार्थ एव विभक्त्यर्थान्वयसंभवो न धवादिपदार्थ
त्विवाच्यं अव्ययीभावस्य पूर्वपदार्थप्राधान्यात् पूर्वपदस्यैव प्रकृतित्वं द्वंद्वस्य पदार्थद्वयप्राधान्या
त्तदुभयस्यैव प्रकृतित्वात् फलवत्त्वात्तथैव कल्पनादिति स च द्वंद्वो द्विविधः इतरेतरयोगसमा
हारभेदात् यत्रावयवार्थप्राधान्यं तत्रेतरेतरयोगः प्राधान्यं विभक्त्यर्थान्वयित्वं अतएव द्विव-
चनबहुवचने तत्र यथा धवखदिरौ॥ धवखदिरपलाशा इत्यादौ यत्र संहतिः प्रधानं तत्र समा
हारः संहतिः साहित्यं साहित्ये एकत्वादेकवचनमेव तत्र नपुंसकलिंगता चानुशासनात् यथा ह
स्त्यश्वं पाणिपादं इत्यादौ हस्त्यश्वयोः साहित्यमित्याकारिकायां अन्वयधीः इदं च हस्त्यश्वमानये
त्यादौ साहित्ये सामानाधिकरण्यसंबंधेन कर्मत्वान्वयदृष्टिप्रांचः ननु यात्र हस्त्यश्वमित्यादौ
अश्वपदे लक्षणाभ्यामेव हस्त्यश्वबोधके न तु साहित्ये लक्षणा एकवचनं तु अनुशासनबलात्। सा-

१५

माहारसंज्ञा चन दिसंज्ञावत्संभाविक्रिअत एव हस्तस्यश्वद्वयमित्यादौ विनाद्वन्द्वमपरे लक्षणामन्वयबोधः
परिच हस्त्यश्वंप्रमेयमित्यादेः समाहारबोधोऽनुभवसिद्धस्तद्वा तत्र लक्षणेत्याहुः। यत्तु यत्र समुच्चया
र्थे कृचकारेण प्राधान्येन क्रियासंबधो विवक्षितेधवखदिरौ छिंधि इत्यादौ प्राधान्येन च छिदा क्रि
यायां दोषवैत्र्यचान्वयार्थकृचकारेणप्रधानगुणाभावेन सविवक्षितो धवं छिंधि सामर्थ्यं खदिरं चेत्या
दौ यत्र सपुत्रो गच्छतीत्यादौ पुत्रस्यैकक्रियान्वयित्वेपि विशेषणत्वेनैव तत्र द्वन्द्वयस्तत्र द्वंद्वाभावस्या
हि सल्लक्षणायामेव निर्वहितित्तुल्यवदत्र क्रियान्वयित्वमेवभावात् अत एव च चार्थे द्वंद्व इत्यत्र चा
र्थ समुच्चयान्वाचयद्वारेगत्वते अन्वाचय समाहारेतरेतर समुच्च[illegible] द्वन्द्वस्यार्थः चतुष्टयस्यार्थत्वात्
समाहारः साहित्यमितरेतरः साहित्यविशिष्टमत एव पकर्तव्यं तदनपायसहेत्यादावयि पन्यासहत्वेनत्वसा
हि संपन्नाः कथं चिदनुमितिद्वारैवोपयोगे व्याप्यासामान्याभावादितितन्न चैत्रमैत्रौ स्थितिगतिमंता

विसादिपथ्यासंख्यस्थालेएकक्रियान्वयित्वाभावेपिद्वंद्वात्तन्नचतुल्यत्वसजातीयविजातीयविधेयान्वयि
त्वंसाहित्यंवाच्यंतादृशसाहित्यलक्षणयामानाभावात्उक्तेयुक्तिपाभेदविवक्षयाप्रधानगुणभावविव

बंधेन घटत्वावच्छिन्नस्याभानं तत्र विपरीतधीविरोधित्वं कल्पयितुमुचितं स्वानुयोगिनापादत्वप्रतियोगिरूपसंबंधविनिर्मोके
पसम्बन्धभानेनाद्य स्वाभावस्यैवेदंत्वादिना प्रतियोग्युपरागेणावभानमितरेतिप्रमात् एवं वा भावेधर्मितावप्रतियोगिनः प्रका
रत्वप्रामाण्यांकुरस्यानुयोगितावेशप्रतियोगिप्रकारकत्वमेव प्रतियोगिप्रकारकधीविरोधितेतंत्रं तथात्वे भेदत्वरूपान्वयोगि
ताविशिष्टेशंकातंकमाणमवश्यकं तदनंतरेण्यानुयोगिताविशेषूणतत्पाप्रतियोगितोन्वयासंभवादित्याशयः कजत्वस्कतत्वप्र
समानाधिकरण्यार्थाभावान्वबोधे समभिव्याहृतत्वान्नेत्रः तज्ज्ञसाप्नोमाभावबोधे समानविभक्तिपन्नामपदसमभि
व्याहारत्वान्नत्वेति युक्तत्वेनिमेदप्रवनापेक्षयत्रगभिधानं न तु शक्तिभेदस्याक्षः ननु इदं घटो न स्वपटो नेत्यादौ घटादेरभा
वप्रतियोगितयान्वयेपि घटत्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वभानं विना तादृशवाक्यजबुद्धौ नीघटत्वादिविशिष्टधीविरोधि
तानुपपत्तिः इदं घटो नेत्यस्त नीलघटो नास्तीत्यादौ नीलघटत्वादित्वेनाघटत्वाद्यवच्छिन्नविशिष्टबुद्धिविरोधितापात्
द्विशिष्टबुद्धिविरोधितापत्तेश्च घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाद्यभावगाहित्वात् पापापजकत्वात् न वाभावांशे
शुद्धघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतेव दर्शितनुद्दि विरोधितावच्छेदिकानन्तु तादृशप्रतियोगिताकत्वावगाहित्वेतिवाच्यं स्वाभाव
स्यतद्रूपावच्छिन्नवत्ताविरोधित्वमपीजकं तद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वतद्वगाहित्वात्स्वनादृशतद्रूपावच्छिन्नप्रकारता

नावच्छीलीरोनास्ती

त्वेनाभाववुद्धेः प्रतियोगिमत्ताधीविरोधितासंभवात् घटोनास्तीतिज्ञाने शुद्धघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वानवगाहने पितस्य घ

३ टसामान्याभावधीविरोधित्वे नीलघटत्वावच्छिन्नवत्ताबुद्धेः घटत्वावच्छिन्नाभाववुद्धिविरोधित्वं नत्वस घसेनास्तीति बुद्धेरिति विज्ञान ग्रहय

स्यापि च अधिकंप्रविष्टं तु तत्तज्ज्ञानिति तिमापेन तद्विरोधितो विसेनत सास्त्रावि रोधित्वे न तु घटो नास्तीति बुद्धेरिति विशेषानु

पपत्तेः एवं च क्रमस्थले घटत्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाने वेक्ष्यमाणाति प्रसंगोपि दुर्वार स्तन्मानं वन पदार्थविषयो क्वा

कयं तदपरत्या पदाभावादिति कथं तदितराकांक्षापामाकांक्षावलात्प्रतियोगिनोभावांशेन विशेषणात्तदुर्मपपामित प्रति

पोगितावच्छेदकतात्कं तरं तस्यार्थः शुद्धत्रित्रिवलभ्यमिति अपदार्थोपि तद्रूपावच्छिन्नो पदार्थैकदेश विशेषसमभिव्या

हाररूपाकांक्षावलात्प्रतियोगिसंसर्गतया लभ्यमित्यर्थः घटत्वादिघटावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं च घटावच्छिन्नप्रतियोगि

तानिरूपितत्वविशेषितानुयोगितासाच घटादिरूपविशेषणप्रतियोगिके तितत्संवंधतया भासते अनुयोगिता

याः दर्शितविशेषणांबलं सर्गतावच्छेदकतया भासते नञ्पदार्थतावच्छेदकानुयोगितापांशयदेवानुयोग मेतु

तादृशप्रतियोगितानिरूपितत्वमेव संबंधः घटादिनिष्ठप्रतियोगिता प्रतियोगितां केन निरूपितत्व घटादिरूपप्रतियो राम

गिप्रतियोगिकमपि निरूपितत्वघटादिसंबंधताके चित्तु अभावघटकेः संबंधोनुयोगितात्वेन संसर्गतया भासते घटा ३

र्दिपदार्थेंऽशेणाच घटत्वादिरूपभाववद्विशेषणतया तत्संबंधः स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वत्वानुयोगितापर्याप्त्याद्यनुपपत्तेश्चेपि न
स्याद्घटादिपदार्थेंऽशे घटत्वादेरनुपपत्तेः सर्वत्रैव विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे ईदृशी रीतिरवश्यं स्वीकार्या एवं च कंबुग्रीवादिमत्वादेर्घट
तयानवच्छेदकतापत्तेः कंबुग्रीवादिमत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया अप्रसिद्ध्याव्यापि न क्षतिः स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य कं
बुग्रीवादिमत्त्वस्य खंडशः प्रसिद्धेर्वृत्ता दृशसंबंधेन तत्र सविशेषणतासंभवात् तन्न चानुयोगितावच्छेदकावच्छिन्नविशेषितप्र
तियोगितायाः संबंधप्रवेशप्रक्रियापि विशेष्यविशेषणयोः खंडशः प्रसिद्ध्या विशेष्यविशेषणभावेन संबंधता निर्वाहसंभवेति
वाच्यं एवं सति तादृशबुद्धेर्भ्रमत्वमनुपपन्नं तादृशज्ञानेन विशिष्टसंबंधेनाप्यंशे ज्ञानप्रामाण्यानापत्तेर्भ्रमः विशिष्टसंबं
धाप्रसिद्ध्या तत्संबंधावच्छिन्नाभावस्याप्यप्रसिद्धेः तत्संबंधावच्छिन्नतदभाववती तादृशस्तत्संबंधघटितभ्रमत्वस्य दुर्नि
रूपत्वात् प्रतियोगितांशे कंबुग्रीवादिमत्वावच्छिन्नत्वस्य मात्रस्वरूपावच्छिन्नत्वस्य प्रसिद्ध्या विषयितासंबंधावच्छिन्नतद्विशिष्टा
भावस्य घटत्वादिविशिष्टाभावस्य नियतप्रतियोगितापर्याप्तस्य नियामकत्वाय विषयितासंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकसंबंध
त्वेन तद्विशिष्टवैशिष्ट्यप्रतियोगितावच्छेदकताया मिश्रयितृभ्रमत्वस्य प्रकारतासंघटितत्वेन संबंधतावच्छेदकीभूतवि
शेषणतानानैयत्योपायप्रकारतातासंभवेन तदंशे भ्रमतासंभवात् समवायत्वपन्नु त स्वरूपावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधता

४

कत्वस्याभाववति तद्रूपेणातत्संसर्गकत्वप्रकारकत्वाभावेन तद्रूपावच्छिन्नतत्संबंधेनेत्यक्रमः विशिष्टसंबंधाप्रसिद्धिस्तु लेपिप्यधिकरण
तद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधताकाभावप्रसिद्ध्या तादृशाभावमादाय रूपावच्छिन्नतत्संबंधभ्रमत्वाभिप्रायात् कं
बुग्रीवादिमान्नास्तीत्यादिना न कंबुग्रीवादिमत्तावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपितत्वादि विशेषितानुयोगितासंबंधेन प्रतियोगिन
एव भ्रमः व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावः प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिताज्ञानस्याभावधीहेतुत्वापातात् तादृशकारणताबाधेन
तादृशाभावप्रतीत्यसंभवश्चेति चिन्तामणिकारेण खंडितः व्यधिकरणरूपावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधताकाभावस्य
उनत्वतादृशरीत्यानसंभवतीति विशिष्टसंबंधावच्छिन्नाभावबुद्धौ विशिष्टसंबंधज्ञानस्य हेतुत्वादिति तदपि न सत्तादृशाभा
वस्यानुभवात् अथ स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधेन प्रतियोगिविशेषणस्य प्रतियोगिविशेष्याभावांशे प्रकारता
पगमे पीतघटादिमति नीलो घटो नास्तीति बुद्धेरनुपपत्तिः स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य स्वपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेद
कत्वरूपा नीलघटत्वावच्छिन्नाभावे घटत्वादिविशेषणस्य तादृशसंबंधविरहात् न हि तादृशाभावस्य प्रतियोगितावच्छेद
कता घटत्वादिपर्याप्ता नीलघटत्वादिरूपेण प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् घटादिसामान्याभावस्य च तादृशसंबंधेन घटवा राम:
दिसंबंधिनः पीतघटादिमत्यसत्त्वात् तेनानीलसहितघटत्वादिरूपप्रतियोगिविशेषणधर्मप्रतियोगितावच्छेदकत ४

पत्तोपपादनसंभवात् तद्धर्मावच्छिन्ननिरूपितत्वं च विवक्षितोद्देश्यसिद्धं संबंधधर्मिकोभयत्वाद्यवच्छिन्नाभावघटितत्वभ्रमत्वस्य
वश्यापेक्षं अन्यथा वृत्त्यनियामकसंबंधस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे तत्संबंधेन तस्याभाववति तेन संबंधेन तत्प्रका-
रकत्वभ्रमत्वस्य इति निर्वक्तुमसंभवात् तथा नियामकसंबंधावच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्या तत्संबंधावगाहिभ्रमासंग्रहात् तेन संबं-
धेन तद्वदे इति विशेष्यधिकरणसंबंधेन भ्रमासंबंधावच्छिन्नाभावाग्रहात् एवं च स्वसमवायिसंयोगसंबंधेन स्फटिकविशेष्यक-
लौहित्यप्रकारकप्रमायामतिव्याप्तिवारणमकारोस्मत्कृतमनुसृतिविचारे तु समयः कंबुग्रीवादिमान्नास्तीति वाक्यस्य प्रमात्वारोपे तद-
न्यथानुपपत्त्या गुरुरूपादिमतो निरूपितावच्छेदकत्वपाते तेन संबंधेन तत्स्यप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रसंगो लघुनासंभवात् समवायादि-
नानीलरूपादेरवच्छेदकत्वे लाघवात् न चानपितावच्छेदकविशिष्टव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमेव संबंधो
वाच्यः कंबुग्रीवादिमत्त्वादेरभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेपि तद्विशिष्टव्यापकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वप्रसि-
द्ध्या नोक्तवाक्यप्रमात्वानुपपत्तिरिति वाच्यं गुरुत्वभिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे कंबुग्रीवादिमत्त्वादिघटिततद्विशिष्टवन्नि-
ष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे तस्य गुरुत्वपातात् तद्धर्मावच्छिन्नाभावव्यापकतावच्छेदकत्वाप्रसिद्ध्या व्यापकतावच्छेदकत्वश-
रीरे प्रतियोगितानवच्छिन्नविशेष्योपादेयत्वापातात् तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वे तावदवच्छिन्नाभावकूटस्य दुर्ज्ञेयत्वापातात् समशोधनो भवि

राम: ५

त्वं प्रतियोगित्वं संबंधश्च एवं सत्युपेयं इति चेन्न नीलो घटो नास्तीत्यादौ नीलादिसमुदितत्वपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वस्य घटादिसंबंधतो
पस्थापनेन सामंजस्यात् न च स्वपदार्थसंबंधिनो घटत्वादेः संबंधाघटकत्वे नीलादिसमुदितत्वादेर्घटत्वादिसंबंधघटकत्वासंभवात्
नीलादिसमुदितपर्याप्तप्रतियोगितानिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वस्य कथं घटत्वादिसंबंधतेति वाच्यं आगतात्र संबंधिनोऽपि संबंधघटक
त्वोपगमात् तद्घटितत्वं इति तदसत् कंबुग्रीवादिमान्नास्तीत्यादौ कंबुग्रीवादिमत्त्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्तिमानस्याव
श्यकतया स्वपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वमेवाभावे तत्संबंध इत्युपेयं तदर्थं स्वस्वभिन्नप्रतियोगिताकत्वं । न च स्वपदार्थ
स्य कंबुग्रीवादिमत्त्वादेरनिवेशे न संबंध इत्युपेयं तदर्थं स्वस्वभिन्नधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं । तत्र च स्वपदार्थस्य कंबुग्रीवा
दिमत्त्वादेरनिवेशो न संभवति भिन्नत्वस्य केवलान्वयित्वात् भिन्नधर्मानवच्छिन्नत्वस्याप्रसिद्धेश्च तन्निवेशे च संबंधाप्रसिद्धिरिति वा
रैवेति वस्तुतः कंबुग्रीवादिमान्नास्तीति बुद्धौ कंबुग्रीवादिमत्त्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपितत्वविशेषितानुयोगितायाः
प्रतियोगिसंबंधत्वाभ्युपगमेऽपि नानुपपत्तिः यादृशसंबंधेन रूपवत्प्रतियोगिकत्वपर्याप्तावच्छिन्नानुयोगिकत्वानां तत्र यादृशा
मभावः तद्रूपविशेषितत्तत्संबंधेन तत्प्रकारकप्रमितिविशेष्यकत्वान्न तद्रूपावच्छिन्नेतरत्संबंधेन तस्य धर्मिणि शिंशपाप्र
मा इति ध्रुवमतेन निरुक्तया तादृशबुद्धेः कंबुग्रीवादिमत्त्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितत्वादिविशेषितानुयोगितासंबंधेन प्रतियोगिप्र

पपत्तावंशे भ्रमत्वान्नभ्रमलक्षणात्मकत्वा । विशिष्टबुद्ध्यासंसर्गोपस्थितेरनपेक्षितत्वे विशिष्टबोधे संसर्गतात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वेन संसर्गोपस्थि
तेरपेक्षणात् तथा हि घटमानयेत्यादौ द्वितीयाकर्मत्वविशिष्टकाधेयत्वसंसर्गावच्छिन्नप्रकारकप्रतीतिपरमित्याकारकस
चसंसर्गतात्पर्यज्ञानस्य हेतुताबाध्या तत्र वाधेयप्रकारत्वेन संसर्गमनवच्छिन्नाप्याधेयत्वसंबंधस्यैव विषयस्तथा वेदं वाक्यं घटव
त्कर्मप्रतीतिपरमित्याकारकःज्ञानमेव हेतुरिति वाच्यं तादृशवाक्यस्यापूर्वत्वपाशाब्दबोधपूर्वं तज्ज्ञानस्यासंभवात् किंयं चित्तसंब
वेशब्दस्यानुवादकतापत्तेः पश्चिचेदं वाक्यं घटवत्प्रतीतिपरमित्याकारकमेव संसर्गतात्पर्यज्ञानं हेतुः प्रतीतिस्वरू
संसर्गविधया भासमानघटसंबंधस्य ख निष्ठाधेयत्वसंबंधावच्छिन्नप्रकारता निरूपितकर्मत्वनिष्ठविशेष्यताकत्व
मेवेति आधेयत्वस्याप्रकारतया न तत्सत्तानापेक्षा न शब्दस्यानुवादकत्वमिति मन्म तथापि तदुभयावच्छिन्नप्रकारकबुद्धौ
तदुपयोगित्वस्य प्रकारकस्य संबंधरूपप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन हेतुत्वे लाघवादन्तु भवबले न चैव विशेषितात् कथन्नेवा
दिमन्यास्तीति वाक्यजबुद्धेः कंठुग्रागादिमत्ताघंशेतादृशे प्रतियोगितावच्छेदकतानवगाहित्वेन तस्याः कंबुग्रीवा
दिग्रीवादिमत्ताघवच्छिन्नविशिष्टधीविरोधित्वानुपपत्तेः अन्वयितावच्छेदकताघप्रत्यक्षप्रमानवच्छिन्नानन्तरूपवि
शिष्टावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमभावे भासते अतो घटत्वादिरूपेण ज्ञातस्यावच्छिन्नाभावत्वविपटत्वादिरूपोपरज्ञातस्योद्वि

शिष्टवृत्तित्वामप्रमाणां तद्देशे जातित्वाद्युपलक्षितत्वाभावस्यापि तद्विशिष्टावच्छिन्नाभावसत्त्वात् तद्विशिष्टावच्छिन्नाभावस्य
स्यावच्छेदकविशेषणधर्मो तर्भावेन पर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकः तद्विशिष्टयावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकोवाभावः येन
संबंधेनपर्याप्त्यान्वयितावच्छेदकताण्व तत्संबंधावच्छिन्नमेव प्रतियोगितावच्छेदकत्वं तत्र भासते तेन विषयितासंबंधेन गुणत्वा
वकगुणत्वावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकाभाववति घटादौ गुणो नास्तीति वाक्यस्याप्रामाण्यापत्तिः समवा
येनगुणत्वविशिष्टवाचकगुणपदादिपदहितेनैवसंबंधेन तदवच्छिन्नस्यानुपबोधात् विषयितादेस्तत्रान्वयितावच्छेदकत्वान
वच्छेदकत्वात् अथ यथैतेन घटो नास्तीत्यादौ अधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकोभावः प्रतीयते इति रोहं इम
तेऽन्वयितावच्छेदकं स्वप्रतियोगितावच्छेदकप्राधान्येनिष्ठमीन संभवति तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभासमानस्य घटत्वादे
रन्वयितानवच्छेदकत्वात् तेन च तत्तत्पार्थोवृत्तिविशिष्टान्तस्यप्रतियोगिनिरन्वयप्रयोगमात् घटत्वादेरभावान्वयितावच्छे
दकत्वनियमबाधे तस्य प्रतियोगिविशेषणतावैशिष्ट्यविशेषणत्वेपि वैशिष्ट्यपारतन्त्र्येण प्रतियोगिन्यपि विशेषणत्वोपग
मात् इति वाच्यं तथा सति प्रतियोगिनिबाधितधर्मस्य तद्देशेप्रकारतयावबोधनेन तद्वाक्यस्याप्रामाण्यापत्तेः एवमधि
करणधर्मस्य प्रतियोगिनिप्रकारतोपगमेपि स्वान्वयितावच्छेदकत्वं नाम अधिकरणधर्ममात्रपर्याप्तान्वयितत्वसमानाधिक

रणधर्ममेतमोभेचतथाचसमानानाधिकरणधर्मस्यतत्प्रतियोगितावच्छेदकांतर्भावात् अन्वयितावच्छेदकतापर्याप्त्यधि
करणपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकत्वभानासंभवः नवान्वयितावच्छेदकैकदेशपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वमपि
भासतेइत्युपगमसंभवतिस्मानेतद्धर्मवत्तायासति घटसामान्याभावतासंपर्यायापिनीलघटोनास्तीतिप्रतीतियोगापत्तेः
तद्धर्मांशेप्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्तिमानेनतद्धर्मपर्याप्तान्वयितावच्छेदकताकबोधस्यामप्यपेक्षापात् अवृत्तिपेपत्त
त्वतनचनावृत्तेवकयघटसामान्याभावतासंपर्ययोगात्तथाप्रयोगापत्तिरिति शुद्धघटत्वादिपर्याप्तप्रकारकतावच्छेद
कताकबोधोत्तरंकसामयाघटोनास्तीतिवाक्यघटितापास्त्वधिकंधिकंवृत्तोरिमापनेननीलोघटोनास्तीतिप्रयोग
स्थलेपिप्रसत्त्वादितिवाच्यं अगत्यातादृशान्वयबोधेपदार्थांतरविशेषितस्यान्वयपरत्वेनातात्पर्यग्रहजन्यघटत्वावच्छि
न्नोपस्थितेः शुद्धघटत्वावच्छिन्नप्रकारकधीहेतुत्वमुपगम्यदर्शितस्थलेतादृशबोधस्यामुख्यभावस्योपपादनीयत्वात् न
चएवमन्वयानुपपत्तिनीयातेनघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेप्रत्यापत्ते नन्वेवमन्वयितावच्छेदकेप्रतियोगितावच्छेदकस
मसर्गघटकत्वपर्याप्त्यापत्तेरितिअन्वयितावच्छेदक+भानविषमः घटत्वेनप्रतियोगिनास्तीत्यादौघटत्वाद्यवच्छिन्न
प्रतियोगिताकत्ववत्तीयपर्याप्त्यभावप्रकारतपाप्ते+कंपरत्वादिकंप्रपलकरुणातपेवभासते अन्यः समानाधिक

६

रणधर्मस्याधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेपि न क्षतिरिति वाच्यं प्रतियोग्यनधिकरणत्वव्यवहारस्य
तथात्वेऽकस्थलेऽनवच्छिन्नावच्छेदकधान्नोपगमे घटवति लघुत्वादिना तद्घटाद्यभावमादाय घटत्वेन घटो नास्तीति व्यवहारा
पत्तेः प्रकृतस्थैपर्यायप्रतियोगितावच्छेदकरूपासत्त्वीपार्थतत्त्वमुपगम्य घटत्वेन तस्य घटत्वव्याप्यतया प्रतियोगितावच्छेदके
तार्थतयागौलघटत्वावच्छिन्नाभावेतद्वधेनचारसामान्याभावेपि घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमुक्ताप्रपञ्चितप्रायाभावे
मादाय घटवति घटत्वेन द्रव्यं नास्तीति व्यवहारस्य दुर्वारत्वात् न च तत्रोपपादनमभिव्याप्तत्वाभावान्नपितावच्छेदकसंबन्धे
कृत्वप्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमेव वाच्यं तथा च यत्र स्वरूपतावच्छेदकत्वाधिकरणतया न तथा प्रयोग इति वाच्यं
वच्छेदकस्य व्याप्तत्वे पधिकरणाधिकरणे घटत्वरूपोपाधेः स्वाधिकरणभ्रमस्य शापापादकत्वेन द्रव्यं नास्तीति वाक्याधीन
बोधानुपपत्तेः अधिकरणत्वेन तत्तद्भासमानत्वविवक्षणे तत्तद्भानस्य शापादकत्वे विधित्व प्रतियोगिताकत्वे
नघटाभावबोधकत्वम् एवंव्यधिकरणपदार्थतया अवास्यार्थतया वाभावेऽनुतद्व्याक्यतो बोधासंभवात् वस्तुतो
मूलद्दितिघटत्वावच्छिन्नेतरसामान्याभाववति भूतलादिद्रव्यमिति तथा सव द्वारा तत्वेप्यधिकरणभानमप्युक्ततरे न चेत् रामः
तेषां तेन पत्रघटत्वावच्छिन्नप्रमितताकत्वमभावेबोध्यते तत्तत्रान्वयितावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकत्वसंबन्धेनपा ६

भासतेऽतस्वरूपेण तथा च घटत्ववृत्तिघटत्वावच्छिन्नघटाभावस्याश्रयनतथा प्रयोगात्तादृशाभावप्रतियोगितापारत्व तत्प्रकारता

रिति वाच्यं एवमपि घटवृत्तिघटत्वावच्छिन्नघटाघटोभयाभावमादाय घटत्वेन घटाघटौ न स्त इति वृत्त घटत्वे शेषघटत्वेन प्रमे

यं नास्तीतिव्यवहारापत्तेर्दुर्वारत्वात् तादृशाभावप्रतियोगितायाः सकलप्रमेयवृत्तित्वात् अत्रेदं वदंति अधिकरणधर्मावच्छि

न्नाभावस्याधिकरणधर्मवृत्तीति विषयाभावस्य प्रतियोगितायां व्यासज्यवृत्तित्वेऽप्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगि

विशेषणतयाभासमानः समानः समानाधिकरणधर्मोऽपि प्रतियोगितावच्छेदकः ऽअत एव घटत्वेन घटपटोभयं नास्ती

तिप्रत्ययप्रतियोगिताकत्वनिर्वाहः घटत्वादिमच्छिन्नपटोभयत्वादेः प्रतियोगिताधिकरणघटपटोभयपर्याप्तेरिति ऽपरित्व

निष्ठप्रतियोगितायामधिकरणघटत्वावच्छिन्नत्वेनैवेतरभावस्याधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिर्वाहस्

यापि तद्भावस्य केवलान्वयित्वात्तु पपत्तिः प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मविशिष्टप्रतियोगिनि

रूपिताधिकरणतयाप्रसमभावस्य विरोधात् घटवृत्तिमूर्तत्वाद्यवच्छिन्नतादृशाभावासप्रसङ्गात् अस्मन्मते च व्यासज्यवृत्ति

तद्भावप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणघटत्वविशिष्टाप्रसिद्ध्या तत्प्रतियोग्यधिकरणाप्रसिद्ध्या तादृशाभाव

विरोधित्वाधिकरणतायास्तु अप्रसिद्ध्या तस्य केवलान्वयित्वान्निर्वाहः न चैतद्व्यवरोधेन तदवच्छिन्नविशिष्टाधिका

८

णितावच्छिन्नप्रवेशे समवायेन संयोगेन वा घटत्वावच्छिन्नाभावसत्त्वानुरोधेन च प्रतीतेः सप्रतीतिविषयीघटे पटीयप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरण
धर्मविशिष्टनिरूपिताधिकरणतापेक्षया समवेचेदभावस्य विरोधित्वात् घटपटौ न स्त इति प्रतीतिविषयपटोभयत्वाभावस्याप्रसिद्धेः केवलान्व
यित्वप्रसंगात् तथाहि तादृशाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्तिर्न उभयत्वमात्रे केवलघटत्वादौ वा परं किं तु उभयवृत्ति केवलघट
हिमति चेत्तादृशाभावासत्त्वप्रसंगात् नापि घटत्ववृत्तिपटत्वविशिष्टघटत्वे तादृशविशिष्टान्तु पटत्वे तौ तथा प्रतीत्यनुरूपप्रस
ङ्गात् अपि तु उभयत्वे तद्धर्मितावच्छेदकतापन्नघटत्वपटत्वे वेति तस्य प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्तिरपि तादृशे पर्या
प्तिनिरूपितावच्छेदकताधिकरणतापासमभावस्य विरोधात् घटपटावन्नेति प्रतीत्या क्वचित्तद्धर्मतावच्छेदक
तापन्नघटपटत्वसमुदायपर्याप्तनिरूपकतावच्छेदकताकाधिकरणताविशिष्टघटपटौ न स्त इति प्रतीतिसिद्धतादृशोभयसा
मुदायपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकाभावप्रसिद्धतादृशाभावस्य केवलान्वयित्वप्रसंगविरहात् केचित्तु तदभावप्रतियो
गित्वमगतास्यासज्जवृत्तित्वे शक्तिग्रतो यथावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितायाः पर्याप्तिः प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टस्य तद
वच्छिन्नस्यैव चाभावस्य विरोधितया न सामानाधिकरण्यधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वं विना तादृशाभावस्य केवलान्व
यित्वानुपपत्तिरित्याहुः घटत्वेन पटो नास्तीत्यादौ पटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं तन्नीयते नाभावांशप्रसाध्यते पक्षे

रामः
८

तिनीलघटादेरप्यत्र न घटः अपि न घट इत्यादिप्रयोगाभावात्। एवं प्रसंगो दुर्वार इति बोध्यं। न चैवमक्कगसात्रान्वयितावच्छेदका
वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वात्तस्याः संबंधतानियमेनोपक्रमातिप्रसंगः कल्पगौरवादिति किमप्यन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नत्वाभावो
पगमेनेति वाच्यं। लोहितवह्निनीलस्तीसादौ लोहितवह्न्यादेरप्रसिद्ध्यान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नत्वमननुगतत्वेन प्रति
योगिताव्यावर्त्तनासंभवात्। अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नत्वाभावेनैव परीतनानैनवर्त्तकतायोगस्य दर्शितत्वाच्च। सामान
तो घटमन्त्रपादाय नीलघटत्वेन तद्व्यासनं च तदधिकरणे तत्र च विशेषणतया सत्तासामान्याभावस्याबाधितत्वप्रदर्शनाय
किं च न्तु। अभावाधिकरणतायामन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नत्वान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नत्वाभावं उपगम्यापि
घटवति न घटः घटो न घट इति प्रयोगः शक्यवारणः शीतघटादिरूपविशेषणासत्तोपाभावाधिकरणतायाः प्रतियो
गिकस्य घटाकाशोभयत्वावच्छिन्नासत्ताभावस्य घटपटोभयत्वावच्छिन्नभेदस्य वाधिकरणतायामन्वेति कस्य घटा
काशोभयत्वावच्छिन्नासत्ताभावप्रसक्तघटवत्तघटत्वाम्यसवच्छेदसंभवेन तादृशाभावमादायैतत्प्रयोगस्य दुर्वारत्वा
त् ऐसैकाभावस्य निरिक्तमासमलक्षणविधर्मावच्छिन्नाभावानभ्युपगमेऽपि घटप्रतियोगिकाभावत्वेनानुगताभावाधि
करणतानां घटवत्तादिनावच्छेदासंभवात् आदिरूपवस्त्राघभावाभावानां प्रत्येकनिरूपितानातावच्छेदघटा

१०

संभवेन घटत्वेन घटत्ववत्यभावो नास्तीति व्यवहारानुपपत्तेः प्रतियोगितावच्छेदकपर्याप्त्याप्ततावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगि
ताभावान्ननियमे बाधकमाह घटेन घटवतीति इति व्यवहाराच्चेति घटपटोभयत्वावच्छेदकश्च द्वयत्वावच्छिन्नाभावसत्त्वेऽपि तत्प्र
दृश्यसमभिव्याहारात् उभयरूपावच्छिन्नतावच्छेदकावच्छिन्नाभावमात्रोपदर्शकव्यवहारस्य प्रमाणताया चेत्यर्थः न केवलं नञ्
शब्दजन्यवृत्तानन्तरप्रतियोगितासंसर्गे प्रतियोगितासंसर्गावच्छिन्नप्रकारतानिरूपकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरण
पर्याप्त्यवच्छेदकताभावानियमः अपितु प्रतियोगितासंबंधेन प्रतियोगिताप्रकारकज्ञाने मात्र एवोभयरूपावच्छिन्नप्र
तियोगिताकत्वे सांसर्गिकविषयतायाः प्रामाणिकत्वादित्यवधेयं न चैवं सकलसाध्याभाववन्निष्ठसादिलक्षणा मा
ध्यविशेषाभावमादाय व्याप्तिमेवादाय साकल्यस्य साध्यविशेषतया वर्णनविरोध इति वाच्यं तत्र साध्याभावः साध्याभा
ववृत्तिषष्ठीतत्पुरुषं जन्याभावबोधेप्यर्थप्रतियोगितायाः प्रकारतानतत्संसर्गतात् नत्वन्यथा भावस्य प्रति
योगिनेवाधिकरणेयोगिनेवाधिकरणनापि समसंसर्गः संसर्गतया भासते नामार्थयोर्भेदान्वयबोधः स्याद्धान्यभवती
तिव्युत्पत्तेरिति — तिरिक्तित्वस्य नामविशेषणतात्र तत्र न्यनिपातत्वात्तन्नियामकतियोगिताबोधकपदाभावात् तत्रः
रे घटो नास्तीत्यादौ नञर्थाभावे नयाकरणसंभाववास्त्वेतदर्सादि बोधस्य नापि घटदृश्यादादौ विरमाघटर्थे तत्र्यर्थघटभे १०
+घटादिप्रतियोगिकत्वभावानुपपत्तेः न च वाति चेतद्रसादौ चेत्राहावभावबोधकोत्र योगितावच्छेदकपदान्तराभिधानेऽभाव +१

द्याद्यधिकरणताया बोधस्य अनुपपत्तेश्चानवभिन्नत्वेन नञोऽर्थः तस्य चान्वयोन तत्सम्बन्धेनान्वयः अत एव भूघटो न घट
इति समासव्यासयोरविलक्षणबोधजनकत्वानुभवो विशेषणविपर्ययेण समस्थले भेद एव तत्तद्रूपान्वयबोधे नञर्थताप्रति
भूतले घटाभाव इत्येवं नञोऽस्तु व्याप्योऽर्थ इति मूलग्रन्थारीत्या संसर्गतापि तिवाच्या। तथा सति संसर्गाभावो ऽन्योन्याभाव इत्य
तिविशेषणरूपे नञ्‌ता कथमनुपपत्तेः तादात्म्येन विशिष्टबुद्धौ विशेषणतावच्छेदकतया विशेषणभेदप्रकारकधीरेव विशि
ष्टविरोधिनी न तु भेदसंबन्धेन भेदवद्भेदवत्प्रकारकधीरपि गौरवात् तथा च सति नञः प्रतियोग्यधिकरणभेदस्य भेदान्वयानुप
पत्ते तादृशवाक्यजन्यबुद्धेरप्रसिद्धत्वात् इति वाक्यबोधं प्रत्यनुभवो विरोधिता भूतले तथा भूतले न घट इत्यादौ आधा
रतासंबन्धेन घटादिसंसर्गाभावबोधसंभवात् अन्योन्याभावता न संसर्गाभावबोधतासंपत्तिरपि तथा प्रयोगस्या
वश्यंतयेन घटत्वादिसंसर्गाभावाधिकरणतावत्घटभेदाधिकरणतापि कुतो न प्रतीयते इत्यत आह। प्रतियो
ग्यभावान्वयो वेति अधिकरणत्वादि अभावपदसंसर्गाभावपदं तथा चाधिकरणे प्रागादेः संसर्गः प्रति
योगिनः प्रतियोगिता वच्छेदकसंबन्धस्य भावे अयोदेशाधिकरणत्वावच्छेदकपदस्य मभिव्याहारस्यापेक्षितादेश्यरोप
प्रतियोगिप्रतियोगितावच्छिन्नाभावस्यापि आधाराधेयभावरूपसंबंधभानेनादेशे अधिकरणे बोधकतादेश

म

११

प्रदत्तमित्याहारसापेक्ष्यत्वेत्तदर्थः। अनुयोगिनी निरूपिताहशपदेषु स्थाप्यइत्यादिः आधाराधेयभावसंबंधेनान्वयइतिआधा
राधेयभावनियामकेप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधसमवायादेः संसर्गमर्यादयाभानमित्यर्थः संसर्गाभावस्यापितथै
ति। तत्सदेपस्थाप्यप्रतियोगिविशेषितत्वतत्संबंधावच्छिन्नाभावस्याधारतासंबंधोषिताहशपदोपदेपस्थापि
तानुयोगिनिसंबंधमर्यादयाभासतइत्यर्थः तिरूपार्थस्मिन्निवृत्तस्मतइत्यादिः आदिपदग्राह्यपः परिग्रहः क्रमादे
पिस्मादिनातिरस्थ्यौ अप्रतारिस्तुबर्थसत्त्वाहिघ्यगृहः प्रथमान्तपदोपस्थाप्यतस्यविशेषणतानियामकत्वाभि
धानंतिरस्थ्यान्वयिभिन्नापेणावेत्रसप्तमीनपदमस्मीत्याशंकाहीनीपाधंतपदेपदोपस्थाप्येनापिधनादिनाषष्ठ्याद्यर्थस्य
त्वाद्यन्वयात्तत्त्वस्यार्थविशेष्यतयान्वयबोधे प्रथमान्तपदोपस्थाप्यतस्यानियामकत्वात्तस्यपदकारकपदेतरस्य
पोर्थः तद्विशेष्यत्वेधातुपदोपस्थाप्यत्वंनियामकत्वेषषष्ठ्यर्थविशेष्यत्वेचप्रातिपदिकोपस्थाप्यत्वेसप्तम्यान्य
पस्थाप्यत्वेवाउहविभक्तपस्थितदुर्गतानाप्रतिकुर्वीतेसादौप्रतिकारादिक्रियायामपितद्दन्वयातउपपदविभ
क्तपदस्यपधत्तस्पोगेयाद्विहितातद्ययेविशेष्यत्वेनतत्सदेहोपस्थाप्यतेपथ्यादिनाहस्मइत्यादौ अन्वयात्उपपदवि
भक्तिस्थलेअनुशिष्टानांपञ्चम्यादीनामर्थस्यप्रतियोगिताहीविशेष्यत्वेसतादिनिषेधमादिपदोपस्थाप्य

राम:

११

नियामकत्वतन्निरूपकस्वादिसंबंधेन घटादिसंबंधिनोपि धनादेश्चेतदपेक्षयेत्यर्थः धनादावाश्रयतासंबंधेन चैत्रादेस्तन्निष्ठ

१२ स्वामित्वादेरप्यभावप्रसंगेनेतिशेषः अतिप्रसंगाद्वमन्मते: बाधितत्वादृशश्चैत्राद्यभावबोधकस्य दृष्टान्तादिप्रयोगस्यप्रा

माण्यप्रसंगात् ननु स्वामित्वादेः प्रकृतस्यविशेष्यतापक्षे स्वामित्वादिनिरूपकतासंबंधावच्छिन्नाभावस्यप्रकृतसमर्थवि

शेषणतापक्षेतद्विशेष्यकसमर्थचैत्रादेः स्वत्वादिसंबंधावच्छिन्नाभावस्य नत्वाप्रसापनोपगमात् नोक्तातिप्रसंगा

वकाशः तादृशाभावस्य धनादौ बाधादिसत्त्वाद्द्वानिरूपकत्वादेरिति चादिपदात्स्वत्वादिपरिग्रहः प्रतियोगिता

नवच्छेदकत्वादिनिरूपितविषयतानियामकत्वपेक्षयादिः इत्थं नियामकसंबंधावच्छिन्नसंसर्गाभावस्याप्रामाणिकत्वात् येनादि

संबंधेनापि मिलितेतिपदत्वपरस्तत्संबंधमात्रापेक्षया पमिलितेतिपसपः निरूपकत्वसंबंधेन धनेस्वामित्वमितिप्रसपा

भावानिबंधसंबंधेनात्रास्वामित्वमितिप्रतीतेरभावः अतएव धनमात्रे स्वामित्वमात्रमाप्रपतासंबंधावच्छिन्नाभावप्रत

नेनदेशेहस्तित्वं धेनात्रस्वामित्वपिप्रतीतिरभावः अवोपोनीलरूपाभावइतिवत् चैत्रीयधनेनवनिष्ठस्वामित

मितिधनेचैत्रीयत्वस्वामित्वबोधनिष्ठत्वस्याव्यावर्त्तकतया लक्ष्यवेद्वि[illegible]पित्वधनेनस्वामिसेवान्यपानिरूपम:

पकतासंबंधावच्छिन्नस्वामित्वाभावतासपेयातथाप्यवहारस्य[illegible]तापत्तेः अतएव वक्ष्यतिमतद्रूपकत्वतत्संबं १२

ष्ठंतत्रेति। अनुयोगिनीत्यर्थः। तथा आधाराधेयभावसंसर्गेणान्वयस्तत्र्यर्थः। तदभावस्यापि तिङुपस्थितिपितत्कृत्स्वाघभावस्य

पितत्र। तथा च यथा तत्पदे पञ्चम्या आधाराधेयभावसंबंधेनान्वयस्तथः। न पचति चैत्रस्यादि तत्र्यं चारो नञर्थस्याभाव

स्य विशेषणत्वेनान्वयात् चैत्रेन पाककर्तृत्वाभावः। पचतः चैत्रेन पचतीत्यादि श्चैत्रादि शब्दितत्प्रकारेण पाककर्तृत्वा

भावाबोधापत्तिभावः। चैत्रस्य धनमित्यादौ षष्ठ्या षष्ठ्यर्थः स्वामित्वादिकं तच्च प्रकृत्यर्थं चैत्रादौ विशेषणतया भा

सते स्वामित्वप्रकारेण चैत्रस्य धनादेः स्वत्वादिसंबंधेनान्वयः। विभक्त्यर्थविशेष्यतापन्नत्वात्पदार्थकार्थस्य स्मात्

द्विपभेदान्वयापनामातनात्र्येऽपि भेदानवयप्रकारीभूतविभक्त्यर्थोपस्थितेस्तत्र त्वात्। अथवा षष्ठ्या षष्ठ्यर्थः स्वामि

त्वादिकं प्रकृत्यर्थविशेष्यतया चैत्रभासते धनादेस्तत्र नाम्रपदे पि निरूपकतासंबंधेन तत्र तदन्वयप्रतिप्राचामत

पपिध्यं न स्वमत माह षष्ठ्या रेव श्रुतिस्वादिपदार्थनीपाद्वनीपापीयहः चैत्रादिनिरूपितमित्यत्वादिकमपि स्यादि

नाकर्महतन्नमत्त्वादिर्पशित्रूरूः निरूपितत्वं संबंधेन चैत्रादि निरूपप्रकृत्यर्थोऽन्वयी तत्र्यः। तत्रिष्ठमिति। अाभ्रपतासं

वंधेन विशेषणतया चैत्रादिनपी च्याधेपता संबंधेन चैत्रादिरूपविशेषणेनान्वयि वेदस्यर्थः। स्वामित्वादि स्वादि

स्वादिना कर्मत्वकर्तृत्वादिपरिग्रहः। तस्येति चैत्रस्य चैत्रनिष्ठस्वामित्वादि स्वस्य र्थः। धनादावन्वितेनेति। इति

धर्मवृत्तित्वनिरूपकतया न पचतीत्यत्र तत्संबंधावच्छिन्नक्रियाभाववोधासंभवेन पचतीत्यादेः कृतिप्रत्ययसंबंधेन याक
देः कर्त्रन्वयबोधमात्रे कारेणोपपन्नगामोपपन्नगामत्वज्ञानातीत्यादौ चाश्रयतासंबंधेन नानादेर्विभावः वृत्त्यनिपाप
कसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्याकारेण तत्संबंधावच्छिन्नवैशिष्ट्याभाववैलक्षण्याभावयोः समनियततया भिन्नत्वे
नाभावकल्पनाधिक्यविरहेऽपि अतिरिक्तप्रतियोगिताकल्पनाधिक्याद्गौरवमित्यपि बोध्यं तत्र चेति प्रयोगोऽन्यथा नु
त्सम गमयोः पाकाल मप्ततन्वभेदान्वये विशेषाकांक्षमपेक्षणात् इति शेषवद् अतिपरिकार्यो तत्रेति तिस्र लर्थसंसर्गाभावबोधे
यत्र योग्यतावच्छेदकरूपेण तत्संबंधेनेतित तत्राभावसंबंधस्याभावात् तत्संसर्गताऽसंभवेन तत्रार्थक्रियाविशेषकं विना तद्
नासंभवादिशिष्टाभावः अत्र च भूतलं घटाभावः घटः साक्षाद्देशं हन्त्वयबोधस्याभिधानात्सामग्र्याश्च कल्पनात् भूतले
घटः स्यादित्याकाङ्क्षाया तादृशशाब्दबोधाप्रवृत्तिः परिच्छेदाभावात् विशिष्टभूतलादिपरत्वात् इष्टापत्तिरजात एवसीतिवा
क्या भूतलाद्घटादेर्घटाभावप्रकारकबोधः प्रसिद्ध इत्यस्मात् तत्र तादृशबोधासंभवो तादृशवाक्यात् अनन्तरं कर्ता
दिपदज्ञस्य तादृशविशिष्टार्थोपस्थितिसामग्र्या एवं प्रयोजकत्वात् तद्भावादेव नो क्षतिरिति उत्तरस्यसंग
भूतले न घटइत्यादौ प्रसिद्धो बोध स्य घटाभाववत् भूतलादि इत्येवं प्रकारकस्य तादृशकार्यसामग्री पारस्परमभि

मात्रत्वमथ यमात्घटादिपदसमभिव्याहृतनञ्घटादितरभावोपस्थितिस्थामिवततसरसमभिव्याहृतसमसमीजन्याधेयत्वोप

१२ स्थितिजनकत्वं तिजन्यभूतलोपस्थितिसाहित्येनापि घटादिनाभूतलं न घटश्शत्यादौ नरभावाद्देवत्त तत्तदुत्सादंमणः एवं न पचति चै

त्र इत्यादौ प्रसिद्धस्ये चैत्रादिविशिष्टपाककृत्याद्यभावप्रकारकबोधस्य सामग्रीप्रथमं तत्पदजन्यमात्रुपोस्थितिप्रतिप स्थिति

विभाक्तिजन्यकृत्यादिरूपप्रतियोग्युपस्थिति विघटितात इत्यादौ साकरूतिर्नैवैत्र इत्यादौ नत्वत्संगः एवं पाककृति

र्न चैत्र इत्यादि स्थलप्रतीति द्वयमाभावांशे चैत्रादिरूद्देवत्र प्रकारकं बोधनेतथा तादृशपदे नेरे चैत्रे सत्ता + बोधस्यापत्तेः

रित्यावारणमितिबोध्यं न तु समसम्भवभूतलादिपदे न नञर्थाभावे स्थापत्ता संबंधेन भूतलादिप्रतितत्व + होपस्था

घतपदेनेव प्रथमं तत्तार्थविशेषत्वे पात्रनञर्थाभावे विकल्प विरुद्धतिपोगितया स्वार्थानुपबोधजनकत्वान् । घटाभावो भूतले

भूतलत्वरहितत्वाभावत्वान घटइत्यादिविधएवभूतलेन घटइत्याद्याकारकवाक्यजबोधः एवं च तादृशवाक्यात्कृष्टाविस

यमो बोधः कदाचिद्धितीयस्त्र किं विषामकमिसाकोहोपातसर्पभेदमतत्त्रिपामकत्वमाहाचत्रेत्रित्वत्रभूतलेन

घटइत्यादिवाक्यस्थलेनतु सर्वत्र समसम्भृतार्थस्याभावेनिषत्तपेवानुपोस्तुनव कदाचिदपत्वस्तिपोगितापाविनि एमः

गमकचाप्रेमक्रीमविषयत्वाहत्वतएवेतिकदाचित्समसम्भृतार्थप्रतियोगिताभावस्यापिनञा बोधनादेवेत्यर्थः १२

त्वस्य प्रकारतया संसर्गतया वा भाने तत्प्रसक्ताभावान्नव्याप्तता दृशहेतुत्वे तादृशाभावसामानाधिकरण्यावच्छेदक
त्वस्य तत्सामानाधिकरण्ये वा तादृशहेतुत्वावच्छिन्नत्वस्य भानं मम तु क्रमेण व्यापकरेशह त्रिधर्मस्य हेतुतावच्छेदेन
भाने प्रगमेतत्स्वत्वघटेन तत्त्वं इति वाक्याद् उक्तहेतुतावच्छेदेन तद्देशास्तित्वाभावावच्छेदकत्वभानोपगमात् तद्
ट हेतुपाधिकरणारेणास्तित्वाभावस्य तदधिकरणगाहृत्तिघटस्साधारणहेतुतावच्छेदेन सत्तापिनातिप्रसंगः तादृ
शहेतुत्वावच्छेदेनाभावावच्छेदकत्वभाने चाभावरूपविशेषणे धर्मितावच्छेदकतावच्छेदकतादृशहेतुत्वा
वच्छिन्नावच्छेदकताकत्वस्य धर्मितावच्छेदकावच्छिन्नत्वभानं चाभावहेतु तत्त्वसंभवस्तेनावच्छेदकावच्छेदेन विशिष्ट
बुद्धौ धर्मितावच्छेदकावच्छेदघटकपदविशेषणमानस्य संभमन्तत्वात् तत्पुघपदकृपुत्वाऽन्वयघटकत्वात्तो निघटीनक्तारस्याराव
भावेऽस्तीत्यादिक्रियान्वयपदेऽस्तु अपि तु शक्तेतत्त्वघटेनेस्याहेत्वभावेनसमम्पुतात्पर्यविषयः न च प्रक्रियाविषयवि
नानवाक्यसम तिरिति प्रवृत्तघटकस्यासाववपि प्रस्तीसघध्याहारेणातिङ्. नस्येत्याभावेऽनपरस्याभिप्रायेऽसमभिहिता।
ऽस्तीत्यस्यसमभिव्याहारेणाबाधारसमम्पानिरूपितत्वमर्थः हसर्थधातुप्रयोगे निरूपकस्य बाधारतानेश्च तस्य
अस्तीत्यादेः समानार्थतया पार्श्वेरस्तार्थः गतिः वितनीयामनाशङ्क्यसमम गायेनतापतिपाणिकत्वात्विषम

मवायानुयोगिताल क्षणायाउपपत्ति। प्रकारः परिचिंतनीयः स्तथाश्रुतेः यौक्तप्रपत्तिरशेषपतिन्यातीतिस्वप्रसिद्धरितित
भावस्य सत्तायां नञ्ज्ञानबोधयितुमशक्यत्वादितिनिशेषः इदं चात्र समवायेन चेत्तेः समप्रम्पर्थ्येत्वेबोध्यं इह त्रिसामानस्य सम
म्पर्थ्यंतोपगमेः प्रसिद्धिविरहेण तानसरूबाधकमात्रसंबंधांतरेणाति प्रकार्थसमवायेनेसच्छे ः गुणाकर्मान्यत्ववि
शिष्टसत्तानारिता सत्ताहीगुणादिवृत्तित्वाभावानुपपत्तेरगुणोनविशिष्टसत्वेत्याहावृ पिविशिष्टसत्तानिरूपिताधिक
रणत्वेलक्षणायायोग्यत्वमुपपादनोपपत्त्यथविशिष्टसत्तेतिशाकेवनत्वपरामतितत्वक्ता प्रसिद्ध्यालक्षणायायो
ग्यत्वं भवदपि चेत्तभावप्रत्ययानसत्ताशब्दस्यापि वाक्यत्वपादानातोनसत्तेसत्वापि समवायपलाभावप्रत्ययस्येव विशि
ष्टनिरूपिताधिकरणत्वेलक्षणास्वीकरणीयेति मतांतरमाह समवायाहिलक्षणोपपत्तेन द्वाप्यपिभावप्रत्ययप
स्येव विशिष्टनिरूपिताधिकरणत्वेलक्षणास्वीकरणीयेति मतांतरमाह समवायसंबंधेतिश्रूतत्वे घटेनास्तिज्ञा
तो न सत्तास्तित्वस्याहीयमनुलज्जास्याघास्तित्वरूपसमवायसमभिव्याहृतक्रियापदार्थस्याप्रयतपाः न्वयीयोः भावः
प्रतियोगितोवबंधेन प्रकारीभवत्तस्यस्तविशेष्यप्रतियोगिताभावस्तत्वरसर्थः एवंचपूर्वपरयाक्रियाविशेष्यप्रतियो गिमः
गिवाविकघटादिपरसमानवचववत्क्रियापदस्यनिर्वहतीतिदृष्टव्यमेपनरूपेणप्रतियोगितोविशेषणात

नन्वर्थः अत्यंताभावाप्रतियोगिरूपः सोमाभाववि‍शिष्टस्य धर्मिणो गुणतापत्तिविनिगमकत्वे न तत्र शक्तत्वमित्युक्तं रित्याह हलायुधेनेति
। उक्तकार्यकारणभावे हातिरिक्तसंसर्गकत्वानिवेशादित्याहि : तपोर्नामार्थयोरन्वयबोधमात्रेऽभेदाभेदसाधारणान्वय
बोधसामान्ये तथात्वं तत्र तन्नामानविभक्तार्थोपस्थितेः तत्र तत्तथात्वेन नामार्थयोरभेदेनापि न साक्षादन्वयबोध इति भावः न
न्वेवं नीलो घटः इत्यादौ नीलघटयोरभेदबोधानुपपत्तिः अभेदे प्रत्ययस्य विभक्त्या सह तिस्राशंकां निरस्यति वि
शेषणविभक्तीति विशेषणपदोत्तरविभक्तिरित्यर्थः अभेदार्थकेति अभेदस्य प्रथमादिविभक्तेस्तु शक्तत्वेन विरक्तत्व
तदर्थकत्वसम्भवः इति नंशंक्यं विशेषणपदे विशेष्यपदसमानविभक्तिकत्वानुशासनात्तत्ते अन्यथाऽभेदसंसर्गाभक्ता
मत्ते पि विशेषणपदोत्तरहितीपादेः कर्मत्वाद्यबोधकत्वापत्तेः तुशासनिकत्वानुपपत्तेः तदनुशासनस्य घटार्थक
त्वाद्याह कत्वेऽपि गमात तन्नव्येषु नीलो घट इत्यादिसमासवाक्यानां नीलो घट इत्यादिभेदबोधानस्यात्तत्र्यर्थक विभक्ति
विरहादित्यत आह नीलोत्पलं चित्रगुरिति यद्यपि चित्रगुरित्यादि बहुव्रीहिसमासे गवादिपदमेव चित्रगवादिसंबंधिनि ल
क्षणिकं पूर्वपदं तात्पर्यग्राहकमिति चित्रादिपदोत्तरलुप्तविभक्त्यनुसंधानस्यार्थकत्वं तथापि पूर्वपदस्य निरर्थकत्वे तु समस्यमा
नपदयोः सार्थकत्वघटितसामर्थ्याद्युपपत्तेः समासमात्रानुपपत्तेः उत्तरपदं पूर्वपदार्थयोर्विशेषितत्वार्थसंबंधस्येव लाक्षणि

१८

कं पूर्वपक्षमपि व्याहृत्य देवदत्तः द्यौ पेटोलस्पार्थिकरेशभ्रंते उन्नरपरमरत्मार्थेमुख त्रिंशेचिच्चा ध्रामतत्तस्याशयेनचित्रवीस्मो शेविचा
हिपदान्तरविभक्ता चुसंधानाभिधानेनवा हृ उवाचरोदृ हृदस्मादिव द्व वी क्लेसमसमान पदार्थपोरमेहेभानेनवा नाकर्तृ कारि
हृणकर्मतारिनाहृहृस्तारिभानेवानरा दिपहृसमनेन हृपेणा लक्षणं विनानन निर्वहती त्रिच्छा रोहाणारि हृ पपूर्वपक्षार्थघटि
तोक्त हपेणानरपरलक्षणं पाच्छावच्छेदकत्वात् समभसमान पदहृदर्थान्वयप्रसमासासान्निपामकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यं तत्
त्रोक्तलक्षणार्थघटकवानरहावच्छ्यावहृत्यदिवृहद्योस्माभेद्भानोपगमात्तत्र भेदस्याभावो बोध्यतामिति॰ तावता पिपन्नीति
खिसाहोए कवाकतताकृतेरिजिभावः स्वभेदभावसमनन्ता कोधवनेपज्ञाविशिष्टस्याहो पर्वुदासमरूपत्वभावस्याविधेपनपाम्रा
धास्माभावेनप्रसज्यप्रतिषेधत्वाभावेनसमाधानं विधेपुनःप्रतिषेधे प्रधानत्वाप्रसज्यप्रतिषेधे सोक्रिपपासहपचन
त्रिजिप्रसज्यप्रतिषेधलक्षणान्वयैवम स्याद्भोजीत्यत्रहपंपघ्राराजहराद्रस्मार्हेनञः समासनिविष्टस्य भिन्नाभेदरूपे
वाविभक्तंतार्थस्याविधेपतपानञ्यर्थाभावस्यप्राधान्येनप्रसज्यप्रतिषेधतात्तुपपत्तिरितिवेदवत्तनवपदेह्रामन्यस्या
हृभोजनमत्पदृशेनादित्पक्रियाकर्त्तृभिन्नाभेदस्यविधेयत्वेनादृशक्रियाकर्तृत्वहृपतपाच्छाहूनवेदेहं॰ मत्पमपिनपदस्य समः
तीत्यादिस्थलेपत्ताहृशक्रियाकर्तृत्वाभावह्रपविधेयपर्यवसानेनप्रसज्यप्रतिषेधत्वमतपावनपाव्यवहारः स्वतत्रपरपु १८

येनप्रकृतस्थलेत्रिंशद्दंसंख्याविवक्षयाएकोनत्रिंशेतत्त्वाप्रमितत्वाशयेनेत्यर्थंकश्चित्तुत्रिंशत्त्वंकौंडिन्यस्यानेकत्वेपितद्गुतज्ञापे
कत्वविवक्षयाप्येवप्रकृतद्विशेषणत्वेनैकत्वसंख्याविवक्षयातत्संभवेबोध्यः द्वितीयपक्षेद्वितीयस्यद्वितीयपंक्तिपापरस्यान
नुपपत्तिप्रसंगात्तस्यात्मकौंडिन्यभेदेनपपत्तेः नत्रिंशत्त्वंकृत्वप्रसंगात्तएकत्वाकेक्रियापदद्वयप्रयोगाभावादितिभावः अत
एवेतिशेषविशेषणस्थलेविधिवाक्यस्यसामान्यशब्दस्यविशेषतत्परतापात्स्वसमन्वताईविसर्थः कारणनिषेधेपीतिक्रियापदे
प्यप्रसंगेनामावास्यायांपितृतर्पणादिहिंसादिविधिस्तुपरेष्वमावास्यादिकालेनरात्रादिसनेनरात्रिभेदेवोध
नत्वीकारसंभवात्तत्रगत्याकाकुभेदेपगमेनरात्रौश्राद्धकरणनिषेधपरत्वेपीत्यर्थः नविकल्पावकाशः अमावास्या
दिरात्रिश्राद्धकरणेविधिनिषेधवाक्यपौर्विकृतत्वसफलत्वानिष्फलत्वबोधनेनैकवाक्यताप्रामाण्यप्रसंगः अमावा
स्यादिपदार्थैरात्रिभेदस्यनरात्राविसेतदर्थस्यानन्वयेपिअमावास्यादिपदस्यरात्रिभिन्नामावास्यापर्यवसानपरत्वेः श्रा
द्धकरणाविध्यविषयताहितिभावः अमावास्यापदस्यरात्रिपदेनोपाधिविशेषावच्छिन्नामहाकालपरेमहाकालस्यैकत्वेना
मावास्यापारात्रिभिन्नत्वस्यबाधप्रसंगात्तत्रपितृकालोपाधिविशेषपरेकालोपाधीनामप्याधारत्वोपगमात्राधार
त्वमनुपपत्तिः वेनेहिंसनादरतिवदवच्छेदकत्वेनैवाश्रयत्वमर्थः अमावास्यादिरूपकालोपाधयश्चनपश्चिंदुग

यद्यस्त्वापि मलेनेडग्रत्वतत्राणिज्याप्यास तिच्यमावास्याणत्र्योर्मेहनि यमेन नन्मध्ये इत्याम्यावन्ने कृताश्च संगत किंतु अमावास्याघटं च
मोत्सेत्त्र कलारंभक संयोगनाशान्तरत्यक्रिया कलापघटं परंपरयात्तत्कालारंभक घ्राणुक पर्यंत जनक संयोगनाम पितसं
भकत्वं ताहृशक्रियाकलापो न गतान्य एव क्रियाराशिरूपापतोः इत्थंइतिशविशेषावच्छिन्नाहृश्यरेशविशेषावच्छिन्नाताहृ
शक्रियावानरागविपदार्थः अपितृहृश्ये शरत्रितविशिष्टत्वात्पौनधिकरणकाल एव तत्वंचु कालावयवक्रियाविशेषमा
धारणं अथवा भावास्याकालावच्छिन्नस्याधिकाधीनत्वनिषिष्ट्याहृष्टकरणाभाव स्पष्टत्वाधजनकत्वे ऽमावास्यानुगतभाग वि
शेषे श्राद्धकर्त्तव्यत्वे पितृस्मृषागेश्राद्धकरणाभावसत्वात्मसत्वोपपत्तेः न चैवं तदुदिति यत्संगवारणाय तावत्क्रियाप्रत्य
पिपक्षेतरम खंडेऽमावास्यापदार्थः अयं वेष्टुः नन्तु क्रियाविशेषाः ताहृशक्रियारूपामावास्यावच्छिन्ने श्राद्धकरणाभा
वस्याक्रमव्वलमाधारणापातपद्यपिहरिशिन खले पिप्य वांगकालावच्छिन्नाखंडगवच्छिन्नाखंडामावास्याकालस्य कार्य निं
ष्ठश्राद्धकरणाभावच्छेदकत्वयाताहृशकालावच्छिन्नतस्याभावविशेषणात्तेप्यतिप्रसंगो दुर्वारः तथापि ताहृशामा
वास्याशनिषावच्छेदकतापामनवच्छिन्नत्वनिवेशनेतन्मतेपतीकारसंभव इतिवाच्यं अमावास्यापायितन्मध्यावरणादिति लग्नः
नित्यविधेः प्रसंगापपरिहारार्थं पे ष्टसाधनताबोधकृतपाऽर्थएतद्विधितिषपामावास्यापदार्थकालेश्राद्धकरणाभावेपत्तसा

पमाश्च नत्वबोधनात्तद्विशिष्टामावास्यापदस्य क्रियाकलापार्थकत्वे प्रसक्तव्यापन्नकतावच्छेदकगर्भेऽहंडवस्त्वेनतद्रूपामावा
स्यापदार्थो तत्र निवेशासंभवाद्दिति चेत्तत्संतर्हि अमावास्यायादिविधौ तत्काललक्षणपित्र्यत्वे तत्तदमावास्यापदार्थः निषेध
विधिस्थलशास्त्रविषयं तादृशामावास्यामाधारत्वेनेशेषावच्छिन्नत्वपूर्वक्रियाविशिष्टकालत्वावच्छिन्नविशिष्टप्रयोजनदृशेषणविशि
ष्टकालेऽश्राद्धनिषेधमहिम्नाचतादृशविशेषणाविशिष्टेवेऽश्राद्धविशिष्टे स्वंडश्रमावास्यापदार्थेऽश्राद्धाकरणं प्रतीयते विशि
ष्टवैधर्म्यविशिष्टाहविधर्मस्यतद्विशेषणांशेविशिष्टपत्रधर्मि।णितत्त्वापित्तेर्हविशिष्टविरहहरण्यापातद्धिशिष्टाहवित्रिंधमवे
शिष्टमहत्त्वमेव्यात एवश्राद्धस्तरणापदेऽपतामशेषोचितेनत्वाद्गत्वभिन्नतोभेदस्यव्याप्यहर्तिनानिषेमेनशबेरपिकराविर्द
ष्टुवितपातत्राशोचविशिष्टभेदप्रतेऽपिशेषकालेतस्मेदानप्रतीपत्तेर्भेदस्यव्याप्यहत्तितामतेविशिष्टभेदस्य नीतिरोधा
पपत्ते। ननु विशेषनिषेधस्थलेमामान्यविधिस्थलसामान्यराष्ट्रस्यविशेषेतरस्मामामलाहृणिकत्वाभावेऽपि रात्रौ श्राद्ध
नकुर्वीतेत्यत्रैनेनगविकल्पापत्तिकोशः नरात्राविसत्वनात्तुपाजेषिति विवत्रभोमेदार्थकत्वपारात्रिभिन्नेकालेकुर्वीतेत्यर्थकत्वेन
कुनिषेधत्वाभावाद्दिमाशेकोऽपदिहूपानिनर्ही जितत्वापि नरात्राविसत्वाऽपिरात्रौतरपदतेतिनत्वरस्यरात्रौत्तरत्वार्थकतेसषु:
नत्वनिषेधकार्थकत्वेतिशेषः रात्रिभिन्नेदतिष्ठामावास्यापामिसादिवत्तन रात्रावित्यादेरात्रिभिन्नेकालेष्टयकश्राद्धविधा॥

२२

कर्त्तव्यममावास्यायामिमाहिद्विविधाह्यमावास्यादिपक्षयोर्यस्मात्संकोचेनंतथोरात्रिसाधारणपेनश्राद्धकरणात्यमाहमावास्यादिरात्रौश्राद्धा
नुष्ठानप्रसंगस्तुदर्शास्ताहिसर्थः उद्दमुपलक्ष्यमासाविभिन्नेकुर्वीतेतितिविधिबलात्सर्वतिथिष्वेवश्राद्धान्नुष्ठानस्मदुर्गीरतापिवोध्या
नचापंनश्राद्धान्तरविधिरपित्वमावास्यादिविहितश्राद्धरात्रौतत्कालविधिरेवातोनापततिप्रसंगादितिवाच्यं। अमावास्यायामि
त्यादितत्एवकालल्लाभेनकालाकांक्षानिवृत्तातस्याहिश्राद्धकालविधानासंभवात्विकल्पेनकालविधावेवस्यादितिप्रसंगाति
वृत्तेः नतत्श्राद्धनिमित्ततयाप्राप्तेःमावास्यादिकालेमागविशेषकाकूपाश्राद्धप्रयोजकत्वेनराविविभिन्नत्वविधिरयुमिसतो
नामावास्यादिरात्रौनचामावास्यादिभिन्नदिवसश्राद्धान्नुष्ठानप्रसंगइत्याशंक्यामावास्यायाममृतादिविधिस्त्वामावास्यादिप
क्षान्तेप्रमाने मावास्यादौरात्रिभेदस्याचपेविनानन्तत्वंस्मभवेत्ः नरात्राविसादिवाक्यस्थसमकुर्वीतेसमस्वेपर्यन्ताभावास्या
पापितृप्रणोद्यादिमादिनाक्रिपातारघृतवाकेनसहूतरेकवाक्यताकल्पनकृत्स्नतरनिकृष्यंतत्रतत्प्रान्वपः स्तद्वाक्यस्थ
स्मकुर्वीतेस्वस्मार्थकत्वेवामात्पापगमिमादिवाकुत्वदृष्टादिसादिक्रियानर्थंकुर्याक्रियारहितंवामावास्यादिश्राद्धकाल
बोधकंवाकुर्यात्तदनन्तरंनास्तियदुपस्थितकालेनरात्राविसेतदुपस्थितकालेनरात्राविसेतदुपस्थितकालेनराबाविसेतदुपस्थि तिपः
तिरात्रिभेदान्वयेनश्राद्धंकुर्वीतेसेतद्धागबोधश्राद्धकरणान्वयेनवक्षामंजस्यंस्यादिसादृशनरवल्पितिश्राद्धविधायकश्राद्धका २२

लब्धो षकं दर्शश्राद्धं न कुर्वीतेति वाक्यं एकवाक्यतामासादयेदिति तादृशक्रियारहितवाक्येन समसमये व वाक्यते एतद्वाक्यस्थ
क्रियापा अन्वयापात्तादृशवाक्ये च क्रियाविरहात् क्रियाविशेष्यत्वानवकाश इति भावः न च एवं विसत्रैव तत् क्रियानिर्देशो न स्यात् तत्र हि क्रि
याश्रुतितामावास्यादिकालबोधितवाक्येन कवाक्यते पेवमामंजसंभवेन्नइपित्त्रहपिने स्याहनाधीर भिन्निनानु पा निर्देशो
जेधितिवहिनिनानुपाजेधितिवाक्यं यथा क्रियांतरराहित्यमित्यर्थः एतेन क्रियाविशेष्यत्वाप्रसक्त्या नानुपाजेषु पजतिश्रि
त्पनपारेकवाक्यतासंभवइतिहृष्टिं न न वा न क्रियापाधान्यसत्वेपित्वमावास्यादिना ऽसैरवाक्यैः अष्टकादिविध्येकवाक्यता
संभवात् अष्टकादिश्राद्धसराकावन्तुष्ठानप्रसंगइति क्रियाराहित्यापिधानमसंगतमिति वाच्यं एकपदेपष्ठापितत्त्वानेक
वाक्यार्थप्रवेशे बाधकविरहेणामावास्याश्राद्धविधायकवाक्यार्थ इवाष्टकादिविध्यर्थेपि नन्वित्यादिसमर्थ रात्रिभेदप्रवेश
संभवादमावास्याष्टकादिबोधकतत्तद्विधिस्थपदानामेकस्मिन्नर्थेपि लक्षणोपस्थितरात्रिविभेदविशिष्टेन तदर्थपर्यवसिताया
स्यनावश्यकत्वादस्मन्मतेपि नन्वित्यादिसमर्थरात्रिभेदविशिष्टस्वार्थप्रकल्पनसंभवात् संसर्गाभावस्य च मन्तव्यशास्त्रबोध
पिधीमिणा श्रान्तिपोगिसंसर्गधाहेत्वाभिमानेनाशंकतेन्वयितिरात्रौ श्राद्धस्य प्रसक्तावितिदमावास्याभित्यादिविधावमा
वास्यादिपदस्य संकोचेन निषेधानुपपत्त्या तदसंकोचेन विधितो रात्रौ च श्राद्धकरणस्य फलवत्त्वबोधोपगमइत्यर्थः विकल्पापी

२३

नैर्विकल्प्यार्थकयो विधिनिषेधवाक्ययोरेकतरस्याप्रामाण्यप्रसंगः अप्रसक्तस्यैवेति विकल्पभयेन चाप्रामाण्यापत्तिः स्यादिपरं संकोचे नैर्वि
ध्येऽपि श्राद्धकरणे सफलताबोधकत्वानुपपत्तिः कथं निषेधः कथं न एतत्रावितिवाक्यस्य श्राद्धकरणे निष्फलत्वबोध
: प्रसक्तं हि प्रतिषिध्यत इति न हि भूमिसंस्पृष्टत्वं पात्राणामेव न हि भूमिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वं पात्राणां प्रसक्तस्यैव प्रतियोगित्वप
रोपसहेतुकप्रमाणिककृतः शास्त्रबोधितेऽभिमताशये वर्तते तावालिन सुप्रतिहन्ति साधोपानन्तिम्त्रप्रमेयस्यात्र: मत्र
पात्रत्वलक्षणपात्रस्य पात्रः प्रसक्तं हीत्यादिप्रकारैः पुष्कलात् एतत्सर्वं बलात् बुद्धिप्रसक्तिरिति जलधरात्रादित्यादिः उपादी
यतेऽत्रापेक्षणीयत्वं पूर्वपदेन तु पत्रनिषेधवाक्यं विना क्रियायां प्रवृत्तिः प्रसक्तेनैतत्र गत हारकत्वस्य कथं विधिवाक्यस्य
प्रवृत्तिफलकत्वान्निषेधस्याप्रवृत्तिफलकत्वात् एवं च विधावप्रमाणस्यादिपूरणस्य तत्रैवानुपपत्तेः गतिश्चाद्यस्य विधेर्निषेध
तपात्रत्वाप्रवृत्तिनिर्वाहेन रात्राविति वाक्यं कथमेवमस्मात् तेन तु नातिरिक्तः नित्यानुवृत्ते इति वेदे पथा निष्फलः वेदस्यापि च प्र
त्वाविधानादेरतिरिक्तः श्रियव(?) नाविधानादेराप्रवृत्तस्यपन्नेः यथा रात्रौ श्राद्धं भूमिस्थापिनिष्फलमेव भवतीति गम्यं । सफल
त्वेन भवति निष्फलता नो विस्तारणम्भाना तारिकतैरस्यावेक्षयातोपगमात प्रकृते तु क्रियायामभावे चैव पर्यवस्थापगम्यधिकारेऽमावा
स्यादिपदेन रात्रावित्यस्य कृत्वा स्वतयासार्थको पपाद्यस्यौचित्यात् एतेन पर्युदासपक्षेऽनन्यो भेदलक्षणस्य । पर्युदासत्वात्तानन्तरं भ

स्मृः
२३

पुंगतमतपानद्रुपस्याप्यकपष्ठ्यादिविभक्त्यपेक्षास्यादितिभावः ननु रमघटेम्नूतलमिसारोहे वडवौ हेम्नस्समीरेशनस्यैरेगन र
नस्य रूपेष्वसुखापेनेमर्थ्ययेषे वाभावाभावांसंवंधेन भूवलरे शारासन्वपसंवेनतत्रांसंततान्मोम्माभावपत्तो धर्मिणोर्नपोलक्षणा
मनुपिपिद्वान्मोसितेसतत्त्वाद्याघ्रमितिसामानाधिकरण्यानुरोधादिति एकधर्मिबोधकत्वानुरोधादित्यर्थः अन्यथा समान
लिंगवचनत्वाद्यनुपपत्तेरितिभावः अत्रैव धर्मे धर्मिणि लक्षणां विना ऽस्य पदार्थो बोधकत्वेनन्वीयानुपपत्तिरभावार्थ
कत्ववाचकपदीभावापत्तिरेकमात्रसमन्तो निपातातिरिक्तविशेषणामप्रकृतिपदपष्ठ्यादिविभक्तिमनुरोधेनप्रतिपाद्य
नुपेणाभावाहिमानन्तुपपदार्थतामनुपपन्नस्यातिकेचित् लिखितिस्व पदर्जिघरानाक्तीस्मारोपप्रथमाविभक्तेर्नानुपाज्ञ
हित्यारोपस्य षष्ठ्यादिविभक्तेरीतर्थः आधेयतादिसंबंधविशेषणीभवतः प्रकृतार्थस्य विशेष्यतया निरूपकतासंब
धेनत्वाभाववविशेषणतयाभासमानत्वादिः एतच्चास्वामितादेः षष्ठ्यर्थत्वादिप्राचीनमतानुसारेणसंबंधसामान्य
ते निरूपकत्वम्नसंबंधसाम्यसंबंधः स्वमतानुसारेणाहाहानुपाणी त्वसंबंधेन विशेषणीभवतः प्रकृतार्थस्य विशेष्यता
पाकस्वरूपतासंबंधेनाभाववविशेषणतयाभासमानत्वादिः पच्यास्वामितादेः षष्ठ्यर्थतामतेनेदं चैतुसेत्यारोपनि
रूपकतासंबंधावच्छिन्नाभावविशिष्टविशेषणतयाभासमानत्वादिः पच्यास्वामितादेः बोधसे बोधे पतनपताशे

संबंधस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे प्रतियोगितावाचकपदोत्तरविभक्त्यर्थाभावस्तत्र+तयाऽस्मामंतस्यत्वयाः अत्र घटोने
त्पादेः प्रतियोगित्वस्य वैयर्थ्यतापत्तेन काविदनुपपत्तिः नञ्भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे भावानुयोगिक+नञ्ञाबोधता
च्चस्येति वस्तुतः दशामावत्वात्सर्पेण घटोनेत्यस्य प्रयोगात् अतः प्रथममते सुरसो नास्ति परंतत्र प्रतियोगित्वस्याप्रकृतस्थले
तद्वर्थनानां संभवतीति तत्स्य च यर्थता कल्प्याप्रयण एतावता न नञर्थं प्रतियोगिनः साक्षाद्विशेषणत्वं निराकृतं भूते
लेन घटः न पचति चैत्र इत्यादेरेन नञर्थस्यानुयोगिनि भेदेन माकृतात्तथात्वे निराकृतेन नञ्प्रत्ययपदस्य चेति तद्वदसनुष
ज्यते निपातातिरिक्तविभक्तेर्निरर्थकतामतानुसारेणापि ह नञो वृत्तिरभावत्ववृत्तिलक्षणेतितथा च नञर्थ्येन प्रतियोगिनि भेद
त्वपरत्वेन च निपातात्परप्रथमाविभक्तेरेव स्वर्थत्वेन पुनमाभूत् लभघटः इत्यादौ भूतलादिपदस्य नञ्पदं फोः समानविभक्ति
कत्वेपि नानुपपत्तेः प्रत्युत निर्विभक्तिके नञ् समभिव्याहृतनाविरहेणापि जसादिपदस्य मविभक्तिकताविरहात्तेर्थ स्याभाव
त्वापत्तेः साधवभेदेन पूर्वमते अभेदाविनिपातात्सर्वविभक्त्यनुसारेणापि पुनमात्र अतएव चकारादेरट्यर्थत्वात्मेवमर्थः
साहोदेः कारेण समभिव्याहृत... अभिहितः अत्र नञ्पचतीत्यादैवान्तरदस्य नञ्प्रतियोगितापदस्य योगिभाव
संसर्गेणाविभक्त्यर्थविशेषितभेदबोधः कथं नञापते कथंवाभूतलेन घटः इत्यादौ नभूतलादौ घटादिसंसर्गाभा

एपः

२८

धेरपि प्रागजन्मतेना पूर्वबोधकतया ः शूर्वेप्रमत्तव्रीहिपवपागपोः परस्परताभावसहकारिणा कारणताग्राहकमानाभिमताप्ता रवशा
त्मतीपत्ते एके नैककृष्णपाणद्वयानुष्ठानासंभवात्क्रमेण पागद्वयानुष्ठानसंस्थे लेवेरूपता तयोरमतेन क्रमेण पूर्वद्वयोमत्रौ ता
थकाभाव ऋ पूर्वे पाग स्वसाध्या कारणतावत्ता हारे प्रमतिबोधकत्वाविरस्ये विनिरस्त विधिमत्त्वप स्वार्थबोधानुकल पाशि
प्यापिकमते ऽपूर्वपाग पोर्वैकल्पिककारणता पाविधिवाक्यतो प्रतीतेश्च तिएवं कारणकल्पे व्रीहिपपोः परस्परस
मवहितत्वमात्रं प्रसाप्यते इत्यद्रव्यकाहृद्यवत्ताघप्रपोगानवीत्व समवहितपव प्रकारणत्वलाभाद्रववव्रीत्व समवधानेक
यं पागद्वयाकारिकापापवविधित्सया पकाशापाः शान्तिः नच पूर्वस्वाभावसहकृतवार्थः॥ तृणारणमणीवह्निर्जापि
तद्व्यारश्मि पोगसहातन ह्नित्वेण स्वार्थते निवेत्त संव्रीहिभिपवैर्वापजेते मनोव्री+ एणा रिभिः परस्परताभावसहकार
णावह्न्यादिकार्यजन्यते मिलिताद्वपितादृशकार्यमिते ः तयात्रु कुयव्रीहिपवयो र्मिलितयोर + हिकरणा कतपकरणाक
त्वयोर्ज्ञाग विशेषणयोर्यागनिष्ठत्वसाधनता वच्छेदकत्वसंपत्ती पत्ते एकविशिष्टे ऽपरवैशिष्ट्यबोधकशब्दस्य पत्त्रशू ष्टस्य
धर्मिविशेषणयोर्विशेषणतावच्छेदकत्वे बोधकतापा स्तुसंनिभिसत्तात्होत्सर्गिकत्वशिष्टाच्चप्रमभवति च्चोपलाहि
तेना स्पर्शकल्पनात एवंव्रीहिकरणकारणकतपवकरणकत्वपोः केवलपोर्यागनिष्ठस्वर्गोत्सादकतावति चोपस्त

गि प्रयोजकत्वेन विधायकतादृश वाक्यद्वयं तयोरुक्तप्रयोजकत्वं च न मिलितयोरेककरणकत्वाच्च पितप्राभ्यासमानेप्यागे
ऽन्यकरणकत्वाभावस्य वाक्यद्वयेनाबोधेनान्तस्यापि स्वर्गसाधनत्वान्वयिपागविशेषणतत्वमापेनेककरणकत्वप्रयो
ज्योतिरुपस्कारकत्वाभावस्य प्रयोजकत्वलाभात् अतः कुलयोर्विरोधेन विकल्पता वाक्यसंकल्पनबीजवद्गीतकरणा
कः स्वर्गसाधनव्रीहियागजातीयः किंद्रव्यकरणकः इत्येतादृशी विकल्पमुख्याकांक्षापाव्रीहकरणकत्वविशिष्ट
करणतरेबोधस्य तद्बोधकवाक्यारंभतरेणानुपपन्नेः तत्पणाश्वरशोर्नी वेद्धिः पाकेद्वैत ईत्याद्यौ प्रमाणवाक्येवैककार
णसाध्यत्वापितवाकारेणो वाक्यारेणवापरसाध्यत्वाभावो बोधनेपितरुभावसाकरसाउपलक्षणतयैवमानेतासप
मुपेयतेन तद्विशेषणतया तदाने मिलिताभ्यामुपितकरणाभ्याजनितेन वस्याहिनापाकाहिकायजननस्याभा
णाकत्तयारकसाध्यकार्यः परसाध्यत्वाभावप्रयोजकत्वाबोधात् अथेडोपपद्यति समिधोयजते स्वाहोदधिबोधि
तानुमणनाकुपमनविकल्पता तत्रान्त्रापि प्रथमांगविधितोगकाक्षानिहस्यापवविधिवद्विकल्पमुख्याऽकाङ्क्ष
पूर्वविधेयतरेप्रहत्तेः वाक्यारकल्पनापात्याववृत्तकत्वात् तत्तद्धलाद्वेकोगस्तमवधानाभावरूपणाकार्यविशिष्ट
स्येगयरागस्य परमार्थसाधनताबगमात्त विशेषणीभूतस्य भावस्य लप्रयोजकतापात्रावशंपताकदितिवेत्तम

गानां पत्न्याः क्रमः स्मृतः तत्राग विकल्पासंभवेन समुच्चितानामनेकेषामंगानां दर्शनात् एकांगलाभे पि किमंगान्तरं गमिसंगत
रकांकाक्षायैव हि तीपाहिश विधीनां प्रवृत्तेः संभवेन विकल्पस्तु रवाश्वाकांक्षापास्तदुत्पन्नकत्वागमात् तथा सति परस्पराभावसा
पेक्षतो कल्पनेन गौरवात्तनैवैवमयथाभागव्रततेस्मोरघाम्मूलवजीवतामिति विधिबोधितपोः पराभूम्यधिकाराणां कृष्णा
ह्यागोपोरग्रभाग्गहानन्मूलपोर्विकल्पोनस्मात विकल्पस्तु खोमाकाकांक्षामंतरेणे वाकांकांक्षापाम्मूलंदानविधिसंभवादिति
वाच्यं तपोस्तन्मूपित्वामिनस्तम्मूहूरेतोपितरोबलातं दस्य यथा विरोधितं हरणं निवृत्ति हृष्णा स्वाहागतारस्य भागदानमा
त्रेण हरणनिवृत्तिसंभवात् हरणनिवृत्तिकतपणतला भेदरणा निवृत्तं काक्षापात्स्वाखात्तुदर्शनं विकल्पस्तु रवेवाको
ह्यपाम्मूलस्यदानविधिप्रवृत्तेः चकारस्य विकल्पार्थकतापात्स्वापुरुषकत्वात् नवतस्थापितत्र विकल्पास्तु ५ पवृत्तिः ५
तोऽयंदाने मूलस्यदानपोः क्रमेणाविधानोपपाम एवम्प्रथमविधित्तोऽन्यदानस्य हरणनिवर्त्नकृतत्वाभेन नतिविवृत्ते
काकांक्षापूरणाद्धिकस्य संभवेत्तदहेनोपपत्ते तुणपत्मेघछिद्रितोमपद्मानविधाने बाधकाभावादित्तिवा अन्त्रयत्न[illegible]
स्यदानपोः संप्रदानप्रति विषमेनायदानतु मूल्यदानतावाछिन्नपोः ६ चकुसंप्रदानद्वपाद्य भेदस्यावश्यकत
पाउगपदृप्रविधानासंभवात्तत्र्यैवपत्रधवाछिदात्र छिदित्वछिदा तावछिन्नपोः ६ पञ्चदशाक्षकुठारकारणत्वा

२८ त्वपेनात्सर्वपेप वृत्ताक्त्वभेदेन सामर्थ्ये विरहाद्द्वयोरेव हि रोहराकुठाराभ्यां छिनत्तीति प्रयोगस्यानुपपत्तिः समासासंभवादि
तिचेन्न भवत्से वृत्तेष्या तात्पर्येणाताद्दशप्रयोगः पत्र छिनत्तीत्यत्रैक धर्मावच्छिन्नाभयामेव विभिन्नत्वात्को उपपद्धव कर्म
त्वस्यात्र करणकत्वयोः खदिरकर्मत्व कुठारकरणकत्वयोश्चान्वयेनात्र संपृक्तत्वे तथा प्रयोगः स्यात् सलमयज्ञकर्मा
कविचारेणाभ्युपलन घः भूतलवभूमिस्त्वाभिप्रित्राघुहे स्पकत्वविशेष्यतावच्छेदकतापन्नासमभागस्यानतादिनाय हेतु
निर्वाहस्तत्रभोगस्यानतादिरूपभिन्नधर्मावच्छिन्नं स्थकस्वप्रकाराबाधस्पकतासलमकत्वं विचारेणाभ्युपलेन घट
स्याहेप्रतियोग्यतत्पाभावे नन्नञः प्रतियोग्यन्वयो गिमावृत्सम्भूतलेनघटः नपञ्चतिचनेरस्याहेश्वभोवाधारयोराधा
राधेयभावस्सवसंसर्गतत्राभानुनन्नञः प्रातिपदिकत्वेपिस्थाप्तिपरिकार्थ्येपोर्णमुहेनसाहरूा हेत्वपक्षति मुत्तयो नि
पातिरिक्तस्य प्रातिपदिकविशेषणतयान्वयप्रपञ्चमित्याह प्रतियोग्यभावप्रोरितितच्छिशेषणस्य नञः प्रयो
नात्तत्पुत्ररोधेन पिस्याबश्यकस्त्वाहात्तएवनिपातो निपातार्थप्रतियोगिकान्तरार्थेनसाकंभेदान्वयो नातुपपन्न
स्त्वतएवसमर्थः स्वार्थघृथ्यान्वयस्तिरवसुखपोः प्रतियोगितावच्छेदकत्वभान्वयस्समर्थःनघट्या घृपेहेतिप्रतियोगिपरोक्त्व
रषष्ठ्यास्त्रन्वयो गिपदेनन्तरं समस्याश्वनापसे समर्थः नपोः सारस्यरूपनामार्थेनसाकंरस्वयेप्रतिपणित्वादेः प्रकारताद्यप

लभः

गदाधर नञ् टीका

श्रीमहागणपतये नमः राधामुखाब्जमधुपानमत्तमधुव्रतश्रीकृष्णस्य पादयुगलं शिरसा प्रणम्य नत्वा वादसंगतशिरोमणिगूढभावं श्रीमान् गदाधरसुधीर्विशदी-
करोति यद्यपि साहचर्यस्य पादयः षडेव न जघ्योस्तु केवलसाहचर्यस्य भावस्य तद्रूपत्वं तद्रूपता अप्रामाण्यत्वं विरोधस्तु तत्र यथा षट्प्रकीर्तिता इति तथापि लुप्तस्य पदे
... साहचर्यस्य पायसे प्रयोगनिर्वाहे साहचर्यापादार्थे पिपासितिकत्वेन मयूके अपि तु अभावान्यत्वरूपार्थेऽत्रैव साहचर्यपत्वाद्यपेक्षया भावत्वभेदत्वयोर्लघुत्वात्
...योः प्रवृत्तिनिमित्तत्वे विनिगमकसत्वादित्याशयेनाह संसर्गाभाव इति नञ्पदवाच्यः संसर्गाभावेऽभावत्वेनैव शक्तिर्न तु तादात्म्यातिरिक्तसंबंधा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वरूपसंसर्गाभावत्वेन गौरवात् तेन रूपेण बोधस्यानुभवासिद्धत्वाच्च अत एव तत्साहचर्यपत्वभावश्चेति कारिकायां अभावत्वे-
नैव संसर्गाभावस्योपादानं न तु संसर्गाभावत्वेन न च संयोगादि[illegible]संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनाभावभानानुपगमे भूतले न घट इत्यादिवाक्यजन्यशा-
ब्दबोधस्य संयोगादिसंबंधेन भूतलादौ घटग्राहिविशिष्टबुद्ध्या विरोधितानापत्तिः तत्संबंधेन तद्विशिष्टबुद्धौ तत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वावगाहिन्या एवाभावबु-
द्धेः प्रतिबंधकत्वादिति वाच्यं निरुक्तसंसर्गाभावत्वे न शक्यतावच्छेदकताया अपि तादात्म्यातिरिक्तसंबंधत्वेनानुगमरूपेणोक्तसंसर्गाभावत्वघटकसंयोगादीनां निवेशात्
तत्पदशक्त्या विशिष्य संयोगादिसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वानाभानं न तादृशशाब्दबोधस्योक्तविशिष्टबुद्धिविरोधित्वानुरोधेन आकांक्षादिबलेन तादृशप्रति-

योगिताकत्वस्य विशिष्टप्रतियोग्यभावयोः संबंधविधया भानस्योपगंतव्यत्वात् भूतले न घट इत्यादिवाक्यजबोधे कदाचित्संयोगावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे कदा
चित्समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे भासते इत्यत्र तत्तत्संबंधतात्पर्यमेव नियामकं संयोगेन घटो नास्तीत्यादौ संयोगेनेति तृतीयार्थः संयोगावच्छि
प्रतियोगिताकत्वप्रकारतया भासते अत्र च संयोगसंबंधावच्छिन्नघटाभावस्य समवायावच्छिन्नघटसंयोगाभावसमनियततया तद्भिन्नत्वेन कपाले स
मवायेन घटो नास्तीति प्रतीत्यापत्तिः ॥ न चात्र तृतीयार्थोऽवच्छिन्नत्वमेव तस्य च घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायामन्वयान्नायमतिप्रसंग इति वाच्यं ॥ घटत्वाव
च्छिन्नप्रतियोगितायाः संसर्गतया तत्र पदार्थस्य प्रकारतयान्वयासंभवात् इति चेत् तृतीयार्थसमवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वघटपदार्थघटत्वविशिष्ट
योरेकविशिष्टेऽपर(वैशिष्ट्यमिति न्यायेनाऽभावांशेऽन्वयबोधस्वीकारे तदनुपपत्तिविरहात् । अत्यन्ताभावत्वस्याऽन्योन्याभावसाधारणस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वेऽन्यो
न्याभावेऽप्यकुशक्तिकल्पनमनर्थकं न चान्योन्याभावत्वप्रकारकबोधानुरोधेन तत्र शक्त्यंतरकल्पनमावश्यकं । अन्यथा तादात्म्यसंबंधेन प्रतियोगिप्र
कारकेऽयं घट इत्यादिबोधे नायं घट इत्यादिवाक्यजबुद्धेरप्रतिबंधकत्वापत्तेः । अन्योन्याभावत्वावगाहिबुद्धेरेव तथाविधबोधविरोधित्वात् । अन्यथाऽ
यं घटाभाववानित्यादिबुद्धेरपि तादृशबोधविरोधितापत्तेरिति वाच्यं ॥ अभावत्वस्य नञ्प[illegible]दशक्यतावच्छेदकत्वे तादात्म्यसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य

नावच्छेदकत्वेपि

२

वसमानविभक्तिकप्रतियोग्यनुयोगिवाचकपदसमभिव्याहाररूपाकांक्षाबलेन लाभात् तादात्म्यसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वरूपान्योन्याभा
वत्वलाभेन तेन रूपेण शाब्दबोधे किंचित्करत्वात् ॥ न चान्यस्यैवान्योन्याभावे पृथक्शक्तिः संसर्गाभावान्योन्याभावयोर्द्वयोर्विशेषयोः पृथगुपादाने अभावसा
मान्यस्य नञ्पदार्थत्वलाभापत्त्यापन्नत्वप्रत्ययव्यतिरेकनिश्चयाविलम्बविशेषरूपोपादाने व्यतिरेकज्ञानसामान्यस्य प्रतिबंधकतालाभापत्तिर्बाध्या पृथक्शक्तिं
विना न तत्र धर्मः प्रविशति सा संगतेर्दुर्वारत्वात् तदर्थमिति चेत् स्यादेवं यदि घटो ऽन्योन्याभावत्वे तादात्म्यसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूपेण भवेन्न वेदं न । संयोग्यादितादा
त्म्यस्य संयोगादिरूपतया संयोगादिसंबंधावच्छिन्नसंयोग्यादिघटसंसर्गाभावस्यान्योन्याभावत्वापत्तेः । अपि त्वननुयोगिताविशेष एव । एवं च तादात्म्यस्यान्यो
न्याभावप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधत्वमप्यप्रामाणिकं । इह संयोगेन घटो नास्तीत्यादिवत् अयं तादात्म्येन न घट इत्याद्यप्रयोगात् । एवं च तादृशानुयो
गिताविशेषप्रकारकत्वमेवाभेदसंबंधेन प्रतियोगिप्रकारकधीविरोधित्वे तंत्रं तत्पाचुभे न रूपेण शाब्दबोधे पृथक्शक्तिकल्पनं तु तत्प्रकारकबोधानुरोधेनाभावपदे । न
न्याभावत्वावच्छिन्ने प्रतियोगिसंबंधविधया ऽन्योन्याभावत्वरूपविलक्षणानुयोगिताया भानमेवाभेदसंसर्गकप्रतियोगिप्रकारकधीविरोधित्वे तंत्रमास्तां ॥ तथा चाभा
वत्वविशिष्टप्रत्येवोपपत्तौ किं भेदे शक्त्यंतरकल्पनेन । घटो नास्ति घटोऽयं न घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वावच्छिन्नत्वनिरूपितानुयोगितासंबंधेनाभावत्वावच्छि

राम०
२

रा१चे॰वृ१

त्रैविशेष्यतानवगाहनं तादृशज्ञानस्य विपरीतज्ञानविरोधित्वकल्पनं चापेक्षिता घटाद्यभाव विशेष्यतानापन्नाया अनुयोगिताया घटत्वावच्छिन्ननिरूपितत्वसं
बंधेन घटत्वावच्छिन्नस्य भानं तस्य विपरीतधीविरोधित्वं च कल्पयितुमुचितं अनुयोगितायाः प्रतियोगितासंबंधेन विनिर्मोकेणाप्रतीतेः भानात् । अभा
वस्य चेदंत्वादिना प्रतियोग्युपरागेणैव भानं नियमनियमात् । एवं चोभयविधमपि प्रतियोगिनः प्रकारत्वेन प्रामाणिकं स्यात् अनुयोगितायाः प्रतियोगिप्रकार
कत्वमेव प्रतियोगिप्रकारकधीविरोधित्वे तंत्रं पादभेदत्वरूपानुयोगिताविशिष्टघटत्वं तत्र भावप्रकांतः तदंतरेणानुयोगिताविशेषणतया प्र
तियोगिनोऽन्यथा संभवादित्याशयः । अज वस्तुनस्तु पृष्टजन्यप्रतिपत्तिकार्यो भावान्वयबोधे सप्तमीसमभिव्याहारस्यानेहेतुः तज्ज्ञानस्योन्याभाव
बोधे समानविभक्तिकनामपदसमभिव्याहारज्ञानत्वेनैव तु सन्निभेदस्यान्वयानुभावे घटपदाभिधानं ननु घटभेदस्याकुः । ननु इह घटो न अपि घटो नेत्या
दौ घटत्वादिना भानं घटत्वादिविशिष्टघटादिविशिष्टधीविरोधितानुपपत्तिः । इह घटपटौ न स्तः नीलघटो नास्तीत्यादौ नीलघटत्वादिबुद्धीनां घटत्वाघव
च्छिन्नविशिष्टबुद्धाविरोधितया न हि विशिष्टबुद्धिविरोधिता या इह घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वावगाहितायाः प्रयोजकत्वात् । न चाभावीयो प्र
इह घटत्वावच्छिन्नप्रकारतैव तत्पदोपस्थितबुद्धिविरोधिताप्रयोजिका ननु तादृशप्रतियोगिताकत्वावगाहिते ति वाच्यं । अभावस्य तद्रूपावच्छिन्न

भा ३

४ नन्न ● इह घटो नायं पटो नेत्यादौ घटादेरभावे प्रतियोगितया ऽन्वयेऽपि घटत्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वभानं विना नादशवाक्यजबुद्धीनां ४

३

वत्त्वाविरोधित्वप्रयोजकं तद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं तद्वगाहित्वाभावनाहृत्य तद्रूपावच्छिन्नप्रकारतामात्रेणाभाववुद्धेः प्रतियोगिमत्ताधीविरोधित्वासं
भवात्। घटो नास्तीति ज्ञाने संयुक्तघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वानवगाहनेपि तत्स्वघटसामान्यवत्ताधीविरोधित्वेन तद्घटत्वावच्छिन्नाभाववुद्धेः संयुक्त
घटत्वावच्छिन्नाभाववुद्धिविरोधितावत्त्वबोधको नास्तीति ज्ञानस्यापि अधिकप्रविष्टतया तद्धानि इति तात्पर्येण न हि विरोधित्वौचित्येन तस्यापि तत्त्वाविरोधित्वेन तद्
घटो नास्तीति वुद्धेरिति विशेषानुपपत्तेः। एवमुक्तस्थले घटत्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभानेन रूपमाणाति प्रसंगो पि दुर्वारः तदुक्तं च न पदार्थविषयो
कोवा कोपेनदूपस्यापकाभावादिति कथं नदित्याकांक्षायामाकांक्षावलात् प्रतियोग्यभावयोः संबंधघटकतया ज्ञानमित्याहु तत्र तन्न तत्त्वर्थे संसर्गाभावे
भेदेवान्वयिनावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमित्यनेन तत्तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावांशे विशेषणतानानहुर्मे पर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वं र
त्यर्थः। अनुपलब्धिसंभवाद् इति। अपदार्थोपि तद्रूपावच्छिन्नाय स्यापकशक्तिविशेषसमभिव्याहाररूपाकांक्षावलात् प्रतियोगिसंसर्गतया नभ्यानित्य
पेक्षाघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपितत्वविशिष्टानुयोगिताश्चघटादिरूपविशेष्यताप्रतियोगिकेति तत्सं
वंधतयाभासते अनुयोगितायांच दर्शितविशेषणांशसंसर्गतावच्छेदकतया भासते नान्यपदार्थमात्रावच्छेदकानुयोगितायां घटादेरन्वयोपगमेनु

त

रामः
२

५४

तत्र

तो दृश प्रतियोगितानिरूपितत्वमेव संबंधः। घटादिनिष्ठप्रतियोगिता प्रतियोगिकं निरूप्यत्वं घटादिरूप [illegible] प्रतियोगिकमपि इति तस्य घटादिसं
बंधता किंचित्। अभावे घटादेः संबंधानुयोगितानात्त्वं समर्गेन याभासते घटादिपारत्रत्रेणा च घटत्वादिरूपभावे विशेषणतया तस्य च संबंधः स्वाव
च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं अनुयोगितायां घटघटत्वचपत्व सैपितस्याय तादिपारत्वं श्येणघटत्वादेरन्वयो बोध्यः। सर्वत्रैव विशिष्टवैशिष्ट्यबोधेई दृशी रीतिरनुस
रणीया एवं च कंबुग्रीवादिम त्वादेर्गुरुतयानवच्छेदकतायत्ते कंबुग्रीवादिमत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया अप्रसिद्ध्यापि न क्षतिः। स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक
त्वस्य कंबुग्रीवादिमत्वस्य च संबंधेन प्रसिद्धैव तादृशसंबंधेन तस्य विशेषणतासंभवात्। न चानवच्छिन्नावच्छेदकावच्छिन्नत्वविशेषितप्रतियोगितायाः संबंधप्र

शः

वेशापत्ते विशेष्यविशेषणयोः स्वं उ शः प्रसिद्धाविशेष्यविशेषणाभावे तत्संबंधतानिर्वक्तुमेवेति वाच्यं। एवं सति तादृशबुद्धेर्भ्रमत्वासंभवात्। न चायादिः ग्रा
हृशतानंनविशिष्टसंबंधेनाभावांशे प्रतियोगिनो भूमऽविशिष्टसंबंधाप्रसिध्या तत्संबंधावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्धेः तत्संबंधावच्छिन्नतद्भाववतीत्वादेः संसर्ग
बंधघटितधर्मतत्स्यदुर्निरूपत्वात्। प्रतियोगितांशे कंबुग्रीवादिमत्वावच्छिन्नत्वस्य भ्रमत्वदवच्छिन्नत्वमप्रसिद्धिः स्वविषयितासंबंधावच्छिन्नतद्विशिष्टाभावस्य
घटत्वादिविशिष्टाभावासमनियतस्य प्रतियोगितायां हत्वनियामकतया विषयिताया अभावप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधताविरहेपि तेन संबंधेन तद्विशि

तियोगिताज्ञानस्याभावधीहेतुतया ५

५

द्वयोरप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्तिरपि न भ्रमत्वस्य प्रकारताघटितत्वेन संबंधतावच्छेदकीभूतविषयतायां विशेषणतान्मनपेक्षत्वात् प्रकारतात्वासंभवेन त
द्विशेषणत्वासंभवात्। परन्तु तद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधताकतदभाववत्तितद्रूपेण तत्संसर्गकतत्प्रकारकज्ञाने तद्रूपावच्छिन्नतत्संबंधेन त
द्भ्रमः। विशिष्टसंबंधाप्रसिद्धिस्थलेपि व्यधिकरणतद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधताकाभावप्रसिद्ध्या तादृशाभावमादाय तद्रूपावच्छिन्नतत्संबंधे
न भ्रमतानिर्वाहात्। कंबुग्रीवादिमान्नास्तीत्यादिज्ञाने कंबुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपितत्वादिविशेषितानुयोगितासंबंधेन प्रतियोगिन
एव भ्रमः। व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावः प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतीतादृशाकारेणावाधेतादृशाभावप्रमीत्यसंभव इति तु तत्या मणिकारेणाप्युक्तेः।
व्यधिक[illegible]रणत्वावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधताकाभावस्त्वं ङनेनन्नु तादृशाप्रसिद्धौ तादृशसंभवति विशिष्टसंबंधावच्छि
न्नाभाववुद्धौ विशिष्टसंबंधत्वानस्याहेतुत्वादित्याहुः तदपि न सत्। तादृशाभावस्याननुभवात्। अथ त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधेन प्रतियोगिवि
शेषणस्य प्रतियोगिविशेषणाभावांशे प्रकारतोपगमेपी न घटाद्यिमतिनीलोघटो नास्तीति बुद्धेरनुपपत्तिः त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य स्वप
पीतप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वरूपतया नीलघटत्वावच्छिन्नाभावे घटत्वादेर्विशेषणस्य तादृशसंबंधविरहात् न हि तादृशाभावस्य प्रतियोगि

राम०
४

घटत्व ४ कत्वं २

नावच्छेदकताघटत्वादौ पर्याप्तानीलत्वादेरपि तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् घटादिसामान्याभावस्य च तादृशसंबंधेन घटत्वादिसंवंक्षितः पीनघ
टादिमत्यसत्वात् तत्रतो नीलसहितघटत्वादिरूपप्रतियोगिविशेषणाधर्मपर्याप्तकत्वं प्रतियोगितावच्छेदकतां प्रतियोगिसंबंधश्च एवेत्युपेयमिति चेन्न
नीलोघटो नास्तीत्यादौ नीलादिसहितत्वपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वस्य घटत्वादिसंबंधत्वोपगमेन सामंजस्यात् न च स्वपदार्थस्य संबं
धिनो घटत्वादेः संबंधघटकत्वेनीलादिसहितत्वेन घटत्वादेः संबंधघटकत्वासंभवात् नीलादिसहितैकपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वस्य कथं
घटत्वादिसंबंधत्वेति वाच्यं आगमात्रसंबंधिनोपि संबंधघटकत्वोपगमात् तदृनिवदंजि। न रसता कंबुग्रीवादिमान्नास्तीत्यादौ कंबुग्रीवादिमत्वादौ प्रति
योगितावच्छेदकत्वपर्याप्तिमानस्यावश्यकतया स्वपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वमेवाभावीयसंबंधघटकमुपेयं न तु स्वभिन्नधर्मानवच्छिन्नप्र
तियोगिताकत्वं तच्च स्वपदार्थस्य कंबुग्रीवादिमत्वादेरनतिरिक्तत्वेन संभवति भिन्नत्वस्य केवलान्वयित्वात् भिन्नधर्मानवच्छिन्नत्वाप्रसिद्धेः। तत्रि
वेशे च संबंधाप्रसिद्धिर्दुर्वारैवेति। वस्तुतः कंबुग्रीवादिमान्नास्तीत्यादौ कंबुग्रीवादिमत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपितत्वविशेषितानुयोगितायाः प्र
तियोगिसंबंधतयाभानमतापि नानुपपत्तिः तादृशसंबंधे उपदर्शितस्वत्वयत्प्रतियोगिकत्वपदस्य धर्मावच्छिन्नानुयोगिकत्वांनात्र पाणामभावः तद्रूपविशे

त

५

षितत्तत्संबंधेनतन्निष्ठप्रकारकं घटधर्मिविशेष्यकज्ञानेन तद्रूपावच्छिन्नतत्संबंधेन तन्नस्त्यभावमितिभ्रम इति भ्रमत्वनिरूपणयात्ताद्दशावुद्धेः कंबुग्रीवादिमत्त्वाद्यवच्छिन्ननीलरूपिन
त्वादिविशेषितानुयोगितासंबंधेन प्रतियोगिभ्रमत्वोपपादनसंभवात् तद्धर्मावच्छिन्नप्रतिरूपिनत्वं च विषयितादौ प्रसिद्धं । संबंधधर्मिकोभयत्वाद्यवच्छिन्ना
भावघटितं च भ्रमत्वं अवच्छेदकतायाः अन्यथा हेतुत्वनियामकसंबंधसामान्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे तत्संबंधेन तत्साभाववत्तितेन संबंधेन [illegible]तत्प्रकारक
त्वं भ्रमत्वं इति निर्वचनासंभवात् । तथा निर्वचने हेतुत्वनियामकसंबंधावच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्या नूतनत्वं धावगाहिभ्रमासंग्रहात् । नेन संबंधेन तद्वद्धेदेति वेपि
वच्छिन्नकरणासंबंधे न भ्रमासंग्रहात् एवं च स्वसमवायिसंयोगसंबंधेन स्फटिकविशेष्यकलौहित्यप्रकारकभ्रमायामनिव्याप्तिवारणाय प्रकारांशे तत्त्वेन
धुत्पत्तिविचारेनुसंधेयः । कंबुग्रीवादिमान्नास्तीति वाक्यस्याप्रामाण्यापत्तेः स्वयानुपपत्त्या गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमावश्यकं । अन्यथा
नीलो घटो नास्तीति वाक्यस्याप्रामाण्यं स्यात् । तत्राभेदसंबंधेन नीलरूपादिमतोऽपि तावच्छेदकतापन्नसंबंधेन तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्व
स्य गौरवेणासंभवात् । समवायादिना नीलरूपादेरवच्छेदकत्वे लाघवात् तथात्वेपि तावच्छेदकविशिष्टव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकमेव
संबंधो वाच्यः । कंबुग्रीवादिमत्त्वादेरभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेपि तद्विशिष्टव्यापकतावच्छेदकघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वप्रसिद्ध्या नो

म

राम
५

पि श

र ३ भ २ स्य

क्त वाक्यप्रामाण्यापानुपपत्तिरिति वाच्यं गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वे कंबुग्रीवादिमत्वादिघटितनहि शिष्टवत्त्रित्वाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वतत्व गुरुत्व
या वस्त्वच्छिन्नाभावरूपव्यापकतावच्छेदकत्वाप्रसिद्ध्या व्यापकतावच्छेदकत्वघटितप्रतियोगितानां विशिष्यैवादेयतया तत्कुंभत्वजियोगितावच्छेदकत्वात्वावच्छिन्नाभावकूटस्य दु
र्ग्रहतया पातस्य शाब्दबोधविषयत्वासंभवात्। अस्य ह्यान्मकविशिष्टबुद्धौ संसर्गोपस्थितेर्नैव नपेक्षितत्वे पि शाब्दबोधसंसर्गतात्पर्यज्ञानस्य हेतुतया संसर्गोपस्थितेरपेक्ष
णात्। तथाहि घटमानयेत्यादौ इदं वाक्यं कर्मत्वविशेष्यकाधेयत्वसंसर्गकघटत्वप्रकारकप्रतीतिपरमित्याकारकस्यैव संसर्गतात्पर्यज्ञानस्य हेतुतावाच्या। तत्र चा
धेयत्वं प्रकार एव न संसर्गः न च तत्राप्याधेयत्वं संबन्धतयैव विषयस्तथा चेदं वाक्यं घटवत्कर्मत्वप्रतीतिपरमित्याकारकज्ञानमेव हेतुरिति वाच्यं तादृशवाक्यार्थस्या
पूर्वतया शाब्दबोधपूर्वं तज्ज्ञानस्यासंभवात् कथं चित्संभवेऽपि दुरवस्यानुव्यवहारमतायत्नेः। यदि चेदं वाक्यं घटवत्प्रतीतिपरमित्याकारकमेव संसर्गतात्पर्यज्ञानं हेतुः प्र
तीत्यंशे संसर्गविधया भासमानघटसंबंधस्य तन्निष्ठाधेयत्वसंबंधावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितकर्मत्वनिष्ठविशेष्यताकत्वमेवेति त्वाधेयत्वस्याप्रकारतया न तस्य
ज्ञानापेक्षा न वा शाब्दस्यानुव्यवहारकत्वेति मन्यते तथापि तद्धर्मावच्छिन्नप्रकारकबुद्धौ तद्धर्मांशे स्वरूपसंबंधरूपप्रतियोगितावच्छेदकत्वबुद्धेरेव लाघवादनुभववले
न च विरोधित्वात् कंबुग्रीवादिमान्नास्तीति वाक्यजन्यबुद्धेः कंबुग्रीवादिमत्वांशे तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वानवगाहित्वेन तस्याः कंबुग्रीवादिमत्वावच्छिन्न

वृ

८८

विशिष्टधीविरोधित्वानुपपत्तेः अन्वयितावच्छेदकताचयत्रह्रूपांतरावच्छिन्नात्तत्रतद्रूपविशिष्टावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमभावे भासते अतो घटत्वादिरूपैकज्ञातघव
च्छिन्नाभाववनियतत्वादिरूपापरज्ञात्वादिविशिष्टघ[illegible]तिजातिमान्नास्तीति वाक्यप्रमाणं तद्देशो जातित्वाद्युपलक्षिताऽभाववत्त्वेपि तद्विशिष्टावच्छिन्नाभावासत्त्वा
त्तानद्विशिष्टावच्छिन्नाभावेस्त्व अवच्छेदकविशेषण[illegible]धर्मांतर्भावेनप[illegible]योन प्रतियोगितावच्छेदकताकः नहि विशेषणावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकतार्केवा अभावः
येन संबंधेन यस्यान्वयितावच्छेदकताम[illegible]नतत्संबंधावच्छिन्नमेव प्रतियोगितावच्छेदकत्वं तत्र भासते। तेन विषयितासंबंधेन गुणत्वावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकता
काभाववति घटे गुणो नास्तीति वाक्यस्याप्रामाण्योपपत्तिः समवायेन गुणत्वविशिष्टवाचकगुणादिपदात् तेनैव संबंधेन तद्वच्छिन्नस्यान्वयबोधात्। विषयिता देश
त्वान्वयितावच्छेदकतानवच्छेदकत्वात्॥ अथ घटत्वेन पटो नास्तीत्यादौ अधिकरणाधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावः प्रतीयते इति सोऽदं तत्र तेन्वयितावच्छेदकस्य प्र
तियोगितावच्छेदकतया भानं नियमेन संभवति तत्र प्रतियोगितावच्छेदकतया भासमानस्य घटत्वादेरन्वयितानवच्छेदक[illegible]त्वात् [illegible]चतत्रतन्नी पार्थी वैशिष्ट्यं तस्य च प्र
तियोगित्वे अन्वयोपगमात्। घटत्वादेरभावान्वयितावच्छेदकत्वं निरावाधमेव तस्य प्रतियोगिविशेषणाबोधाच्च विशेषणत्वेपि वैशिष्ट्यपारस्येणाप्रतियोगिन्यपि वि
शेषणत्वोपगमात् इति वाच्यं तथा सति प्रतियोगिनि बाधितधर्मस्य तदंशे प्रकारतया बोधकत्वेन तद्वाक्यस्याप्रामाण्यापत्तेः। एवं व्याधिकरणधर्मस्य प्रतियोगि

राम

वृ

प्रकारतोपगमेपि अन्वयितावच्छेदकतानत्यधिकरणधर्ममात्रपर्याप्ता अन्वयितासमानाधिकरणधर्ममन्तर्भाव्यैव तत्पर्याप्तसमानाधिकरणधर्मस्य तत्र प्रति
योगितावच्छेदकतान्तर्भावात् अन्वयितावच्छेदकतायाः स्वाधिकरणपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकत्वभानासंभवः। न चान्वयितावच्छेदकैकदेशपर्याप्तप्रतियोगि
तावच्छेदकताकत्वमपि भासते इत्युपगमसंभवः तथा सति घटसामान्याभावतात्पर्येणापि नीलघटो नास्तीति प्रतियोगापत्तेः। तद्धर्मांशे प्रतियोगितावच्छेदक
त्वपर्याप्तिभाने तद्धर्मपर्याप्तान्वयितावच्छेदकताकबोधसामग्र्यपेक्षया आवश्यपेपपत्वात्। न च तावतैव कथं घटसामान्याभावतात्पर्ये तथा प्रयोगा
पत्तिवारणं कम्बुग्रीवत्वादिपर्याप्तप्रकारकतावच्छेदकताकबोधोत्पादकसामग्र्या घटो नास्तीति विशेषघटितापि अधिकेत्विसादिन्यापेन नीलो घटो नास्तीति
प्रयोगस्य ज्ञेयेपि सत्त्वादिति वाच्यम्। अगत्या तादृशान्वयबोधे पदार्थान्तरविशेषितत्वान्वयपरत्वेनागृह्यमाणपदजन्यघटत्वावच्छिन्नोपस्थितेः कुहुघ
टत्वावच्छिन्नप्रकारकधीहेतुत्वमुपगम्य दर्शितस्थले तादृशबोधसामग्र्यभावस्योपपादनीयत्वात्। न च पत्र नञर्थे नतीयांशेन घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगि
ताकत्वं प्रकारतया न प्रत्याय्यते। तत्रैवान्वयितावच्छेदके प्रतियोगितावच्छेदकस्य संसर्गघटकतया भानं नियमः। घटत्वेनपदो नास्तीत्यादौ च घटत्वा
वच्छिन्नमवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं तत्तीपया अभावप्रकारतया प्रत्याय्यते इति अन्वयितावच्छेदकं पदत्वादिकं उपलक्षणतयैव भासते। अतः सम

त्यं२ पा ३

७

नाधिकरणधर्मस्यव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेपि नकृतिरिति वाच्यं । प्रतियो[illegible]पुपत्तरूपतया तयाक्रान्तस्य तेनत्वपि तदवच्छेदकमा
नोपगमे घटवतिनीलघटत्वावि नापीत घटाद्यभावमादाय घटत्वेन घटो नास्तीति व्यवहारस्यत्वप्रसक्तस्य सर्वथा पर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकतायास्तत्रीपार्थेल
मुपगमे गो घटत्वेनैतस्य घटत्वपर्याप्तप्रतियोगिता[illegible]वच्छेदकत्वार्थकतया नीलघटत्वावच्छिन्नाभावेतद्यत्वेन वारणासंभवेपि घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्य
त्वाद्युपलक्षितपटाद्यभावमादाय घटवति घटत्वेन द्रव्यं नास्तीतिव्यवहारस्य दुर्वारत्वात् । न च तन्नीपपासमभिव्याहृताभावान्वयितावच्छेदकरूपे
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमेव वोध्यत इति घटत्वस्य द्रव्यत्वाधिकरणनियमानव्याप्यत्वोग इति वाच्यं । अवच्छेदकस्य वास्तववैयधिकरण्यप
विवक्षायां घटत्वद्रव्यत्वयोर्वैयधिकरण्यभ्रमदशायां घटत्वेन द्रव्यं नास्तीति वाक्याधीनवोधानुपपत्तेः व्यधिकरणत्वेन ज्ञायमानत्वविवक्षणे न तज्ज्ञानदशायां
घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन पटाभाववोधकतापत्तेरुक्तस्य प्रामाण्यापत्तेः । न च तज्ज्ञानस्य घटत्वे द्रव्यत्वव्यधिकरणत्ववोधकतया नाप्रामाण्यप्रस
ग इति वाच्यं । तदुभयवैयधिकरण्यपरिहार्थे[illegible]स्य वाक्यार्थत्वे [illegible]भावेन तज्ज्ञानतो वोधासंभवात् । वस्तुतो न तत्रापि घटत्वाद्यवच्छिन्नद्रव्यादिसामा
न्याभाववति घटादिस्वरूपदेशे तथा व्यवहारात् वैयधिकरण्यमानमप्रसक्तान्तरं । न च तन्नीपान्तेन पटघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमभावे वोध्यमेतत्

वृत्ति

रामः
७

५८

त्रान्वयितावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकत्वं संबंधतया भासते इत्युपेयं । न यथा चैवं घटत्वावच्छिन्नपटाभावमादाय न तथा प्रयोगस्तादृशाभावप्रतियोगिता
पादव्यापकत्वाद्व्यापकत्वादिति वाच्यं । एवमपि घटवति घटत्वावच्छिन्नघटपटोभयाभावमादाय घटत्वेन घटाघटोभयेन तत्प्रतिवन्न घटवद्देशे घटत्वेन प्रमेयं ना
स्तीति व्यवहारापत्तेर्दुर्वारत्वात् । तादृशाभावप्रतियोगितायाः सकलप्रमेयवृत्तित्वात् । अत्र वदंति । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य व्यधिकरणध
र्मस्य प्रतियोगिविशेषणतया भासमानः समानाधिकरणधर्मोपि प्रतियोगितावच्छेदकः । अत एव घटत्वेन घटपटोभयं नास्तीति प्रतीतिविषयाभावस्य
प्रतियोगितायाश्च व्यासज्यवृत्तित्वेपि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिर्वाहः घटत्वादेस्तत्प्रतियोगितासमानाधिकरणत्वेपि प्रतियोगितावच्छेद
कतापर्याप्त्यधिकरणस्य घटत्वादिसहितपटोभयत्वादेः प्रतियोगिताधिकरणघटपटयोरपर्याप्तेरिति । यदि च पदाने ष्ट प्रतियोगितायां व्यधिकरणघटत्वा
वच्छिन्नत्वेनैव तदभावस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिर्वाहस्तथापि तदभावस्य केवलान्वयित्वानुपपत्तिः । प्रतियोगितावच्छेदकताप
र्याप्त्यधिकरणधर्मविशिष्टप्रतियोगिनिरूपिताधिकरणतापास्तसमभावस्य विरोधात् घटवति भूतले तादृशाभावासत्त्वप्रसंगात् । अत्र मम तेन च व्या
सज्यवृत्तितदभावप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणघटत्वपटत्वविशिष्टप्रतियोगिनिरूपिताधिकरणताप्रसिद्ध्या तादृशाभावविरोधि अधिकरण

वा

२

तापाः ॥ अथ प्रसिद्ध्यातस्य केवलान्वयित्वनिर्वाहः ॥ न चैवमनुरोधेन वह्नित्व विशिष्टाधिकरणानावृत्तिपर्वताद्यौ महानसीयवह्नित्वावच्छिन्नाभावसत्त्वानुरोधेन च प्र
तियोगिता वच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मविशिष्टनिरूपिताधिकरणतानयैव सम्बन्धेन भावस्य विरोधस्तथा घटपटोभयत्वेन तदुभयप्रतीतिविषयघटपटोभयत्वावच्छिन्नाभा
वस्यापि केवलान्वयित्वप्रसंगस्तथा हि तादृशाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकतायाः पर्याप्तिर्नोभयत्वमात्रे केवलघटधीत्वादौ वायत्किंचिदुभयवृत्तिकेवलघटपटादिमति
च तादृशाभावासत्त्वप्रसंगात् । नापि घटपटद्वित्वविशिष्टद्वित्वेन तादृशविशिष्टानुपस्थितौ न तथाप्रतीरसनुदयप्रसंगात् । अपि तु उभयत्वेन द्वित्वेन तावच्छेदकतापर्याप्ते घ
टत्वे पटत्वे चेति वाच्यं ॥ प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्तिर्यादृशी तादृशपर्याप्तिनिरूपितावच्छेदकताकाधिकरणतया समं भावस्य विरोधात् घटपटावुभौ त्रेति
प्रतीतिसाक्षिकद्वित्वत्वद्धर्मितावच्छेदकतापन्नघटत्वपटत्वसमुदायपर्याप्तनिरूपकतावच्छेदकताकाधिकरणतावति अत्र घटपटौ न स्त इति प्रतीतिसिद्धे ता
दृशसमुदायपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकाभावसत्त्वात्तादृशाभावस्य केवलान्वयित्वप्रसंगविरहात् । केचित्तु तदभावप्रतियोगित्वमगत्या व्यासज्यवृत्तित्वात् कि
पतेन तथा च पक्षधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिता ॥ यादृशपर्याप्तिः प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टस्यतत्स्वावच्छिन्नस्यैव चाभावावि घटितपानसमानाधिकरणाधर्मस्य प्रतियोगिता
वच्छेदकत्वं विना तादृशाभावास्य केवलान्वयित्वानुपपत्तिरिति पाहुः ॥ घटत्वेन पटो नास्तीत्यादौ पक्षधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं तत्तो पातेनाभावांशे प्रसाप्यते

श्री स

राम २

घट ४ पत्र ५

न १

पश्च धर्मो भावनिरूपितप्रतियोगिनिष्ठप्रकारतावच्छेदकतया भासते तदुभयप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वमभावांशे प्रतियोगिनः संबंधस्य भासततदनुपपत्तेः अभावांशे धर्मितावच्छे
तियोगिताकत्वबोधकतृतीयान्तासमभिव्याहारस्थले च पटशब्दधर्मोन्वयितावच्छेदकत्वरूपस्य प्रतियोगितावच्छेदकताकत्वमेव संबंधः प्रतीतः तदनुपपत्तेः घटत्वेन द्रव्यं
नास्तीत्यादौ द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वभाने नानुपपत्तिः घटत्वे न पटो नास्तीत्यादिधीविषयाभाव एव प्रतियोगितापि द्रव्यत्वाद्यनवच्छिन्नत्वात्। अत एव घटत्वविशिष्ट
ानपमिति [illegible] भ्रमेत्र घटत्वेन पटो नास्ति घटत्वे [illegible] न पटो नास्तीत्यादिवाक्यजन्यधीरे कमेव प्रतिबंधकत्वं उभयत्र घटत्वपटत्वयोः प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्तेः संसर्गतया भाना
भयावच्छिन्नप्रकारताना[illegible]घटितस्य तदुभयप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वसंसर्गावगाहिबुद्धित्वरूपे प्रतिबंधकतावच्छेदकधर्मस्योभयसाधारणत्वादित्यवधेयम्। अथ घटो
नास्तीत्यादिवाक्यात् घटत्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूपस्य ध्वंसप्रागभावयोरन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविरहेण प्रसक्तस्य ध्वंसप्रागभा
साधारण्येन तत्र पदशक्त्यैनैव संभवतीति चेन्न ध्वंसप्रागभावयोरत्यंताभावविरोधितामते तत्र एवमेव रूपं नास्तीति व्यवहारानुरोधेन ध्वंसप्रागभावयोरपि समयविशेषा
छेदेन सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वोपगमस्यावश्यकतया [illegible]योत तयोरपि नत्वाप्रतिपादनात् उत्पत्तिविरोधेन तयोस्तेनाप्रतिपादनेऽपि लाघवात् तनत्वघटितात्य
भावत्वापेक्षया ध्वंसादिसाधारणाभावत्वस्य लाघवेन सदातनाभावरूपाभावसाधारण्यानुरोधेन च सहदृशि निमित्तत[illegible]यानत्रपदवाच्यताना नपायात्। [illegible]वाक्तं ताभावत्वेमखंडधर्मो तामेनु

गितविशेषरूपं वानसदृशं तन्न तत्त्वघटितमिति न गोरवादिकमिति वाच्यं । तादृशध्वंसीनरेमानाभावात् । तन्मुक्तिर्नास्तीत्यादिवाक्यात् मुक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकध्वंसप्रागभावयोर्बो
धनाच्च ध्वंसप्रागभावसाधारण्यात् धर्मकेराव घपकत्वात् । तेन ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधस्याप्रामाणिकत्वात् तदवच्छिन्नध्वंसाधिकरणे नादृशात्यन्ताभावसत्त्वात् सएव उक्तवा
च्यात्मनीयतदिति वाच्यं । ध्वंसाधिकरणे नादृशात्यन्ताभावस्याप्रामाणिकत्वात् । अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नत्वाविशेषितायाः प्रतियोगितायान्नञ्पदार्थसंसर्गाभावे प्रतियोगिसंबंधतो
पगमे बाधकं दर्शयति । नीलघटत्वमीति । न घट इत्याद्यव्यवहारादित्यनेनेत्यन्वयः । तादृशव्यवहारः प्रतियोगितायां नञर्थभेदे प्रतियोगिसंबंधत्वेवाचकमाहात्म्यान्नीलो घट इति । अव्यवहारात् तद्व
व्यवहारस्याप्रामाण्याभावात् तदर्थः । शुद्धप्रतियोगितायाः संबंधत्वे बाधितविशेषान्तराभावबोधकत्वापातेन तादृशव्यवहारस्याप्रामाण्यप्रसङ्गो वा । नञ्पदार्थस्येतरपि नञपात्प्रयुक्तेनेति भावः । तद्रूप
विशिष्टप्रतियोगिविशेषितेऽधर्मिणि । शुद्धतद्रूपविशिष्टप्रतियोगिविशेषितसंसर्गाभावस्यान्यपविशिष्टप्रतियोगिनि शुद्धतद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिविशेषितभेदस्य च बोधने नञो सामर्थ्या
दुगमेन दर्शितप्रयोगवारणासंभवे । पीवसुगत्या नीलघटादिमतिनीलघटाद्यौव अत्र न घटः अयं न घट इत्यादिप्रयोगस्य प्रामाण्यप्रसंगो दुर्वार इति बोध्यं । नचैवमनुगत्या अन्वयितावच्छे
दकावच्छिन्नापाप्रतियोगितायाः संबंधताविषयमेऽन्यापुक्तानिप्रसंगः शक्यवारणा इति किमन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नत्वाभ्युपगमेनेति वाच्यं । लोहितनुक्तिर्नास्तीत्यादौ लोहि
तवन्यादेरप्रसिद्ध्या अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नत्वेन वास्तवेन प्रतियोगित्वाभावत्वेनासंभवात् । अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नत्वाभावे विपरीतत्यानन्तिचमेकत्वानुयोगास्पदत्वतो

त्व। सामान्यतो घटमनुपादाय नीलघटत्वेन तदुपादानं च तदधिकरणे तत्र च विशेषाणां तासां तादृशोभावस्यावाधितत्वप्रदर्शनाय। किंतु अभावाधिक-
रणतायामवच्छेदिकातावच्छेदकावच्छिन्नत्वभानं उपगम्यापि घटत्ववति न घटः घटो न घट इति प्रयोगेऽत्र च वारणाः पीतघटादिरूपविशेषाणां तासां अन्योन्याभावाधिक-
रणतायाः प्रतियोगिसंसर्गतादात्म्यवत्ताधारता घट त्वघटत्वाभ्यामनवच्छेदात् अतो नीलपदोपादानमिति भावः। तत्र साधु घटप्रतियोगिकस्य घटत्वाकाशो-
भयत्वावच्छिन्नात्यन्ताभावस्य घटपटोभयत्वावच्छिन्नभेदस्य वाधिकरणतानापां अननुतिप्रसक्ता घट त्वघटत्वाभ्यामवच्छेदसंभवेन तादृशाभावमादाय तथा
प्रयोगस्य दुर्वारत्वात्। प्रत्येकाभावव्यतिरिक्तोभयसमुदायत्वेनावच्छिन्नाभावानभ्युपगमेपि घटप्रतियोगिकाभाववत्त्वेनानुगतानाभावाधिकरणतानां घटत्वत्वादिना
वच्छेदादन्यथावक्ष्यमाणरूपवक्ष्यमाणाभावाभावानां प्रत्येकनिरूपितानां भूम त्वा घटवच्छेदे घटत्वासंभवेन भूतलवति वक्ष्यमाणाभावोनास्तीतिव्यवहारानुपपत्तेः प्रतियोगिता-
वच्छेदकस्योपस्थाप्यताच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताभाननियमे वाधकमाह पीतघटवतीति इति व्यवहाराच्चेति घटपदार्थतावच्छेदक शुद्धघटत्वावच्छिन्नाभाव-
मत्वेपि पीतपदसमभिव्याहारात् अपीतघटत्वरूपान्यूनपि नावच्छेदकावच्छिन्नाभावमादायैव हि व्यवहारस्य प्रमाणत्वाच्चेत्यर्थः नकेवल तेनजादिपदज-
न्यशाब्दज्ञाने एव प्रतियोगितारूपसंसर्गे प्रतियोगितासंसर्गावच्छिन्नप्रकारताविच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणपोस्यवच्छेदकताकत्वभान नियमः अपितु प्रतियोगि

वच्छिन्नप्रकारता ७

६६

२०

तासंबंधेनप्रतियोगिप्रकारकज्ञानमात्रस्यैवोक्तरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेसांसर्गिकविषयतापा॰प्रामाणिकत्वादित्यवधेयंनचैवंसकलसाध्याभाव
वन्निष्ठेत्यादिलक्षणेसाध्यविशेषाभावमादायाव्याप्तेर्वारणायसाकल्यस्यसाध्यविशेषणतयावर्णनविरोधइतिवाच्यंतत्रसाध्यस्याभावःसाध्याभावइतिष
ष्ठीतत्पुरुषजन्याभावबोधेषष्ठ्यर्थप्रतियोगितायाःप्रकारत्वात्तत्रतुसंसर्गत्वात्ननुनञर्थाभावस्यप्रतियोगिनैवाधिकरणेनापिसंसर्गःसंसर्गेनपा
भासतेनामार्थयोर्भेदान्वयबोधःसाक्षात्संभवतीतिव्युत्पत्तौनिपातातिरिक्तत्वस्यनामविशेषणत्वात्तत्रनञ्निपातत्वात्तत्प्रतियोगितावोधकपदाभा
वात्घटोनास्तीत्यादौनञर्थाभावेघटादिप्रतियोगिकत्वभानानुपपत्तेःनपचतिचैत्रइत्यादौचैत्राद्याधेयभावबोधकानुयोगिवाचकपदोत्तरविभक्त्यभावेनप्राक
कृत्यभाववाच्चैत्रइत्यादिबोधस्यनापत्तेःघटःस्याद्यविद्माघर्थेनत्रर्थघटभेदाद्यधिकरणतापाबोधस्यानुपपत्तेश्चनचभिन्नएवनञोर्थःतस्यचानुयोगिभेदा
न्वयोनतुभेदान्वयःअतएवायमघटोनघटइतिसमासव्यासयोर्विलक्षणबोधजनकत्वानुभवोपि [illegible] वंचपर्युदासस्थलेभेदस्यैवनोपगुरूपानमुल्पेनत्रर्थे
नाअपितुनञ्सनैवप्रतिषेधएवनञोमुख्यार्थइतिप्रसज्यपर्युदासादिसंमतमितिवाच्यंतथासतिसंसर्गाभावोऽन्योन्याभावश्चेतिविशेषरूपेनञर्थताकथनानु
पपत्तेंतादात्म्येनविशिष्टरूपौविशेषणताविशेषणाभेदप्रकारकधीरेवविरोधिनीनत्वभेदसंबंधेनभेदस्यप्रकारकधीरपिगौरवात्तथाचसतिनापघटः

न्या
त
राम॰
२०

त्यादावधिकरणे भेदस्य भेदान्वयानुपगमेन तादृशवाक्यजन्यबोधे घटं घट इत्यादिवाक्यजन्यबोधं प्रत्यानुभविकी विरोधिताभङ्ग्येन तत्पाच भूतले न घट इत्यादौ आ-
धारता संबंधेन घटादि संसर्गाभावबोध संभवादन्योन्याभावतात्पर्येणैव संसर्गाभावबोधतात्पर्येणापि तथा प्रयोगः स्यात् एवं भूतले न घट इत्यादौ घट संसर्गा-
भावाधिकरणतावत् घटभेदाधिकरणतापि कुतो न प्रतीयत इत्यत आह प्रतियोग्यभावान्वयौ चेति अधिकरणेत्यादि अभावपदं संसर्गाभावपरं तथा
चाधिकरणे या दृशपदोपस्थाप्यस्य प्रतियोगिनः प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधस्याभावे याधिकरणवाचकपदस्य समभिव्याहारतापेक्षता दृशपदोपस्थाप्य
प्रतियोग्यन्विताभावस्यापि आधाराधेयभावरूपसंबंधमानं अधिकरणबोधकतादृशपदसमभिव्याहारसापेक्षं चेत्यर्थः अनुयोगिनीति यादृशपदोपस्था-
प्य इत्यादिः आधाराधेयभावसंबंधेनान्वय इति आधाराधेयभावनियामकप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधस्य समवायादेः संसर्गमर्यादया भानमित्यर्थः संस-
र्गाभावस्यापि तथेति तत्पदोपस्थाप्यप्रतियोगि [illegible] वि शेषितत्तत्संबंधावच्छिन्नाभावस्याधारतासंबंधोपि तादृशपदोपस्थापितानुयोगिनि संबंधमर्यादया भास-
त इत्यर्थः निजावयवे सोतिनत्वसत्व इत्यादिः आदिपदात् सुपः परिग्रहः कुत्वादेरित्यादिना निरर्थकापत्वादित्यर्थ एवमर्थत्वात्तादृशपरिग्रहः प्रथमातत्पदोपस्था-
प्यत्वस्यावशेषानातिप्रामकत्वाभिधानं निरर्थकान्वयाभिप्रायेण चैत्रस्य धनं पश्यतीत्यादौ द्वितीयाघटितपदोपस्थाप्येनापि धनादिना षष्ठ्यर्थस्वत्वाघ

पो

तया १

११

न्वपातः स्ववर्यविशेष्योऽन्वयबोधे प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वस्य नियामकत्वात् स्वपश्चकारकपदोत्तरस्यपोर्थन्तद्विशेष्यत्वे धातुपदोपस्थाप्यत्वं नियामकं शे
षषष्ठ्यर्थविशेष्यत्वे च प्रातिपदिकोपस्थाप्यत्वं प्रत्ययानोपस्थाप्यत्वं वा गुरुविशेषणपरित्यागेनानाप्रति कवीनेत्पाद्येप्रतीकाराद्विकिपायाम पितृदन्वयात् उ
पपद विभक्त्यपश्चपघतदयोगे या विहितास्तदर्थविशेष्यत्वे तन्नसहोपस्थाप्यत्व पया चैत्रादन्यरतादौ अन्यादिपदयोगेऽनुशिष्टा नोपंचम्यादीनामर्थस्य
प्रतियोगित्वादेर्विशेष्यत्वेऽन्यत्वादिनिष्ठेऽन्यादिपदोपस्थाप्यत्वं तन्नीनि अनुयोगिनी त्वर्थे तथा आधाराधेयभावसंसर्गेणाऽन्वयइत्यर्थः तरभावस्यापि नि जा
घुयस्यापितक्सा घभाव स्यापि[illegible]तथा प्रथमान्तपदोपस्थाप्ये आधाराधेयभावसंबंधेनान्वयइत्यर्थः नयवति चैत्र इत्यादि तस्यैत्रादौन त्रायर्थस्याभाव
साविशेषणत्वेनान्वपात् तम्भवात चैत्रेनयाकृतमिरित्यादौ यचैत्रे नपवनीत्यादित स्यैत्रादि ह्निति तत्प्रकारेण पाककृत्या घभाव वोधाचेति भावः चैत्रस्य धनमि
त्यादौ षष्ठ्यर्थः स्वामित्वादिकं तत्प्रकृत्यर्थे चैत्रादौ विशेषणतापन्ने स्वामित्वप्रकारेणाचैत्रधनादौ स्वत्वादिसंबंधेनान्वयः विभक्त्यर्थविशेष्यतापत्रप्रा
तिपदिकार्थे स्पष्टात्कादपि भेदान्वयोपगमात् नामार्थयोर्भेदान्वयप्रकारीभक्तविभक्त्युपस्थिते तत्र त्वातत् अथ वा षष्ठ्यर्थः स्वामित्वादिकं प्रकृत्यर्थे
विशेषणतयैव भासते धनादेस्तदनाश्रयत्वे पि निरूपकतासंबंधेन तत्र नदन्वयइति प्राचां मतं दूषयितुमन्यमतमाह षष्ठ्या देश्चेति आदिपदाद्द्वितीयापा तमी

नादेरेव

एम०
११

घ २ स्व २ संबंधेन धनादि २

पादिपरिग्रहः चैत्रादिनिरूपितत्वमिति स्वत्वादिकमित्यादिना कर्मसंबंधेनेत्यन्तं धनत्वजन्य– दिपरिग्रहः निरूपितत्वसंबंधेन चैत्रादिरूपप्रकारस्य पर्यान्वयी
स्य र्थः तन्निष्ठमिति आश्रयतासंबंधेन विशेषणतानतया चैत्रान्वयी आधेयतासंबंधेन चैत्रादिरूपविशेषणेनान्वयित्वेत्यर्थः स्वामित्वादीत्यादिना कर्म
त्वकर्तृत्वादिपरिग्रहः तत्त्वेनेति चैत्रनिष्ठस्वामित्वादेः स्वेत्यर्थः धनादेः ... तित्वेनेति तत्त्वनिपामकत्वनिरूपकत्वादि संबंधित्वेऽपि धनादावृत्तित्वेऽपि स
... धनादेरित्यर्थः धनादावाश्रयतासंबंधेन चैत्रादेस्तन्निष्ठस्वामित्वादेश्चाभावसत्त्वेनेति शेषः अतिप्रसंगादृवन्मनेः वाधिततादृश चैत्राद्यभाववो
धकस्य हेत्वादिप्रयोगस्य प्रामाण्यप्रसंगात् ननु स्वामित्वादेः प्रकारस्य विशेष्यतापक्षे स्वामित्वादेर्निरूपकतासंबंधावच्छिन्नाभावस्य प्रकारस्य विशेषणता
तापक्षे तद्विशिष्टप्रकारस्य चैत्रादेः स्वत्वादिसंबंधावच्छिन्नाभावस्य तत्र प्रत्यापत्तेरुपगमात् नोक्तातिप्रसंगावकाशः तादृशाभावस्य धनादावबाधावि
त्यत आह निरूपकत्वादेरिति आदिपदात्स्वत्वादिपरिग्रहः। प्रतियोगितावच्छेदकत्वादित्यादि हेतु निपामकत्वपदेपदिः हेत्वतिपामसंबंधावच्छिन्न
संसर्गाभावप्रामाण्यकत्वात् येन हि संबंधेनाप्रमिहेतिप्रत्यप तत्संबंधस्मार्गपेव नायमिहेति प्रत्ययः निरूपकत्वसंबंधेन धने स्वामित्वमिति प्रत्य
याभावात्तेन संबंधेन नात्र स्वामित्वमिति प्रतीतेरप्यभावः अत एव धनमात्रे स्वामित्वमा स्याश्रयतासंबंधावच्छिन्नाभावसत्त्वेनेत द्ध्यहेतुनिबाधोनील

क

१२

रूपाभाववद्इति वत् चैत्रीयधने न चैत्रनिष्ठस्वामित्वमिति धने चैत्रीयत्वस्य स्वामित्वे चैत्रनिष्ठत्वस्याप्यवच्छेदकतापान्नव्यवच्छिन्नपतेः पितृधनेन स्वामित्वामि
त्वमित्येवान्यथाति रूपकता संबंधावच्छिन्नस्वामित्वाभावेनात्मव्यवहारस्य दुर्वारतापत्तेः आत्मत्वकृतिमत्वरूपकार्यत्वसंबंधस्य हेति आनि
पामकतयानपचतीत्यत्र तत्संबंधावच्छिन्नक्रियाभावबोधासंभवेन पचतीत्यादौ कृतिमत्वसंबंधेन पाकादेः कर्तर्यन्वयबोधं मृत्तिकारोनोपजगामो
पजगाम नु जानातीत्यादौ आश्रयतासंबंधेन ज्ञानादेरिति भावः इत्थं नियामकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्वीकारे स्वत्वसंबंधावच्छिन्नचैत्राभाववचै
त्रस्वत्वाभाववयोः समनियततया भिन्नत्वेनाभाववृकल्पनाधिक्यविरहेपि अतिरिक्तप्रतियोगिताकल्पनाधिक्यप्रसंगरवमित्यपि बोध्यमपत्र चेतिपयोरित्यर्थः न
संसर्गमर्यादया लभ्य इति भेदान्वयेनिराकाङ्क्षतयेत्यादिः तादृशीं चप्रातिपदिकार्थयोः तत्वेतितत्पदार्थेन तस्य हार्थे संसर्गाभावबोधे अनुयोगिनि अनुयोगिवा
चकपदोत्तरे सप्तम्यर्थे रुत्तिनञाभावसंबंधस्याधारतारूपस्य संसर्गत्वासंभवेन नञर्थवाविभक्तिं विनानञाना संभवादिति भावः अत्र च भूतलघटा
भावयोः साक्षाद्भेदान्वयबोधस्याप्रसिद्ध्या न तत्र ममाप्याश्रकल्पनातद्भूतलेन घट इत्यादि वाक्यात्तादृशशाब्दबोधापत्तेः यदि च घटाभाववादिविशिष्टभू
तलादिपरतद्धादिपदघटितानदस्तीति वाक्यादूतलाघं शोघघटाघभावप्रकारकबोधः प्रसिद्ध इत्युच्यते तदा तादृशबोधोत्पत्तौ तादृशवाक्यपतानन्तृ हट्क

राम०
१२

त

नरादिपदजन्यतादृशविशिष्टार्थोपस्थित्यादिघटितसामग्र्या एवं प्रयोजकत्वान्नद्भावादेव नो नःस्थलेऽतदुत्पादप्रसंगः भूतले न घट इत्यादौ प्रसिद्धो बोधस्त्व
घटाद्यभाववद्भूतलादिवृत्तित्वप्रकारकस्तदुत्पादिका च सामग्री यत्पदसमभिव्याहृतप्रथमान्तघटादिपदजन्यघटादितदभाववोपस्थितिर्व्याप्रियते तत्तत्प
दसमभिव्याहृतसप्तमीजन्याधिकरणत्वोपस्थितिस्तत्प्रकृतिजन्यभूतलोपस्थित्यादिनापि घटिता भूतले न घट इत्यादौ तदभावादेव न तदुत्पादप्रसंगः। एवं न
पचति चैत्र इत्यादौ प्रसिद्धस्य चैत्रादिविशेष्यककपाककर्तृत्वाद्यभावप्रकारकबोधस्य सामग्री प्रथमान्तपदजन्यानुयोग्युपस्थितिर्विभक्तिजन्यकृत्यादिरूपप्रति
योग्युपस्थितिघटिता नातदभावात्पाककृतिर्न चैत्र इत्यादौ न तत्प्रसंगः एवं पाककृतिर्न चैत्रे इत्यादिस्थले प्रसिद्धस्याभाववांश्चैत्रादिवृत्तित्वप्रकारकबोधस्या
प्युक्तरीत्या वारणमिति बोध्यं ननु समस्तमप्येतद्भूतलादिपदेन नञर्थाभावे स्वाश्रयतासंबंधेन भूतलादिवृत्तित्वबोधने तादृशपदेन नञ्संबंधे चैत्रस्यैव दोषस्याद्यु
तपदेनैव प्रथमान्तार्थविशेषणानञर्थाभावेपिकर्तृत्वं नियतमिति योगिनं यत्र स्वार्थान्वयबोधजननात घटाभावो भूतले न जहातीत्याभावविधाने इति हि
विभ्रणाद्भूतले न घट इत्याद्याकारकवाक्यजबोधः। एवं च माहशवाक्यात्कदाचित्प्रथमो बोधः कदाचिद्द्वितीयः परंतु त्रकिंनियामकमित्याकाङ्क्षायां ता
त्पर्यभेद एव तन्नियामकः समाधानं वेति अत्र भूतले न घट इत्यादिवाक्यस्थले ननु सर्वत्र तत्सम्पादनार्थस्याभावनिष्टतया व्यान्वयोक्तनञु कदाचित्तदपि न स्यादिति

स्या

योगितया विनिगमकं चाग्रे व्यक्तीभविष्यतीत्यत आह अत एवेति कदाचिदित्यस्य मानार्थे प्रतियोगिकाभावस्यापि नञा बोधनादेवेत्यर्थः घटे रसो नास्तीत्यादि द्विविधवा

क्यप्रतीतेरेकविशेष्यकत्वानुभवः गंधाद्येकविशेष्यकप्रतीतिजनकत्वानुभवः न जले रसप्रतो गंधाभावस्येव जलत्वत्रित्त्वबोधोपगमे तस्य नीलाभावस्येव

विशेष्यतयाष्टत्वेपि गंधरसादितत्त्वात् द्विशेष्यकबोधानुपपत्तेरेकविशेष्यकबोधजनकत्वानुभवो विरुध्येतेति भावः नत्र पक्षे भावनिष्ठविधेयताबोधकत्वं स

मभ्याः स्वं स्वपदं मतमुपन्यस्यति केचित्त्विति। विशेष्ये विशेषणत्वस्य भाव इति नञोऽसत्वेपि [illegible] स्वार्थस्य पदार्थे विशेषणतया भासते नञा तत्पदार्थे तत्र

र्थाभावो विशेषणतया प्रत्याय्यत इत्यर्थः तथा च भूतले घटः इत्यतो घटे भूतलवृत्तित्वस्य विशेषणतया बोधात् भूतले न घट इत्यतोपि घटे भूतलवृत्तित्वाभा

वस्य विशेषणतयैव प्रतीयते न तु घटाभावे भूतलवृत्तित्वं प्रकारः उक्तवाक्यस्य द्विविधबोधजनकत्वोपगमेन तु पदे तत्समभिव्याहार

ज्ञानस्य द्विविधकारणत्वकल्पनापत्तेः उभयसाधारणतत्कार्यतावच्छेदकैक्यस्य कल्पयितुमसंभवेपि तादृशवाक्यधर्मिकद्विविधवाक्यार्थतात्पर्यज्ञानस्य द्विविध

कारणत्वात् कारणतावच्छेदकस्य [illegible] इति भावः एतन्मते पुंस्त्वं तत्समाहारत [illegible] विविक्तत्वाद्विनाघटो [illegible] संतीत्यादिप्रयोगः [illegible]

नियम इति विशेष्यविशेषणपदयोः समानवचनत्वनियमे नतु प्रतियोगिवचनसाम्यनियम इत्यर्थः भूतले घटो नास्तीत्यादौ अभावस्य भूतलास्तित्वविशेष्य

ग

रा०

२५

त्वेन दैक्येन घटौ न स्त इत्यादौ द्विवचनाद्यनुपपत्तेरिति भावः न चैवं तन्मतेऽपि घटो नास्ति घटौ न स्त इत्यादावाख्यातार्थस्य प्रतियोगितयाऽभावे विशेषणा
त्वमेव न तु घटविशेषणत्वमिति कथमाख्यातांतस्य घटादिपदसमानवचनत्वमिति वाच्यं। विशेषणतापदस्य साक्षात्त्वार्थे विशेष्यपदेन वत्वार्थे विशेष्यनि
पितार्थविशेष्यपदेनापि समानवचनत्वनियमस्याशपात् न वा घटौ न स्त इत्यादौ अस्तित्वाभावस्य घटादौ बोधे पक्षे एकत्वस्य तु घटौ न स्त इत्यत्र बहु
त्वेन स्यात् घटे तद्देशास्तित्वसत्त्वे द्वित्वस्य घटवृत्तित्वेऽपि न तत्तदभावात्स्यादिति वाच्यं द्वित्वावच्छेदेन प्रतियोगित्वसत्त्वे प्रतियोगिमत्स्वपि तदभाव इत्यस्यैव तद्वा
दिनोपगमात् केचित्तु अत्र घटौ न स्त इत्यादौ घटद्वयपत्वादि सामानाधिकरण्येनैव तद्देशास्तित्वाभावः प्रतीयते अत्र च एकघटस्तत्त्वे तादृशास्तित्वसामानाधि
करण्येऽपि न पटान्तरे तद्देशावृत्तित्वाभावस्याबाधात् अत्र घटौ न स्त इत्यादिवाक्यस्य योग्यतानवच्छेदं न च यत्राधिकरणे घटद्वयवर्त्तनेन तदधिकरणास्तित्वाभावस्या
पि घटद्वयपर्याप्तद्वित्वाश्रयत्वेन तद्देशावृत्तिघटान्तरे सत्त्वात् तदधिकरणे घटौ न स्त इति वाक्यं प्रमाणं स्यादिति वाच्यं घटद्वयपर्याप्तद्वित्वावच्छेदेन तत्र
ऽभावस्य सामानाधिकरण्येनोपगमात् यत्र देशेऽपि किंचित् घटद्वयसत्त्वे न तु घटद्वयपर्याप्तद्वित्वेन तद्देशवृत्तित्वाभावसामानाधिकरण्यापासत्त्वेन न घटद्वयपर्या
प्तद्वित्वत्वावच्छेदेन तद्देशावृत्तित्वाभाव इति तद्बोधकतादृशवाक्यस्य प्रामाण्यप्रसक्तेरित्याहुः। तद्द्वित्वं तादृशद्वित्वे तद्देशास्तित्वाभावसामानाधिकरणपभा

५

नेहिधर्मितावच्छेदकतादृशद्वित्वप्रकारेणाभासमानधर्मिणितादृशाभावरूपविशेषणासंबंधमानेननतुतादृशद्वित्वेतादृशाभावाधिकरणाहृत्तित्वस्यप्रका
रतयासंसर्गतयावाभानंतत्रतथ्यासकाभावात्मयाचतादृशद्वित्वत्वेतादृशाभावसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वस्यनत्सामानाधिकरण्यवाभादृशद्वित्व
त्वावच्छिन्नस्यभानमप्रसक्तमेवएकदेशहृत्तिधर्मस्यद्वित्वाद्यवच्छेदेनभानोपगमेनुअत्रघटौनस्तइतिवाक्याद्दुक्तद्वित्वावच्छेदेननदृशात्तित्वाभा
वावच्छेदत्वभानोपगमात्घटद्वयाधिकरणादेशात्तित्वाभावस्यतदधिकरणाहृत्तिघटसाधारणद्वित्वावच्छेदेनसत्वेपिनातिप्रसंगःतादृशद्वित्वत्वावच्छे
देनाभावावच्छेदकत्वभानंचाभावरूपविशेषणधर्मितावच्छेदकतावच्छेदकतादृशद्वित्वत्वावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वरूपधर्मितावच्छेदकावच्छिन्नत्व
भानंतच्चसंभवत्येवावच्छेदकावच्छेदेनविशिष्टबुद्धौधर्मितावच्छेदकावच्छेदकतापन्नविशेषणाभानस्यसर्वसंमतत्वात्तयघप्युक्तयुक्त्याऽत्रघटोनास्तीतियथेनत्त
द्रूपाद्यभावेऽस्तीत्यादिक्रियान्वयएवतदंद्वपितुंशक्यतेनत्वत्रघटौनेत्यादौअभावेसमन्वयंनाथोंन्वयतेऽत्तयापिक्रियांविनानवाक्यासमाप्तिरिति अत्रनघ
टद्वत्याद्यावपि अस्तीत्याद्यध्याहारेणातिङंतार्थस्याभावेऽन्वयइत्यभिप्रेत्येदमभिहितं अस्तीत्यस्यसमभिव्याहारेणाचाधारसत्वानिरूपितन्वमर्थःद्वेत्यर्थःभा
नुप्रयोगेनिरूपकस्यैवाधारत्वात्भूतलेवर्तमानेभूतन्ने अस्तीत्यादेःसमानोर्थकमयाहत्तिरत्वर्थःगतिःचिंतनीयासत्तायाद्वस्यसमवायेसत्राप्रतियोगिक

तर्क०
५

त्वविशिष्टसमवायेवालक्षणायाअव्याप्तिप्रकारः परिचिंतायां यथा श्रुतेऽर्थानुपपत्तिं टर्थापत्तिर्जानीतीति अप्रसिद्धोरिति तदभावस्यसत्तायां न त्वावोधप
त्वम् शक्यत्वादि इति षोषः इदं चात्र समवाये नेद्दतेः समम्यर्थे त्वेवोध्यं इत्ति सामान्यस्य समम्यर्थे नोपगमेऽप्रसिद्धिविरहेण तस्य लक्षणवाधकमाह संवंधांन
रेणेति एकार्थे समवायेनेत्यर्थः गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तात्वादिना सत्ताहैगुणादि इहत्विति त्वाभावानुपगमे गुणत्वेन विशिष्टसत्ते त्याद्यावपि विशिष्टस
मानिरूपितनाधिकरणत्वेलक्षणाया योग्यत्वमुपपादनीयं अथ विशिष्टसत्ते नैतिवाच्यमेव न तु पदमिति तिनछन्याप्रसिद्ध्यालक्षणायाअसंभव इति चे
त्भावप्रत्ययांतससीशब्दस्यापि वाच्यतया जातौ न सत्तेत्यत्रापि समवायत्वाभानुपपत्तिः यदिच भावप्रत्ययस्य स्वाताधीरणाधर्मरूपवाचकस्य सम
वायादौ लक्षणेपेयते तत्रापि भावप्रत्ययस्यैव विशिष्टनिरूपितनाधिकरणत्वे लक्षणां स्वीकरणायेति मनोंतरमाह समम्यर्थे प्रति भूतले घटो नास्ति
जातौ न सत्तात्यत्त्यादौ भूतलजातादित्तित्त्वरूपसमास समभिव्याहृतक्रियापदानार्थस्य अपनयाऽन्वयीयोभावः प्रतियोगिना संबंधे प्रकारीभव
न तत्स्य विशेष्यतया प्रतियोगी भासत इत्यर्थः एवं च परंपरया क्रियाविशेष्यप्रतियोगिवाचकघटादिपदसमानवचनत्वं क्रियापदस्य निर्वहता
ति इत्थम्यः येन रूपेण प्रतियोगिनो विशेष्यत्वं तद्रूपावच्छिन्नत्वविशेष्यविने यप्रतियोगिना संबंधतयाभासते ऽतो घटादिमत्तिविशेष्याभावमादा

१५

यात्र घटो नास्तीत्यादौ व्यवहाराः अवच्छिन्नत्वं च न्यूनवृत्तित्वं अपि तु स्वरूपसंबंधविशेषः तेन हस्त्यादि इति तादात्म्यां वह्निर्नास्ति इति वन्हादृशाभावमादाय वा व
ह्नि नेत्र्यन्याव योन प्रयोगाः न वा गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताया घटावच्छिन्नाभावमादाय गुणे सत्ता नास्तीत्यादयः अभावे प्रतियोगि नो त्वपि तावच्छेदकावच्छिन्नप्रति
योगिताकत्वसंसर्गतापरको वीदृशातिप्रसंगस्य तथैव वारणीयत्वात् अत्र चाभावेऽनुयोगितासंबंधेन प्रतियोगिप्रकारको घटो नास्तीत्यादिरेव प्रत्यय आनुभ
विकः ननु प्रतियोगिनि प्रतियोगितासंबंधेनाभावप्रकारकोऽभावीयो घट इत्यादिः अयमेव प्रतियोगिन्यभावस्य प्रतियोगितासंबंध एव न स्यादिति चेत् न कारुतिः नञ्पद
घटितवाक्यात् प्रतियोगिन्यभाव प्रतियोगिताप्रकारकबोधस्य न संभवति प्रतियोगितायाः अपदार्थत्वात् तेन च नञ्पदोत्तरविभक्तिरेव प्रतियोगितार्थिका तत्कस्य न
गौरवात् प्रथमाविभक्तेः संख्यातिरिक्तपरत्वे साधुत्वात् निपातोत्तरं विभक्त्यंतरानुदयात् तदर्शनस्वप्नेपि शाब्दबोधस्यानुभवात् प्रतियोग्यभावयोः संबंधः संबंधविषया
ऽवगाहमानस्य ज्ञानस्य लाघवेन प्रतियोगिविशिष्टधीविरोधित्वयोजनान्नैतत्र सादि वाक्यान्नाति धर्मिकसत्त्वादिमत्ताय निवर्तकशाब्दातिवीहबोधस्य स्वारस्य
त्वनञोऽसत्त्वे प्रतियोग्यनुयोगिनोः संबंधो भासते तेनैव नञा तत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्तदभावः प्रत्याय्यते इति व्युत्पत्त्यनुसारेण भूतले न घट इत्यादितो
भूतलाद्यधिकरणकघटाद्यन्योन्याभाववोधं वारयति यत्र चेति यादृशप्रतियोग्यनुयोगिवाचकपदसमभिव्याहारस्य लक्षणार्थे विशेषणविशेष्ययोः प्रतियोग्यनुयोगिनो

एका०
१५

रभेदेन तादात्म्यसंबंधेनान्वयः विशेषणविशेष्यभावः न तु तत्रैवान्योन्याभावेन आबोध्यत इति तादात्म्यसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वादिति भावः एवं च प्र-
तले घट इत्यादौ घटभूतलयोस्तादात्म्याप्रतीतेः भूतलेन घट इत्यादौ न भेदबोध इति सूचितं अयं घटो नील इत्यादिप्रतियोग्यनुयोगिनोरभेदान्वयबोधोदाहरणं ना-
यं घटो नील इत्यादिरन्योन्याभावबोधोदाहरणं भूतले घट इत्यादावेवकथं न घटभूतलयोरभेदबोध इत्यत आह तत्रेति नामार्थयोरभेदबोध इत्यर्थः समानवि-
भक्तिकत्वविरहोपि स्तोकं पचतीत्यादौ स्तोकपाकयोरभेदबोधात् स्तोकं पचतीत्यादौ पाकादिक्रियायां स्तोकाभेदबोधान्नामार्थयोरित्युक्तं समानविभक्तिक-
त्वं एकजातीयविभक्त्यंतत्वं एकजातीयत्वं च प्रथमात्वादिनेति बोध्यं अन्यतमरूपेणानत्वानुगम्यं अतो वेदाः प्रमाणमित्यादावप्यभेदान्वयबोधः नीलघट इत्या-
दि समाससाधारण्याय हाविरुद्धेति विशेष्यपदे यज्जातीयविभक्तिराहित्यं विशेषणपदेपि तज्जातीयविभक्तिराहित्यं न तु विशेष्यपदस्य प्रकृतिकविभक्तिविजाती-
यविभक्तिराहित्यं विशेषणपदे नीलघट इत्यादिनो नीलघटाद्यभेदबोधानुपपत्तेः घटादिचरविभक्तेः प्रसिद्धेः विशेष्यपदोत्तरकालीनाहत्त्रि प्रथमात्वा-
द्यन्यतमरूपवद्विभक्तिराहित्यं वा विवक्षितं रदेस्तु चिंत्यं पुनर्विरुद्धविभक्तिराहित्यं न स्वरूपसदपेक्षितं विरुद्धविभक्तिकयोरपि समानविभक्तिकत्वभ्रमेऽभेदबोधा-
त् समानविभक्तिकयोरपि विरुद्धविभक्तिकत्वभ्रमे भेदबोधाभावापत्तेः तेन विरुद्धविभक्त्यनुपस्थितिदशायां विरुद्धविभक्तिराहित्यज्ञानेपि नीलो घट इत्यादावनु-

९६

एवीविशेषप्रकारेणाभासमानतयोः स्वादिविभक्तिमद्विशेष्यविशेषणपदयोः स्कंदंतत्वरूपानुपूर्वीज्ञानान्नीलघटः स्याद्यौ च नीलपदाव्यवहितघटपदत्वादिरूपा
नुपूर्वीज्ञानान्नीलघटयोरभेदान्वयबोधानादरश्चानुपूर्वीज्ञानानामनेनुगमानामपिनाशानंतर्य घटितस्य मवच्छिन्नमभेदान्वयबोधं प्रति हेतुत्वाद्यावधितोवाका
रोऽनास्यासूच करतिमुक्तमुत्पश्यामः ननु प्रतियोग्यनुयोगिनोः प्रथमांतत्वमेव नामार्थे भेदबोधे तंत्रं किं नोपेप्रतेतावतैव भूतलेन घटः नीरः स्याद्धीभेदधी
वारणं संभवादिति स्यात् चाहात एवेति प्रतियोग्यनुयोगिपदयोः प्रथमांतत्वमुपेक्ष्याभेदान्वयबोधप्रयोजकसमानविभक्तिकसमभिव्याहारस्यात्तो नामार्थबोधे तंत्रे
तोपगमादेवेत्यर्थः। नानुपाजेष्वितस्यावाविक्रिप्रतियोग्यनुयोगिवाचकपदयोः प्रथमांतत्वाभावेपि अभेदान्वयप्रयोजकसमानविभक्तिकनामार्थत्वेनात्रेतिपोषक
यजतिष्वनुपाजभेदबोधनइत्यनेनाभिसंबंधः पततिशब्दोपागरूपधात्वर्थवाचकः इकुते नर्शाहमिस्याद्वेताद्वेशेकस्यादिपदमिवज्ञानादिबोधकं न तु येयजा
महमिस्यादेरनुषंगेण नानुयाजेष्वितस्य ने नानुयाजेषु येयजामहं न करोतीत्येव प्रत्ययतेतयाचरा नैोत्राहं न कुर्वतेम तत्र यथाश्राद्धकरणे आख्यातार्थस्य साधन
त्वाभावोऽनन्वयप्रक्रिया यत्तथा प्रकृतेपि विध्यर्थैकनिवर्त्यस्येष्टसाधनत्वस्यासंभाव एव येयजामहादिमंत्रपाठकरणे नञ् प्रतिपाद्यः ननु यजतिषु नुयाजभेदः स्या
पं कां निराकरोति एककवाक्यत्वानुरोधादिति अन्यथा वाक्यभेदेन गौरवादिति भावः गौरवान्तरमप्याह येयजामहमिति ननु भेदप्रतियोगितयाऽनुयाजान्वये ऽनु

व्यु० ९६

याजपदोत्तरसमभ्यावेयष्यर्थप्रसंगः न यो ऽऽधारत्वरूपस्वार्थविधानादिसत्वाह विशेषणेतियथा ऽनुयाजषुपजतिष्ठित्यादौ नावामेन साकाङ्क्षजत्यादि विशे
षणानुयाजपदोत्तरविभक्तेर्नाधारत्वाद्यर्थपरत्वं अपितु निर्विभक्तिकप्रातिपदिकस्यासाधुतया साधुत्वार्थकत्वेनैव तथा नानुयाजेषु पजनिष्ठित्यादावप्यं नत्र
भासमाननञर्थेत्याद्यजतिविशेषणानुयाजपदोत्तरविभक्तेः साधुत्वमात्रार्थेत्यर्थः नचैवं पदसाधुत्वापूर्णनीलदह्यादौ नीलपदोत्तरविभक्तेरपि पदसा
वत्स्यात् तन्न तत्प्रमाति वाच्यं अभेदेन सास्नादिपोष्यविशेषणभावापत्रयोरिव एवं विभक्तिजन्यतदुपस्थितेर्हेतुत्वादिति पर्यवसितार्थः इह प्रकारेण बाधाला
मार्थे नामार्थस्य साक्षात् लाभेदान्वितिकि संबंधेन प्रकारत्वं एवं च अभेदान्वय एवोक्तःषु त्संकेर्यजतिषनुपाजेष्ठित्यादावभेदसंबंधेनानुपानादेर्यागादिनि
शेषणत्वे बाधकाभावात् लानुपाजेषुपजतिष्ठित्यादौ यागादावनुपाजादिभेदो निरपवाद एवेति भावः ॥ येषां मते नीलं घट मानयेत्यादौ विशेषणविभ
क्तेः सार्थकत्वात् तत्राभेदार्थकत्वेन न तु नीलघटयोरभेदात्मसंसर्गः तन्मतेन ज्ञाना नामार्थे नामार्थरूपप्रतियोगि विशेषितभेदबोधापि तेन शक्यतेइ
ति तन्मतेन भवत्येव तद्बोधः अपितु नामार्थविशेषित विभक्त्यर्थाभेदाभाव एव तः नेदं चैत्र इत्यादौ चैत्रत्वाभाववत्तन्मात्रप्रतीतेः एवं च नञ्जोनभेदे
प्रात्ययेभेदं अपि त्वनीलो घट इत्यादौ नञ्नीलादिपदेन विभक्त्यर्थाभेदविशेषणतया नीलादिभिन्नस्य बोधानुरोधेन भेदस्यानेव निनञर्थः अत्यन्ताभा

१२

वापे स्यपान्मोन्माभावविशिष्टस्य धर्मिताया गुरुतापातविलक्षणाया गमकत्वेन तत्र प्रमात्वासिद्धेरित्याहुः लाघवेनेत्युक्तकार्यकारणभावेऽभेदातिरिक्तसं
सर्गकत्वानिवेशाद्दृत्तादिः तयोर्नामार्थयोः अन्वयबोधतत्र थमे दृष्टाणाविरोध विशेषणाभावापन्नार्थकयोरपि प्रातिपदिकयोः समानविभक्तिकनामनि
पमेन प्रकृते प्रथमाया अप्रसक्तेः तनु घटः कर्मत्वमित्यादौ घटकर्मत्वादीनामाधाराधेयभावादिनाऽन्वयात् नामार्थे नामार्थस्य विभक्त्यर्थप्रकारेणैव
तत्संबंधेन साक्षादन्वयः विभक्त्यर्थमन्तरा एकत्वेनान्वयः पुरुषइत्यादौ स्वर्णादिरूपकराजवान् पुरुषइति बोधः वाच्यपरतितुल्यत्तिरूप पंपगंतव्यातृष्याव
घटो नीलः अनुपाजेषु पजनिषित्वादिनः प्रकृतियोग्यानुयोगिनीरभेदान्वयात् भवाद्दृष्टो न नीलः नानुपात्तेषु पजतिषित्वादौ कथं घटयागादौ नीलानुयाजादिभेदोन्व
यबोधनीपरस्यत आहुः नामार्थयोरिभेदेनान्वयबोधइति आधाराधेयभावादिसंबंधेनान्वयबोधइत्यर्थः भक्त्यरीभूतविभक्त्यर्थोपस्थितेरिति विशेषणीभूत
नामार्थप्रकारपातादृशसंबंधभानप्रयोजिका या विभक्तिजन्यातनदुपस्थितेरित्यर्थः एतच्च घटे कर्मत्वमित्यादौ विभक्त्यर्थाधेयत्वादिविशेषितनस्य घटादेराधे
यतादिसंबंधेन कर्मत्वादावन्वय इति प्राचीनमतानुसारेणोक्तं अन्यथा तादृशबोधाप्रसिद्धेः संगत्या पातात नामार्थयोः साक्षाद्भेदान्वयोत्पत्ते भवत्येव भवति तु वि
भक्त्यर्थमन्तरा एकत्वेन व्युत्पत्तिः घटे कर्मत्वमित्यादौ घटादिविशेषिताधेयत्वादिरूपविभक्त्यर्थस्यैव कर्मत्वादौ प्रकारत्वेन भानादिति तत्त्वं अन्यथा सप्तम्या

घटाद्याधारत्वादिविशेषितप्रकारतया साधेयत्वादिसंबंधेनापरनामार्थेऽन्वयप्रसंगस्तत्समभिव्याहारस्थले आधेयत्वादिसंबंधावच्छिन्ननामार्थविशेष्यतायाः परना-
मार्थेभानस्योपेयतयाऽऽपाद्यत्वाज्जिघासकसंबंधस्यापि नामार्थप्रतियोगितावच्छेदकताविरहेणात् तत्संभवादसत्यां तत्र समाप्येत वक्तृतो नामार्थयोरन्वयबो-
धस्य तत्र स्याद् अन्वयबोधो नाविरुद्धः अपि तु नामार्थप्रकारतानिरूपितनामार्थनिष्ठविशेष्यताकबोधस्य एव निरूपितत्वं च तत्साधारणप्रका-
रीभूतविभक्त्यर्थस्यापि तत्त्वं न त्वादिरूपस्य च विशेष्यीभवन्नामार्थप्रकारतया प्रकारीभवन्नामार्थविशेष्यतया अर्थानाभासकविभक्तिजन्यतदुपस्थितिप्रा-
देत्तं च त्वादिरूपार्थः नामार्थविशेष्यकाभेदान्यसंसर्गकतत्प्रकारकान्वयबोधं प्रति मात्रेऽभेदाभेदसाधारणान्वयबोधसामान्ये तत्त्वं अन्तराभासमानविभक्त्य-
र्थोपस्थितेस्तत्त्वं तत्र यावन्नामार्थयोरभेदे नापि न साकांक्षान्वयबोध इति भावः तन्वेवं नीलो घट इत्यादौ नीलघटयोरभेदबोधानुपपत्तिः अभेदस्य प्रकृतिप्रत्ययाद्यात्मकवि-
भक्त्यप्रसत्त्वादिरूपाणां निरसनविशेषणविभक्तेरिति विशेषणपदोत्तरविभक्तिरित्यर्थः अभेदार्थकेति अभेदे प्रथमादिविभक्तेरनुशासनविरहात् तदर्थ-
कत्वसंभवे इति न शंक्यं विशेषणपदे विशेष्यपदसमानविभक्तिकत्वानुशासनस्य अन्यथाऽभेदसंसर्गतामते पि विशेषणपदोत्तरद्वितीयादेः कर्मत्वा-
घबोधकतयाऽनुशासनिकत्वानुपपत्तेः तदनुशासनस्याभेदार्थकताग्राहकत्वोपगमात् नन्वेवं नीलोत्पलमित्यादिसमासवाक्ये नीलोत्पलयोरभेदबो-

१८ घोनुस्यात्ततदर्थकविभक्तिविरहादित्यत आह नीलोत्पलं चित्रगुरित्यपि घटपिरित्रगुरित्यादिवत्कृती हि समासे गवादिपदमेव चित्रगवादि संबंधिनि लाक्ष
णिकं पूर्वपदं तात्पर्यग्राहकमिति चित्रादिपदोत्तरं लुप्तविभक्त्यनुसंधानमनर्थकं तथापि पूर्वपदस्य निरर्थकत्वे समस्यमानपदयोः सार्थकत्वघटितसा
मर्थ्यानुपपत्त्या समासानुपपत्तेः उत्तरपदं पूर्वपदार्थविशेषितत्वार्थस्य वाचकमित्युक्तारीत्या कपूर्वपद समभिव्याहार इदं वृत्तिदर्शने भेदेन तस्यार्थैकदेशभूते
त्तरपदे मुख्यार्थव्युत्पत्तिं विना ज्ञासत्तेः तत्प्राप्ये न चित्रगुरित्यादौ चित्रादिपदोत्तरं विभक्त्यनुसंधानाभिधानेन चारूढवानरो वृक्ष इत्यादिवत्पदार्थे
हो समासस्य भिन्नपदार्थयोरभेदाभावेन वानरकर्तृकारोहणकर्मत्वादि नादृष्टादिभानं वा न एकदिपदस्य तेन रूपेण लक्षणां विना न निर्वहतीति आ
रोहणादिरूपपूर्वपदार्थघटितोक्तरूपेण तरपदे लक्षणाया आवश्यकत्वात् समस्यमानपदद्वयार्थान्वयस्य समासनियामकत्वानुपपत्तिरिति चा
ष्यं तन्नोक्तलक्षणायां घटकवाक्ये तात्पर्यग्राहकत्वेन उपपत्तेरित्येव समस्यमानयोरभेदस्याभावो बोधतामिति नावता पियजतिप्यितादौ घटकवाक्यत्वाक्ष
तेरिति भाव अभेदाभावस्य वृत्ताबोधनेयजतिवित्यादौ पर्युदासे एव अभावस्याविधेयत्वमपाप्रा धान्याभावेन प्रसज्यप्रतिषेधत्वाभावान्नञ् अप्राधान्यस्य विधे
यत्वप्रतिषेधे प्राधान्यता प्रसज्यप्रतिषेधो ऽवीतिक्रियया सहपत्रे नजिति प्रसज्यप्रतिषेधलक्षणात अर्थेव मध्याह भोजी अश्रूयं मे पोराजदारा इत्यो तत्र समासानिवि

व्या॰
१८

घृटस्यभिन्नार्थकत्वपाभिन्नाभेदस्यैवविभक्त्यर्थत्वात्तस्यविधेयत्वात्तत्रपर्युदासभावस्याप्राधान्येनप्रसज्यप्रतिषेधत्वानुपपत्तिरितिचेद्एवंतर्हितत्रपर्युदासएवआद्याभोज
नसर्वपदस्थोनादिरूपक्रियाकर्तृभिन्नाभेदस्यविधेयत्वेनान्वयःशक्रियाकर्तृभिन्नाभेदस्यनादत्रक्रियाकर्तृत्वाभावरूपनञर्थाद्यन्वयेभुंक्तेसर्वपमपिनपपिनपपतीत्यादि
स्थलीयपत्ताद्दशक्रियाकर्तृत्वाभावरूपविधेयपपपवसानेनप्रसज्यप्रतिषेधत्वस्यतपानपायाव्यवहारःअनएवपर्युदासस्थलएवनञ्तत्पुरुषःअत्रवादि
नामविवाहरत्वाभावस्याप्राधान्येनासमस्तएवनञ्समानाधिकरणयोःशब्दयोरितिवदंति।तत्पुरुषस्यशब्देतन्नञ्समासादेवतत्पुरुषेनपपपतीत्यस्यस्थलेपर्यवसानात्तत्पु
पदेननञोऽसमासेनचासत्पुरुषपदस्यसहसुपपदत्वाभावाद्तत्पुरुषत्वानारोपोऽसंतिरवप्रसज्यस्ययानुशासनविषयत्वमसत्पुरुषस्यात्रप्रतिषेधस्यनानुविरोधेनैकवा
क्यस्यअभावरापातेःअतिरात्रेषोडशिग्रहणंग्रहणयोःविकल्पानुपालनेतत्रपाठतदुभयवरूपवैकल्पिकाग्रहस्यविधापकत्वापाविरोधपरिहारसंभवेपि
अनुपाजनन्यपरमाएवंस्वभावाभावरूपागद्वयघटितसामग्रीभेदकल्पनेनतत्सामग्रीद्वयप्रयोज्यफलभकल्पकल्पनेनचगौरवापत्तेरित्यर्थःवि
शेषनिषेधइतितद्धर्मत्वपूर्वनतत्तद्धर्मावच्छिन्नविषयकतन्निषेधवाक्यस्यसत्वेनतद्विधायकवाक्यस्यतद्धर्मावच्छिन्नार्थकपदस्यनिषेधविषयतावच्छेदकविशेषरू
पावच्छिन्नेनतात्विविशिष्टतद्धर्मावच्छिन्नपरतापारस्यर्थःआत्मनोभ्रमइतितत्रआहवनीयपदस्यविरोधवारणायकोदिश्येनप्राह्मणपात्वादितिभावःतत्रापिब्राह्म

२९

णो भवत्वाशावपि कौण्डिन्ये ति ब्राह्मणान्वयी कौण्डिन्यभेदो न कौण्डिन्यायेत्येन त्यति पपत्तिरित्यत आह नवेति तिङ्सत्वाऽपि राजनि महत्प्रभेदप्रभेदो प्रतीयेतेत्यन्नेनान्वयसंबं
वंधः इत्यत्रेवेति व्यतिरेके दृष्टांतः तथा च पचपच्या महतो राज्ञ इत्यत्र राजनि महद्भेदः न महतो राज्ञ इत्यत्र राजनि महद्भेदः प्रतीयते तथा महतो राज्ञ इत्यत्र राजनि महद्
भेदो न महतो राज्ञ इत्यत्र राजनि महद्भेदो न प्रतीयते इत्यर्थः तथा च वचनसाम्यमपि भेदाभेदबोधे ऽपेक्षितमिति भावः एको न द्वाविंशतिरित्यत्रेवेति यथा एको न द्वावि
त्यत्रानुयोगिप्रतियोगिवाचकैकत्वादिपदयोर्विरुद्धवचनावरुद्धत्वेपि समाभेद-विभक्तिकतामात्रेण भेदबोधस्तथेत्यर्थः कथंचित्समर्थनेपीति कथंचिद्दृ
स्थले भेदबोधसमर्थनेपीत्यर्थः द्व्यादिशब्दस्य नित्यं द्विवचनांततया कौण्डिन्यशब्दस्य न नित्यैकवचनांततया एतादृशविशेषसत्वेपि अनुयोगिप्रतियोगिनोर्विरुद्ध
संख्यायाअविवक्षास्थले एकत्वविरुद्धवचनावरुद्धत्वे भेदबोधविरोधीनुपगमेन प्रकृतस्य लोके वरुद्धसंख्याविवक्षया एकोन द्वाविंशत्येन तत्साम्यमित्याशयेन कथं
चिदित्युक्तं कौण्डिन्यस्यानेकत्वपि तद्गतजात्या वैकत्वविवक्षया परं चाप्यानद्धूषोषणात्वैकस्य संख्याविवक्षया वासंभवो बोधः द्वितीयास्वद्वितीयविपापादस्याः
नन्वयप्रसंगात् ब्राह्मणो कौण्डिन्यभेदान्वयप्रसंगे ऽपाघ इत्यर्थः तथा च ब्राह्मणपदस्य न विशेषेणतया एतेत्यर्थः विरुद्धैकवचनाविरुद्धत्वादिति कौण्डिन्यपदस्यानुयोगि
वाचकब्राह्मणपदोत्तरं चतुर्थ्येकवचनविजातीयतदेकवचनोत्तरत्वादित्यर्थः तथा चानुयोगिप्रतियोगिवाचकपदयोर्विरुद्धवचनराहित्याभावे न नन्वा

२९

तदनुयोगिवात्तत्प्रतियोगिकभेदबोधो न संभवतीतिभावः ननु विरुद्धवचनावरुद्धत्वेपि विभक्तिविभाजकप्रथमान्तादिना विनातीप विभक्तिरहितस्य मरूतमे
वेति नञ्चाहल्लणपदार्थौ कौञ्चिन्यपदार्थभेदबोधानुत्पत्तेः नान्वितार्थकत्वप्रसंगात् एकवाक्यैकपापदद्वयप्रयोगाभावादितिभावः अत एवेति विशेषतिथे
धस्येने विधिवाक्यस्य सामान्यशास्त्रस्य विशेषेतरपरतायामुसन्नत्वादेवेत्यर्थः कारणान्तिवेधे पीति क्रियापाठे यत्पूर्वप्रसंगे नामावास्यापांपि नृभ्यो ददाद्दित्या
दिविधिस्य पदार्थो र्थमावास्यादिकालो न तत्राविरूपतेन रात्रिभेदबोधनस्तौकारा संभवात् अगत्या वाक्यभेदोपगमे तरात्रौ श्राद्धकारणनेषेधपरत्वेपीत्यर्थः
नविकल्पावकाशः अमावास्यादिरात्रिश्राद्धकरणे शास्त्रनिषेधवाक्ययोर्विरुद्धसफलत्वनिष्फलत्वबोधकत्वेनैकवाक्यस्याप्रामाण्यप्रसंगः अमावा
स्यादिपदार्थैरात्रिभेदस्यतरा शक्तिस्येन दर्शस्यान्वयेपि अमावास्यादिपदस्य रात्रिभिन्नामावास्याद्यर्थकतया रात्रौ श्राद्धकारणविधिविषयत्वादितिभावः
अमावास्यापदस्यात्रिपदेनोपाधिविशेषावच्छिन्नामहाकालपरे महाकालस्यैकस्यैनामावास्यापां रात्रिभिन्नत्वस्य बाधप्रसंगात् अभिन्नकालोपाधिविशेषपरेका
लोपाधीनामप्याधारत्वोपगमात्रो धारसमनुपपत्तिः बनेसिंहेनादृ इति कृद्वच्छेदकत्वमेव प्रकृते समन्वयः अमावास्यादिरूपबालोपाधयस्थानेषष्ठि
देशाघवस्यापीश्यत्वं अवस्त्वतराणि तथासति अमावास्यायाम्नौर्नेदसिपमेतत्रातद्वेदास्याद्यानेकताप्रसंगात् किंतु अमावास्यापदस्य चरमोत्पन्नकलाभक

संयोगनाशानुगुणक्रियाकलापपरंपरस्यात्मकलारंभकव्यणुकपर्यंततन कसंयोगानामपितदारंभकत्वं तादृशक्रियाकालावांतर्गतएवकाश्चित्कलावपव
क्रियाराश्रिरूपायतोऽदृष्टवदेवविशेषावच्छिन्नादृष्टवदेशविशेषावच्छिन्नावास्तवक्रियानराश्रिपदार्थः अपितुदृष्टवदेशाहंगितावदृष्टस्यानधिकरणकाल एवत
लेचकलावपवक्रियाविशेषसाधारणं अयमामावास्याकालावच्छिन्नस्साधिकार्यालनिष्टश्राद्धकारणाभावस्य प्रत्यवायजनकत्वेऽमावास्यांतर्गतभाग्यविशेषे श्राद्धक
र्तृव्यपिमदन्यभागेश्राद्धकारणाभावसत्वात्प्रत्यवायप्रसंगः नचैनदृतिप्रसंगवारणाय कालावत्क्रियावस्थापिवत्वं ततरमस्त्वं अमावास्यपदार्थः प्रवेशकः ननु
क्रियाविशेषाः तादृशक्रियारूपामावास्यावच्छिन्नश्राद्धकरणाभावस्योक्तस्यलसाधारणापातः पद्यपिदृष्टिनेस्यलेपि अवांतरकालावच्छिन्नत्वंअमावास्या
कालस्य कर्तृनिष्टश्राद्धकरणाभावस्यावच्छेदकतया पातादृशकालावच्छिन्नत्वस्याभावविशेषणत्वेप्यतिप्रसंगो दुर्वारः तथापिनादृशामामावास्यादिनिष्ठावच्छेदकता
पामनवच्छिन्नत्वनिवेशेनैनन्मतेप्रतीकारसंभव इति वाच्यं अमावास्यावांपितभोदृशाद्दिनिनित्यविधेः प्रत्यवायपरिहाररूपेष्टसाधनताबोधकतयाऽर्थतएव
तच्छिविपयामास्यपदार्थकाले श्राद्धकरणाभावे प्रत्यवायसाधनत्वबोधात्तद्विषयावमावास्यापदस्य क्रियाकलापार्थकत्वे प्रत्यवायजनकतावच्छेदकागर्भेख
ण्डवत्त्वंनरूपामावास्यापदार्थंतरानिवेशासंभवादिति चेत्सत्यं तर्हि अमावास्यापामित्यादिविधौ नावत्वात्तस्यापिवत्त्वेनतापेवमावास्यापदार्थः निषेधवि

चिस्यारात्रीपदंतादृशाभावास्यासाधारणादेशविशेषावच्छिन्नसर्वक्रियाविशिष्टकालत्वावच्छिन्नविशिष्टपरंतद्विशेषणाविशिष्टकाले श्राद्धनिषेधमहिद्वि
माचनादृशविशेषणाद्विविशिष्टवैधर्म्यविधिरेव अस्त्वमावास्यापदार्थश्राद्धकरणामतोपत्तेविशिष्टवैधर्म्येविशिष्टहत्तिधर्मतद्विशेषणावैशिष्ट्यंपत्रध
र्मिणितत्रापितद्विशिष्यविरहदृष्टापांतद्विशिष्टवृत्तिधर्मवैशिष्ट्यमरुतमेवातएवब्राह्मणत्वाद्यदीपनामशौचिनेनहातव्यमित्यतोभेदस्यवाप्यदूषितामि
पमेनस्तुचेरपिकदाचिद्रस्तुचित्तपातत्वायोचविशिष्टभेदासत्वपिशोच्चकालेतस्येदानेप्रातीपत्तेभेदस्यायाप्यह्नितामतेविशिष्टभेदप्रतीतिरितोयेपर्णेननुवि
शेषानिषेधस्यलेसामान्यविधिस्यसामान्यशब्दस्यविशेषेतरसामान्यत्ताकृतिकृत्वाभावेपिरात्रौश्राद्धंनकुर्वीतेत्याहोनविकल्पावकाशःतरात्रावि
त्यत्रामानुपाजेर्षितित्वत्रचोभेदार्थकततरात्रिभित्रेकालेकुर्वीतेत्यर्थकत्वेनानिषेधत्वाभावाद्वित्यादित्याशंकापरिहरनिनहीतितत्रापिनरात्रावि
त्यत्रापिरात्रीतरपरत्वेमितत्यदस्यरात्रीतरत्वार्थकतेत्यर्थः ननुनिषेधार्थकतेतिशेषः रात्रिभिन्नेइति अमावास्यापामित्यादिवत्नरात्राविसादेरानि
भिन्नकालेरूपकृत्याहविधाफलत्वेपमावास्यानित्यादिविधावमावास्यादिपदार्थस्यासंकोचेननमोराविसाधारण्येश्राद्धाकरणालाभाद्मावास्या
दिरात्रौश्राद्धानुष्ठानप्रसंगस्यदुर्वारत्वादित्यर्थः इदमुपलक्षणंरात्रिभिन्नेकुर्वीतेतिविधिवलात्सर्वतिथिषेवश्राद्धानुष्ठानस्यदुर्वारतापिबो

५२

ख्यानं चायं न श्राद्धांतरविधिः पित्र्यमावास्यादिविहितं यच्छ्राद्धं रात्रौ तत्कालान्तरविधिरेवानेनाभिधीयते इति प्रसंग इति वाच्यं अमावास्यादिकर्मणि तद्दिन एव काललाभेन कालाकां
क्षाविरहात्तत्राप्यमश्राद्धे कालविधानासंभवात् विकल्पेन कालविधानेऽपि प्रसंगानिवृत्तेः ननु श्राद्धनिमित्तेन पात्रोद्देशेऽमावास्यादिकाले भागविशेषाकां
क्षायां श्राद्धस्य योजकत्वेन रात्रिभिन्नत्वविधिरयमिष्यतां नामावास्यादिरात्रौ नवामावास्यादिभिन्नदिवा तिश्राद्धानुष्ठानप्रसंगस्तथा श्राद्धमावास्यायति
ष्यादिविधिष्वमावास्यादिपदानामनीषेनानि॰ मावास्यादौ रात्रिभेदस्यान्वयविनानन्तसंभवः नरात्राविस्यादिवाक्यस्य स्यकुर्वीतेतस्यैव यच्छ्रेनामावास्याया
दिनं योऽद्याद्दित्यादिनाक्रियानंतरघटितवाक्येन सहतदेकवाक्यताकल्पनेन च न पुनरुक्तत्वमिति कथन्तत्र तस्यान्वयः तद्वाक्यस्य स्य कुर्वीतेतस्य सार्थकत्वेवामा
वास्याममित्यादिवाक्यस्य स्वद्वादित्वादिक्रियानर्थक्यं क्रियारहितं वामावास्यादि श्राद्धकालबोधकं वाक्यांतरं नास्ति पूर्वोपस्थितकाले नरात्राविस्येतदुपस्थित न प
त्रिभेदान्वयेन श्राद्धं कुर्वीतेत्येतन्नाग बोध्य श्राद्धकरणान्वयनेन च सामंजस्यं हि स्यात् न त्वित्विति श्राद्धविधायकं श्राद्धकालबोधकं इदं एवौ श्राद्धं न कुर्वीत इ
ति वाक्यं एकवाक्यतामालात्पदिति नाहशाक्रियारहितवाक्यानुसमं स्येकवाक्यत्वेन न ह्यवास्याक्रियापाग्य न्वयानादृष्ट वाक्येक्ये चक्रियाविरही
क्रियावैयर्थ्यानवकाशादिति भावः नरात्रावित्यत्र चैतत्क्रियानिर्देशेन स्यात्तद्धाक्रियायघटितो वास्यादिकालबोधकवाक्येनैकवाक्यतयैव सामंजस्ये

ए० ५२

ए

भवेत्तदपि नेत्याह नापीदृग्भिन्ना नानुयाजेष्विति वदिति नानुयाजेष्विति वाक्यं पथ्या क्रियांतरराहित्यमित्यर्थः एतेन क्रियावैयर्थ्यप्रसक्त्या नानुयाजेष्वपञ्जतिषे
ध्यनयोरेकवाक्यतासंभवन्नतरद्वितं न चात्र क्रियाया असत्त्वेपि अभावात्स्यादिनाऽस्येकवाक्यत्वेऽष्टकादिविधेर्वाक्यत्वासंभवात् अष्टकादिश्राद्धस्यात्रावकुश
नप्रसंगः इति क्रियायाः द्विमात्राभिधानमसंगतमिति वाच्यं एकपदोपस्थापितस्यानेकवाक्यार्थप्रवेशे बाधकविरहेणाभावात्स्यात् अभ्रद्रविधायकवाष्टकाय यद्वा ष्टका
दिविधयर्थेन राज्ञाविति यत्प्रत्रिभेदप्रवेशासंभवात्समाधास्यात् ष्टकादिबोधकमन्त्रादिविधेस्यपदानां मन्त्रमंत्रेपि सत्त्वाणोपस्थितत्वात् त्रिभेदविशिष्टतत्तद्यपरान्यापा
आवश्यकत्वादस्मन्मतेपि न दोषः विशेषतर्थोपत्रिभेदविशिष्टत्वार्थपरत्वकल्पनसंभवात्संसर्गाभावस्य प्रत्यक्षेव स्यात् बोधेपि धर्मितावच्छेदकत्वियोगिसंस
र्गधीर्हेतुरित्यभिमानेनाशंकते अथेति श्रोत्रादयस्य प्रमत्वादिविति अभावाद्यापामित्यादिविधावभावात्स्यादिपदस्य संकोचेन निषेधानुपपत्त्या तदसंकोचेन वि
धितो रात्रिश्राद्धकरणोसफलत्वबोधोपमत्स्यर्थः विकल्पापत्तिर्विरहा यथैकपो विध्या निषेधवाक्यपो रैकान्तर भ्रामात्रापत्र संगः अप्रसक्तावितिविक
ल्पभ्येन अभावात्स्यादिपदस्य संकोचेन विधेरात्रिश्राद्धकरणोसफलत्वबोधकत्वानुपपन्नस्तत्पर्थः कथं निषेधः कथं न भ्रान्त्या विति वाक्यात्रात्रिश्राद्धकर
णेनिष्फलत्वबोधः प्रसक्तं हि प्रतिषिध्यत इति तदर्भिसंगत एतत्पात्ता न मेवमहः निष्ठाभावप्रतियोगित्वपात्तापरत्वप्यर्थः प्रत्यक्षस्य एव प्रतियोग्यापातप

२२

स्पहेतुत्वमप्रामाणिकं कुतः शाब्दबोधे तद्धेतुत्वमित्याशयेनानद्वेतुतं दिनमुपहसतीति साध्वीत्यादिमित्यर्थः मंत्रपावः मंचपाठनुत्पन्नयाऽभापगतः प्रसक्तेहीत्यादि प्र
वादः प्रबलात्पत्रवाद्वलात्वह्निप्रसक्तिरिति जलेऽग्न्यादाविनाहिः उपादीपनेऽपेक्षणाधनयोग्यपतेनानुपपन्ननिषेधवाक्यं विनाकिंयोग्यप्रवृत्तिः प्रसज्यते नै
वनह्वाक्यस्य सार्थक्यविधिवाक्यस्य प्रवृत्तिफलकत्ववत्तिषेधस्याप्रवृत्तिफलकत्वात् एवं च विधावभावस्यादिपदस्य राज्ञात्पत्वेरात्रिश्राद्धस्य विधिविषयत्पात
त्राप्रवृत्तिर्विवर्हेनरात्रावितिवाक्यं व्यर्थमेवस्यात्तन्नं च नोनतिरिक्ते अग्निहोत्रेन व्या इतिवेदो यथा निष्फलः वेदमन्त्रिच यतन विधानादंतरिहेऽग्निवपनाविना नादे वाप्र
वृत्तमुपपत्तेः तथा नरात्रोश्राद्धं निलादिरपि तिनिष्फल एवभवविनिवौभः सफलत्वेस भवतिविफलत्वानोविचेस्यातः अगत्यानांतरितेदापाहेत्यात्वोपग मातमक्त
ते तुकिंपापदमात्रवैयर्थ्यमुपगम्यविधिस्यामावास्यादिपदेन नराज्ञाविसयस्यैवाक्यतपासार्थक्यापपादनस्यो चितत्वात् एतेनपर्युदासपक्षे नञो भेदरूपमुख्यार्थ
परत्वान्नसंभवतिनञोपिप्रातिपदिकतत्प्रातिपदिकार्थयो भेदे न नान्वयस्तथापाव्युत्पत्तौ निपातभेदमिवयोगोरवेणानहि री धादमावास्यादिपदार्थभेदस्यान्वपासंभवाद
नोभेदवतिलक्षणोपगन्तव्या अपुक्त स्तुमुख्यार्थपरित्यागइतिपक्षेनिषेधपरत्वेव नञ इत्यपि निरस्तं नह्यान्यमार्थक्यानुरोधेन लक्षणोपगमोचित्यात प्रातिप
दिकार्थेनेवधात्वर्थेपिप्रातिपदिकार्थस्यभेदेनानन्वपातनञः प्रतिषेधपरत्वपक्षेपिनकुधीनेत्यत्र धात्वर्थश्राद्धकरतोनत्रयं इत्साधनत्वाभाववोधकत्वामभवात् अ

राम०
२२

भेदान्वयानुरोधेन स्वाभाववतिलरुस्णायां श्रावश्यपवान्वाच्छ्रमस्क्तेः हि प्रतिषिध्यन प्रवादस्यापि पुत्रनिषेधं विना तत् क्रियायां प्रवृत्तिप्रसक्तिः तत्रैव निषेधसाफ
ल्यमित्येवार्थः पत्न्यप्रतिषेधपक्षेपि विधिस्याभावास्यादिपदेन रात्रौ तरपर्यंवेन निषेधं विना पिरात्रिश्राद्धे प्रवृत्तिप्रसक्तेन्स्यादिति निषेधवैयर्थ्यं स्यादिति न
चैवं तिसं विकल्पोपि निषेधविरोधेन मा मा म्भ्याप्तस्यरात्रिश्राद्धाद्येस्तफलत्वस्तसर्गवोध कृत्वानुपगमात्तेन वचनप्यासत्तिकल्प्यं प्रवृत्तिप्रसक्तिरिति वाच्यं अस्त
संसर्गाग्रहस्यप्रवर्तकतामते संसर्गाग्रहे पि प्रवृत्तिप्रसक्तेः न च सामान्यशास्त्रस्य प्रवर्तकासंसर्गाग्रहसहितधर्मिधर्मिग्रहरूपभ्रमजनकत्वेन तद्विरोधेन निषेधवाक्ये
नासंसर्गाग्रहजननासंभवान्निषेधस्यापि कथं निवर्तकतेति वाच्यं विधिवाक्यस्य सामान्यशास्त्रापेक्षया बलीयस्त्वसंसर्गाविषयकत्वरूपभ्रमत्वकल्पकतया प्र
वृत्तिविरोधित्वात् अत एव बलीयस्त्वात् ऊर्ध्वलेवाध्वतरविन्यायीग्रहणे प्रवृत्तिप्रसक्तिविषयपर्यगम्या गमनादौ निषेधवाक्यस्य बलीयस्त्वे लौकिकमानबाधः
कतयापि तन्निवर्तकत्वमेव न तु विकल्पः एवं पशुयागे आघाराज्यभागागकयागतुल्यतावोधकातिदेशप्राप्तमाघाराज्यभागनिषेधकं समन्तेयपशौ करोतीति वाक्य
स्याघाराज्यभागनिवर्तकत्वेपि अतिदेशबाध एव न तु विकल्पः षोडशिग्रहणाग्रहणावाक्ययोस्तुल्यबलत्वात् बाध्यबाधकभावासंभवाद्विकल्प इति मेनेत। सामा
न्यशास्त्रस्यैवोपजीव्यत्वेन बलवत्त्वेन तद्बाधायोगात्। विकल्पभयेन पर्युदासपक्षावलंबनस्य युक्तत्वादित्याशयेनाह। निषेधेति। निषेधविधिनिषेधबोधकका

९३

वाक्यं तात्पर्यानव बाधेति। निषेधवाक्यासत्वे विधिवाक्यस्य स्यामावास्यादिपदस्य परत्वे न तामावास्यादिपरत्वे ग्राहकप्रमाणाभावे नुपपत्ति श्राद्धेपीष्टसाधन
तापाःपाःसामान्यपरत्व पाग्रहीता मावास्यादिपदघटितवाक्येन बोधनसंभवाद्वा त्रिश्राद्धे प्रवृत्तिप्रसक्त्या तन्मूहृत्ति निवारणस्यैव निषेधवाक्यप्रयोजनत्वा
दित्यर्थः। केचित्तु रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीतेत्यस्यद्भिषवैय्यर्थ्यभयेनाभावास्यापूर्णिमादिविधेः कृताकृतत्वासंभवेपि अमावास्याष्टकादि श्राद्धविधायकवा
क्येषु अमावास्याद्यनेकपदानां पत्रेभि चामावास्यान्वादिनालक्षणा स्वीकारमपेक्ष्य निषेधवाक्य एव कालसामान्यबोधकलक्षणपदाध्याहारोपु
क्तः। तथा च नक्तं पर्युदासापेक्षया श्राद्धनिमित्तभूतकालेषु रात्रिभिन्नत्वरूपविशेषणाप्येवं विधिः पदं एवं चैतद्वाक्यद्वा रात्रिभिन्नकालत्वेन श्राद्धजन्यापूर्व
पूर्वं सामान्ये रात्रिभिन्नकालहेतुत्वलाभेन रात्रिकृतश्राद्धे पूर्वरूपफलानुपपत्त्या नयग्रहान्तरात्रिश्राद्धे कारणाप्रसक्तिरिति पर्युदासपक्षं परिष्कुर्वन्ति। पक्षान्तरपदं
नास्ति अपि तु न कुर्वीतेति समानार्थकं वर्जयेत्त्यजेदित्यादि क्रियापदं॥ यथा यामस्यापनेह दोषस्तेषु सर्वकर्माणि विवर्जयेदित्यादौ न त्र न कुर्वीतेत्यादिनोपयाच्छ्रा
द्धादिकारणोविषयेष्टसाधनत्वाभाववोधस्तथा तत्र क्रियापापामिष्टसाधनत्वाभावबोधो न संभवति। अपि तु धात्वर्थे कृत्ये इष्टसाधनत्वमेव क्रियाप्रसाध्यं
तथा च हरिशयने नादिकं न पुष्करिणीपागादीनां निष्फलत्वानुपपत्तिः। तत्करणस्य प्रत्यवायाभावरूपेष्टसाधनतासंभवेन तत्करणे प्रत्यवायप्रसक्तावहेदि

राम०
९३

सत्रत्समाधित्सुः परिचिंतनीयः नन्वनु विधिनिषेधस्थले विधेर्निषेधविषये नत्वविषयकत्वे विकल्पस्यनमेव दुर्लभमित्याशंक्यां अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णातिनाति
रात्रे षोडशिनं गृह्णातिनिरनिविकल्पस्यस्थलस्य प्रकृतादिशेषत्वेदर्शयति एकविषमतपापुनरिति एकरूपावच्छिन्नाति रात्रविषयकयोर्विधिनिषेधवाक्ययोः
प्रकृतेदिवारात्रिविषयकत्वंचाद्भिन्नविषयकत्वासंभवेनेतीर्थः षोडशिग्रहणाग्रहणविकल्पइतिमर्हत्यतिनगृह्णातीसनप्रोप्रेतिरात्रे विरुद्धषोडशिषो
डशिग्रहणानस्यग्रहणायोः कल्पयोरकमपाविशापकत्वोपगमरसकः ।।नानमिवर्षाद्भिकापारत्पत्रचंद्रवास्वकराजशदृस्येवषोडशकलायत्वेनः चुद
बोधकषोडशिशास्त्रस्यत्वशक्तसोमपदवाच्यत्वरूपशुक्लसंबंधात्मकप्रकृतिमन्नरूपतापात्तेमलनार्थकनानत्वोऽस्वेनैकमूर्तांगतायांविरोधात् ॥ अपित्वेकत्नाती
मध्यक्लिष्ट्यागतानातिरात्रइत्यादिवाक्यस्यप्रकृते रात्रिश्राद्धकरणरवातिरात्रेषोडशिग्रहणोर इष्टसाधनत्वाभावाद्यर्थकृत्वे तद्भावस्यनातिरात्रागभानिर्वहति। अ
हणाविधिनानत्रेष्टसाधनतावोधादेकतरप्रासारांपचस्यादितिप्रकृतादिशेषमाह अत्रचेति। अत्रनातिरात्रइतिवाक्ये ग्रहणविधिविरोधादिनिग्रहणविषय
यैविरुद्धार्थकताप्रसंगादित्यर्थः तथाचविरुद्धार्थयोरेकत्रासत्त्वेनविरुद्धार्थेकवाक्यद्वयस्यप्रामाण्यानुपपत्त्यैवावाक्यस्याप्रामाण्यस्यात्तेनचवेदवा
क्यमप्रमाणीभवतुमर्हतीतिभावः। इष्टसाधनामितीति अपरस्यनुपपत्त्यैनेष्टेवाचातिरात्रजन्यापामापूर्वेनन्तुजक्लसंप्रधानफलेअंगतांविरोधान्न दी

य प्रधानफलाजनकत्वस्य तद्गतानाधेयफलत्वानङ्गत्वस्य चेत्यस्ता भविष्यति। नन्वेवं विधिप्रत्ययार्थेष्टसाधनत्वस्य क्रियानन्वयित्वे प्रसज्यमानं प्रकृतप्रयोज्यत्वमिति तिङ्युक्ता
त्रिविरोधः स्यादङ्गत्वं च न तत्र यद्वारा प्रकृतस्य यागान्वयित्वेन तादृशानुत्पन्नत्वभङ्गः स्यादप्युत्पन्नत्वेति। आत्वर्थस्याभावे यद्दीतिप्रदीपोक्तेन पाधान्यादन्वितत्वं तत्र प्राधान्याभावे पी
सर्थः। विभक्त्यर्थोऽन्वयः। तिङर्थस्यान्वयः। गुरवः प्राभाकरा इत्यर्थमाङ्गत्वं नेनास्य संबन्धः कलंजभक्षणाभावविषयकं कार्यमिति नीतिए लादर्थार्थभानेन त्वे
ना सिद्धविषयकार्यस्य भक्षणाद्वितेतन अर्थाभाव न सहान्वयाद्यत एवं सुप्रथं न संगतिः। ननु समभिव्याहृतविधिप्रत्ययेन वक्वचिदभावे श्राद्धप्रमासंबन्धेन
इष्टसाधनत्वं प्रत्याप्यते यथा नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीत्यत्र प्रतियोगितापादनस्याप्यते। यथा रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीतेत्यत्र किं निपामकमिति आकाङ्क्षायामा
ह निपमात्स्वितिनासम्पूर्णादीनां दिनायोग्यतापरिग्रहः। रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीतेत्यत्र रात्रिश्राद्धकरणाभावस्य फलजनकत्वबाधेन फलजनकत्वाभाव एव तात्पर्यक
त्वात्। नातिरात्रे इत्यादौ अतिरात्रे षोडशिपात्रग्रहणस्येष्टसाधनतायाग्रहणविधिना बोधनाच्च तदभावबाधेन तदभावस्येष्टसाधनत्व एव तात्पर्यमिति भावः
। नन्वङ्गविधिभिः कथमिष्टसाधनत्वबोधनीयं फलवत्संनिधावफलं तदङ्गमिति अङ्गलक्षणेनाङ्गानां निष्फलत्वाभिधानादित्याशंकामङ्गलक्षणे फलसामान्याभा
वरूपफलनिवेशाभिमानविज्ञंभितानातिपङ्क्तितेन मुख्येति। अङ्गलक्षणे फलपदस्य मुख्यफलाजनकार्थकतया तादृशफलत्वसत्वेऽपि परमापूर्वफलजनन

कत्वबोधनाविरोधादित्यर्थः । अन्यथा अंगेष्वहसनुपपन्नेरिति भावः । अत एव योगे रागाद्दंगे वैधीति प्रवादोपीति भावः । इष्टप्रयोजकत्वरूपेष्टसाधनत्वस्य
विध्यर्थत्वे प्रधानफलरूपेष्टसाधनताबोधनसम्भवविरुद्धमिति वाच्यं ॥ ननु षोडशिग्रहणाविनापि तदभावांगकातिरात्रात्संभवे षोडशिग्रहणोपर
मापूर्वरूपेष्टसाधनताबोधेपि प्रवृत्त्यनुपपत्तिः न कस्य अभावो बलवद्द्वेषसंभवादिति शंकां फलभूमानमुपेत्य समाधत्ते ग्रहणाविधावित्यादिना । अनुपपत्तेरिति । अ
हणाविधेश्च वृत्तिपरत्वे अन्यथानुपपत्तेरित्यर्थः । अतिशयितेति । अतिशयरूपज्ञानविशेषवत् प्रधानफलेति शयवद्विरहेस्त्वनोऽस्तु द्वेषपरमापूर्वं । निपत्त्वाभावविशे
हणाविधेश्च वृत्तिपरत्वे अन्यथानुपपत्तेरित्यर्थः । अन्योन्यैकरूपगासंभवेन योऽषोडशिग्रहणाजन्यस्य मात्रैव बलवद्द्वेषति । त्वात् इत्यस्यत्तः प्रधानफलप्रकर्षस्यापि कल्पना प्राप्तुं तस्माधीति । अ
यत्नीकारेपित अन्योन्यैकरूपगासंभवेन योऽषोडशिग्रहणाजन्यमात्रैव ... फलं अतीति । तत्प्रधानफलकल्पनमिति तथाचतादृशफलेऽत्कृष्टएगाजेऽनेन कातिशयापितापूर्वं प्रत्युत्कर्षणाशोद्दपेन षोडशिग्र
तिशयापितपरमापूर्वविशेषस्यर्थः फलं अतीति । तत्प्रधानफलकल्पनमिति तथाचतादृशफलेऽत्कृष्टएगाजेऽनेन कातिशयापितापूर्वं
हणाजन्यमात्रैव बलवद्द्वेषति रस्काररेणान्न च प्रत्यवायातिनिर्वाहइति भावः । अत्र च वावाकारासत्वेपि विकल्पस्य दृष्टान्तोपन्यस्यकेषमद्दहे नादेवाक्यानिर्वाहः तथाहि
हणाजन्यमात्रैव बलवद्द्वेषति रस्काररेणान्न च प्रत्यवायातिनिर्वाहइति भावः । अत्र च वावाकारासत्वेपि विकल्पस्य दृष्टान्तोपन्यस्यकेषमद्दहे नादेवाक्यानिर्वाहः तथाहि
हणाजन्यमात्रादोषवद्द्वेषतिरस्काररेणान्न च प्रत्यवाया... विरुद्धकल्पस्य पक्षिकत्वमनाः व्रीहियवयोः समुदितयोरपि फलजनकेन अपदेन भाषिकल्पिते अत्र च कल्पयोर्भे
यवयोः कम्भयोरन्योन्यजन्यफलविरोधिताह्ययोरेव विरुद्धकल्परूपक्षिकत्वमनाः व्रीहियवयोः समुदितयोरपि फलजनकेन अपदेन भाषिकल्पिते अत्र च कल्पयोर्भे
यवयोः कम्भयोरन्योन्यजन्यफलविरोधिताह्ययोरेव ... कल्पयाकारामतिक्षेपकल्पना अत्र सोम्यफलविरोधिता या अर्थतोला मान्त्रयाकाग पेक्षा ॥ अथ व्रीहियवयोर्विक
वाभावरूपतया विरोधेन मिलनासंभवादेकस्यापाकाराप्रतिक्षेपकल्पना ...

१५

स्यस्य ले वाकार्येणायागरूपकार्ये व्रीहिपवयोः परस्पराभावसाहित्येन कार्यतामाप्रसक्तापनात्संभवः एवं स्यापि यागस्यदेव नोद्देश्यकहव्यत्सागरूपस्य याग
विषयपुरोडाशरूपद्रव्यानिष्पत्तिर्ह्य वाद्व्रीहिपवसाध्यतासंभवात् ॥ न च स्वर्गे प्रति व्रीहिपवयागयोः परस्पराभावसाहित्येन कार्यतानावाकारस्य ध्यात्मनीयन्त इ
त्यपि समप्रकृतयासति व्रीहियागयवयागयोरेव विरुद्धकल्पद्वयप्रसक्ततया क्रमेणायागद्वयकर्तृ स्वर्गानुत्पादप्रसंगात्तत्पर्वे पर्जन्ये सस्यप्राप्तयागे कारणी
भूतव्रीहिरूपद्रव्यालाभे न तद्व्याप्ताशक्तानि हेतावपि विकल्पमुख्याद्रव्याकांक्ष्या यवरूपद्रव्यविधायकतापामीमांसकसिद्धान्तसिद्धापाभंगप्रसंगाच्च ए
तेन गुरुमते प्रधानविधेरपि यागजन्यापूर्वबोधकत्वपाऽपूर्वे प्रत्येव व्रीहिपवयागयोः परस्पराभावसहकारेणाकार्यतानावाकारसमाभिव्याहा र
व शास्त्रनीयते एकैन चैकदायागद्वयानुष्ठानासंभवात्क्रमेणायागद्वयानुष्ठाने स्यते चैकदानयोरसत्वेन क्रमेणापूर्वद्वयोत्पत्तौ बाधकाभावः अपूर्वेपायेस्व
साक्षात्कारतया च तत्साधनत्वप्रतिबंधकत्वाद्दित्यपि निरस्त विधिप्रसप्त्या पूर्वोबाधकत्वनादिनेष्यापि कामनेः पूर्वे या प्रयागपार्श्वकल्पिककारणता
याविधिवाक्यतो प्रतीतेः श्रुतिएवंवराकारेणाकृताप्यव्रीहियवयोः परस्पराभाव समवहित्वमात्रप्रतीत्यनेदृष्टाचेत्कार्यद्वयरहस्या घप्रयोगात व्रीत्यसमवहितु
पवस्यकरणात्वलाभादेव च व्रीत्यसमवधानेकर्यपागरूपाकार्यकारपावर्वि ध्युत्यापवाक्यापाः प्रांतिनत्परस्पराभावसहकृतत्वपार्थः तत्राद

एम०
१५

दर्शयेर्वा वर्हिर्वोपस्त इत्यादिप्रयोगसंभवात् तद्विहितकारणापादिभिः परस्पराभावसहकारिणा वक्ष्यादिकार्यं जन्यते मिलिताद्विना दृशकार्योत्पत्तेः न प्रत्येकं व्रीहिप
वयोर्मिलितयोरशास्त्रार्थत्वेनेति चेत् तत्संव्रीहिभिर्यवैर्यजेतेत्यत्र व्रीहिकारणकत्वप्रकारकत्वप्रयोगविशेषस्य योर्यागनिष्ठसाधनतावच्छेदकत्वप्रतीपत्तेः
कविशिष्टे परत्वैशिष्ट्यबोधकपदाद्यप्रधानविशेषणे विशेषणतया तदवच्छेदकत्वबोधकतायामुत्पत्तिसिद्धत्वादौ स्वर्गादिविशिष्टात्वये तद्भवति बोपलक्षितेन
सपाकल्पनात् एवं च व्रीहिकारणकत्वप्रकारकतया कल्पयोः कल्पयोर्यागनिष्ठस्वत्वावच्छेदकतारूपस्य गप्रयोजकत्वे न विधायकतादृशं वाक्यद्वयं तयोस्तत्प्रयो
जकत्वं वा न मिलितयोः एककरणकत्वान्वयितयाभासमाने यागे स्वकरणकत्वाभावस्य वाक्ये बोधनात् तस्यापि स्वर्गसाधनत्वान्वयिपागविशेषणतान्
यानुत्पमापेक्षकरणकत्वप्रयोजस्वर्गः परकरणकत्वाभावस्य प्रयोजकतालाभात् अतः कल्पयोर्विरोधेन विकल्पना वाकारकस्य न व्रीहिं यवं च व्रीह
करणकः स्वर्गसाधनं व्रीहियागजातीयो यागः किं द्रव्यकरणकः इत्येतादृशी विकल्पमुख्या काकाक्षा एककत्वविशिष्टे बाधरहितलाभे नैव निवर्तते इति
शिष्टे करणान्तरबोधस्य तद्बोधकवाक्यस्य तत्रानुपपत्तेः तत्सोमवृद्धिः पाकहेतुरित्यादौ प्रमाणान्तरं स्यैवैककारणसाध्यत्वान्वयितावाकारेण प
रसाधनत्वाभावबोधनोपित्तद्भावस्यागत्या उपलक्षणतया विभानेतास्यार्थमुपपत्तेन तु विशेषणतया तज्ज्ञाने मिलिताभ्यामपि तत्कारणताभ्यामनिते न वक्ष्या

२६

हिनापाकादिकार्यजननस्यप्रामाणिकत्वयागांकुसाध्यकार्यस्ताध्यत्वाभावप्रयोज्यत्वाबोधन् अथेयङ्गोपजतिसमिधोयजतीत्यादिविधिबोधिनामंगानांकु
र्यनविकनात् आदिप्रयमंगविधितोंगाकांक्षानिवृत्त्यापविधिबुद्धिर्वल्पमुख्याऽऽकांक्षापेर्वविधं न्यायप्रवृत्तेः वाकार कल्पनापा आवश्यकत्वात्तत्र द्वलाबैकां
गसमवधानाभावरूपवाकारार्थविशिष्टस्यैवापर्याप्तस्यपरमापूर्वसाधनतावगमात् विशेषणीभूतस्याभावस्यफलप्रयोजकनाया आवश्यकत्वादिति चेत्र अ
गानांपत्रकमश्रुतःतत्रांगविकल्पासंभवेनसमुच्चितानामनेकेषामंगत्वदर्शीनात् एकांगलाभोपिकिमस्यदेगामित्यंगांन एकाह्रूपैवद्धितीयादिविधीनां
प्रवृत्तिसंभवेनविवकल्पमुख्या आकांक्षापात्तड त्यापक्त्वात्तुपगमानत् त्यासतिपास्पराभावसापेक्षनाकल्पनेनगौरवात्तन चैवमेयभागतत्तस्मोद
याम्नूल्पचजीवनामितिविधिबोधितयोःपरम्परयाधिकरणाकम्यायहूयायो अभागदर्भमूल्यायार्थिकल्पोनस्यात विकल्पमुख्यीकांक्षामनरेणेवो आकां
क्षपाम्नूल्पदानविधिसंभवादितिवाच्यं तयोस्तद्गतिरवीमिनत्वस्पहरंनिषिद्ध्येवलादिम्पथ्येवादे बोधितहरणानिवृत्तिहाराअङ्गागत्वादग भागहानमा नेगुणह
रणानिवृत्तिसंभवात् हरणानिवर्त्तकतयात्वामेहरणानिवर्त्तकाकांक्षाया अनुदयेन विकल्पमुख्यैबकांक्षा याम्नूल्पदाने विधिप्रवृत्तेः चकारस्याविकल्पार्थक
तापा आवश्यकत्वात्तन वत्ताया पितत्र विकल्पानुपपत्तिः पत्नोऽयदानमूल्पदानयोः मणाविधानोपममएवप्रथमविद्धिनोऽग्रदानस्यहरणातिवर्त्तक

एम०
२६

त्वलाभेन तन्निवर्त्तकाकांक्षापूरणादिकल्पः संभवेत् तदेव नो चेत् न युगपत्समुच्चितोभयप्रदानविधाने बाधकाभावादिति वाच्यं अयदानमूल्यप्रदानयोः संप्र
दानं प्रति यः मेयप्रदानत्वमूल्यप्रदानत्वावच्छिन्नयोः शुद्ध्य कुसंप्रदानानन्वयापानुयोगिताद्वा रूपभेदस्यावश्यकत्वेन युगपदुभयविधानासंभवात् अथैवं पत्रधवच्छि
दात्वखदिरावच्छिन्नदात्वावच्छिन्नयोः शुष्पगदात्र कुठारकरणत्वान्वये तात्पर्ये न सर्वा रूपभेदेन सोमध्येवि हाम्लुवखदिरौ दात्रकुठाराभ्यां छिनत्तीति प्रयोगा
नुपपत्तिः समासासंभवादिति चेन्न भवन्मतेपि तथा तात्पर्ये ताहशप्रयोगः पत्रच्छिदात्वरूपैकधर्मावच्छिन्नायामेव विभिन्नयोः क्तौ युगपदूत्पकर्मकत्वदा
त्रकरणकत्वयोः खदिरकर्मत्वकुठारकरणकत्वयोन्वान्वये तात्पर्येण त्रैव च तथा प्रयोगः प्रकृते च भूत्वानिपित्राघुद्देश्यकत्वविशेष्यतावच्छेदकता पत्रा
ग्रभागदानत्वादिना प्रहृत्तिर्वा हायाग्रभागदानत्वादिरूपभिन्नधर्मावच्छिन्नेपृथक्संप्रदानान्वयस्यावश्यकत्वे तल मप्रकृताधिकविचारेण भूतलेन
घटः भूतले न घटः इत्यादौ प्रतियोग्यभावयोः प्रतियोग्यनुयोगिभावस्य भूतलं न घटः न पचति चैत्र इत्यादौ अभावाधारयोः आधाराधेयभावस्य च संसर्गतया
मानं नञः प्रातिपदिकत्वेपि प्रातिपदिकार्थयोर्भेदेन साक्षादन्वय इति व्युत्पत्तौ निपातातिरिक्तत्वस्य प्रातिपदिकविशेषणतया नानुपपत्तिरित्याह प्रति
योग्यभावयोरित्यत्र विशेषणाप्रवेशः प्रयोजनं तु नापि आवश्यकत्वाहागए वेति पनो निपातार्थस्य प्रातिपदिकांतरार्थेन साक्षाद्भेदान्वयो

नानुपपन्नपपन्नत एवेत्यर्थः इवाघर्थान्वयइति चंद्रइव मुखमित्यादौ इवार्थसादृश्यस्य प्रतियोग्यनुयोगिनोश्चंद्रमुखयोः प्रतियोगित्वानुयोगित्वभानमित्यर्थः नघ्या
घपेक्षोतिप्रतियोगिपदोत्तरं षष्ठ्या अनुयोगिपदोत्तरं सप्तम्याश्चनायेक्षेत्यर्थः नपोः सादृश्यरूपनामार्थेन साक्षादन्वयेप्रतियोगित्वादौ प्रकारतापाञ्चपगंत
व्यतमानदुपस्थापकषष्ठ्यादिविभक्त्यपेक्षा स्यादितिभावः नन्वेवमघटं भूतलमित्यादौ वह्निर्हौ अभावो द्रेशद्दत्यादौ नञ्नसुरूवेचमुख्ययोर्नञर्थयोरेवाधा
रतासंबंधेन भूतलदेशादावन्वयसंभवे नत्रास्मिन्नान्यो न्याभावबलोधर्मिशोर्नञोलक्षणासर्वे सिद्धानोचितेत्यत आह। घटमिति सामानाधिकरण्यानुरोधा
दितिएकधर्मिबोधकत्वानुरोधादित्यर्थः अन्यथासमानलिंगपवृत्तत्वाद्यनुपपत्तेरितिभावः अत्र पृथुमेधर्मितावच्छेदकरूपाणांविनाऽन्यपदार्थाबोधकत्वनव्यु
त्पत्तेरनुपपत्तिभावार्थकस्वेचाव्ययीभावापत्तिरुक्ष्याविनदद्भुत्पत्तौनिपातातिरिक्तत्वविशेषणमप्रकृत्यैवघष्ठ्यादिविभक्तिमंतरेणैव प्रतियोग्यनुयोगिभावा
दिभानमुपपादयतो मननमुपन्यस्यतिकेचित्त्विति मुपरतिघयेनास्तीत्यादौ प्रथमाविभक्तेर्नानुपानोऽस्ति स्यादेशसप्तम्यादिविभक्तेरित्यर्थः प्रतियोगित्वइति आ
धेयतादिसंबंधेनविशेषणतीभवतः प्रकृत्यर्थस्य विशेष्यता या विरूपकतासंबंधेन वाभावविशेषणतयाभासमानहत्यादिरेतन्नत्वोमित्यादेः षष्ठ्यर्थतावादि
प्राचीनमंतानुसारेणसर्वत्रसप्तम्यंतेऽग्निमस्यलक्षणोत्पस्यसंबंधः एवमतानुसारेणाहानुयोगित्वेतिनिरूप्यत्वसंबंधेनविशेषणतीभवतः प्रकृत्यर्थस्यवि

राम॰
९९

शेष्यतापाऽप्रपत्तासंबंधेन चाभावविशेषणतापाभासमान इत्यादिःप्रथात्वामिन्वादेःषष्ठ्यर्थतामतेनेदंचैत्रस्येत्यादौनिरूपकतासंबंधावच्छिन्नाभावबो
धस्येवोपेपत्तपातदियासंबंधस्य चाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वपाऽत्वामेजस्यतप्याऽत्रपटोनेत्यादौप्रतियोगित्वसामुवर्थतामनेनकाचिदत्तुप
पत्तिः नञर्थाभावानुयोगिकप्रतियोगिवाचकपदोत्तरविभक्त्यर्थाभावस्य नञोऽबोधनान्नेदे चैत्रस्यतिवनाहच्छाभाव तात्पर्येण घटोनेत्यप्रयोगात्
अतःप्रथमतेःस्वरूपोनास्तिपदंत्वनुयोगित्वस्यापिउक्तस्थलसत्त्वनर्थेनासंभवतिमिअस्पष्टुवर्थेनाकांक्षाप्रपणाःएतावतानञर्थप्रतियोगिनःमाप्राप्तिप्रो
षणात्वंतिराकृतप्रभृतत्वेन घटःनपचति चैत्रइत्यादौनञर्थस्यानुयोगिनिर्देनसाहात्रयात्वंतिलाकुरुतेनऽनुगतस्यचोत्तिस्तुपदस्यानुप्रपत्तेनिपातोऽतरवि
भक्तोनिरर्थकतामतानुसारेणाहनञोवेतिअभावावत्तिलक्षणोतितथाचनञर्थनानुयोगिनिगतोऽप्रेहान्वपरतिभावःनचातिपतोनंरंप्रथमाविभक्तेरेवसर्वत्रो
पगमाद्भुतत्वेनघटःइत्यादौभूतलादिपदनञ्ज्ययोःसमानविभक्तिकत्वेविनानुपाजेषुपजनतिप्रतियादौनञःसमसमभ्यंतताविरहेत्यापजत्यादिपदसमान
विभक्तिकताविरहान्नदृर्थस्याभाववत्तोपजत्यादावभेदेनान्वयासंभवइतिवाच्यंनिपातेनोत्तरंसर्वविभक्तुत्पत्त्यालोपगमात्अतएवैवकारस्यादेःप्रत्ययामे
वाधरत्यादौएवकारोत्तरंसमम्यर्थमवच्छेदेबोधोदीधितिकृतैवाभिहितःअत्रनञप्चतिरदतरातहइमत्रप्रतियाप्यनुयोगिभावतंसर्गेणाविभक्त्यर्थवि

योषितमंदत्तो बोधः कथं न जायते कथं वा भूतले न घट इत्यादौ नञ्भूतलादौ घटादिसंसर्गाभावबोधः नत्र यथा भूवे घटादिपदोत्तरप्रथमयाघटादिप्रतियोगित्वस्य
नञ्पदोत्तरप्रथमयात्वाभावत्वस्य भूतलादौ बोधनं संभवादित्यत आह विभक्त्यर्थेति विभक्त्यर्थान्योन्याभावस्य समानविभक्तिकपदार्थयोः संसर्गा
भावस्य च बोधने नञो न सामर्थ्यमिति स्पष्टः अन्यथा सामर्थ्यैव तादृशाप्रतियोग्यनुयोगिवाचकपदाभ्यां नञ्पदसमभिव्याहाराज्ञानस्य तादृशफलानुत्पादकत्वापत्ते
न तत्कारणत्वानुपगमादिति भावः आकांक्षेत्यस्य रससूचनायः स प्रथमाविभक्त्यास्तत्प्रतियोगित्वार्थबोधनेतत्स्यात्संसाकांक्षतापत्तिरिति ॥ इति नञ्वादटीका स
माप्ता ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

छिन्नकार्याभाव व्यापकत्वं तद्व्यागभा [illegible] याप्यस्येदं ते [illegible] ग्राभावं निरुक्तमन्न पुनरुत्साद स्थलेन तस्य व्यापकत्वा
दितिदिक् इदमेवधेयं स्वस्वव्याप्यतरमध्ये ऽर्ती [illegible] ये क [illegible] लादेदंकं [illegible] लं नाध्यक्षं अत एवतन्त्रज्ञानेन मू [illegible] लो
घुपयोगि किं वा त्रानन्यथासिद्धि नियमावश्यं प्रवेश्या [illegible] स्तर भागवेयर्थ्यं [illegible] तिष्ठिती यल्लक्षणं तत्र घटादिकं प्रत्याकाशा
दौ [illegible] नुतान्निरासायानन्यथासिद्धपदं रासभादेरपिवक्ष्यमाणक्रमेण घटादिकं प्रत्यनन्यथासिद्धतया तद्व्याप्ति व्याप्तिनिरासा
यनियतपदं ऽसन्नविनष्टेदं ऽदेः संग्रहार्थसजातीयपदं तदर्थश्च नियतपूर्ववृत्तितावच्छेदकधर्मवत्वं एतेन यत्किंचिद्गा
त्वं रासभादिसाधारणं यावद्रूपेणोत्पन्नविनष्टं पिनास्ति किं वेकव्यक्तिके हेतौ तदभावादव्याप्तिरितिहू [illegible] पास्तं
पूर्ववर्तित्वं च प्रागभावावच्छिन्नसमयवृत्तित्वं प्रागभावश्च न प्रतियोगिजनकाभावः अन्योन्याश्रयात् किं तु गंधा
नाधारसमया [illegible] भावस्युक्तं ननु तथापि प्रागभावेऽव्याप्तिः स्वावच्छिन्नसमयवृत्तितस्य स्वस्मिन्नभावात् स्वावच्छि
न्नस्वस्यावृत्ते रितिचेन्न प्रागभावोपलक्षितसमयविशेषवृत्तित्वस्य विवक्षितस्य प्रागभावेपि सत्वात् (न नु घटादिकं प्र
त्याधिकरणतया क्षणोपिकारणं तस्य च घटाधिकरणक्षणस्य घटपूर्ववर्त्तित्वाभावादव्याप्तिरत आह कालश्चेति) का
लश्च पूर्वक्षणाधार क्षण साधारण कालोपाधिविशेषावच्छिन्नः कारणं तदवच्छिन्ने च पूर्ववर्त्तित्वमस्त्येव क्षणमात्रं
चूनहेतु रितिनकोपिदोषः वृत्तिपदेन वा वृत्तिसाधारणस्य पूर्वक्षणसमवधानस्य विवक्षितत्वान्नाव्याप्तिर्गगनादावव्या
प्तिः वक्तत इदानीमाकाशप्रतीत्यात स्यापि वृत्तिरस्त्येव प्रसक्तदावेदितं ननु सामग्र्यानुक्तं लक्षणं कथं नातिव्याप्तं इत्य

टी
१३

दंडाभावस्य सत्वात् । तत्संबंधावच्छिन्नस्यैव दंडस्य हेतुताकार्याभावस्यैवेति यत्संबंधेन संसर्गाभावस्तत्संसर्गविकारणस्य हेतु-
त्वात् । इतरपदं च कार्यप्रागभावव्याप्यप्रागभावप्रतियोगीतरपदं तेन नात्माश्रयासंभवौ । न च कार्यध्वंसकारणत्वमित्यात्माश्र-
य इति वाच्यं । प्रागभावप्रतियोगित्वस्य तदर्थत्वात् । न च विनाशप्रतियोग्यभावत्वं प्रागभावत्वं विनाशश्च सकारणाभावत्वे ज-
न्याभावत्वं चेति चक्रकं इति वाच्यं । गंधानाधारसमयानाधारत्वाभावत्वादेः प्रागभावत्वघटकत्वात् । अस्तु वा एकस्मिन्न् कारण-
लक्षणे कारणतांतरप्रवेशः इति नियतपूर्ववर्त्तित्वादिलक्षणकारणतायाः हप्रवेशान्नात्माश्रयः कुलालपित्राकाशाद्यन्यथा-
सिद्धातिव्याप्तिवारणायानन्यथासिद्धत्वमिहापि लक्षणे देयं । अत एव बालादिनिष्ठकारणाव्याप्तिरपि न । तस्यावृत्तितया का-
र्याभाववत्तितद्भावसत्वात् । यथाचैवं नालाकाशाद्यतिव्याप्तिस्तथोक्तमनुपदमेव यद्वा स्वस्वव्याप्येतरसकलसंपत्तिका-
लीनकार्याभावव्यापकाभावप्रतियोगि स्वस्वव्याप्यान्यतरत्वं विवक्षितं तत्र आलादावप्यस्त्येव । तद्व्यतिरेकासत्वेऽपि तद्व्या-
प्यव्यतिरेकसत्वात् । अत एव स्वसत्वकालीनस्वव्याप्यव्यतिरेकप्रयुक्तघटाभाववति दंडाभावासत्वान्न व्यभिचारः । तद्वि-
वक्षायास्तत्साधारण्यात् । ननु तथापि सव्येतरविषाणयोः परस्परं हेतुहेतुमद्भावापत्तिः स्वस्वव्याप्येतरसकलसंपत्ति-
कालीनकार्याभावः स्वसामग्रीकाले तत्रास्ति तदापि परस्पराभाव इति परस्पराभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वं परस्प-
रस्येति चेत् न । स्वस्वव्याप्येतरसकलसंपत्त्यग्रिमक्षणावच्छिन्नकार्याभावव्यापकत्वस्य विवक्षितत्वात् । अत्र सकल-
हेतुसद्भावाग्रिमक्षणे कार्याभावाप्रसिद्धेस्तद्व्यापक [illegible] ति व्याप्यसंभवात् । कार्याभावव्यापकत्वं चोत्पत्तस्व

यत्तान्तवाशीर्णकर्मत्वानुपपत्तिः संयोगोपलक्षितव्यापारजन्यत्वस्य संयोगेपि संभवेनानुपपत्तेः दूरं चैतत् अन
धाधानर्थक्यस्य विशेषणानंगीकारे लक्ष्यपाठं प्रपद्येदिस्यत्र रूपपराहतस्य वह्नित्वाधः संतापनस्य प्रपणस्या संके
अविधेयार्थप्रसंगात् तस्मात्फलोद्देशात्सर्थं उपलक्षणमिति दिक् न चाधूयपशान्यनंगीकारे प्रतिमादौ प्रतिष्ठादिनादृष्ट
तानस्यात् पूर्वाविशेषात् न च यजमानो न प्रतिष्ठाजन्यं दृष्ट्यताश्रयोजकं तस्मिन्नसत्त्वापि चंडालादिस्पर्शेनादृष्ट्य
त् अतस्तत्रैव प्रतिष्ठाविधिनादृष्ट्यताश्रयो लौकिकाग्निरेवाधीयत इति युक्तमिति चेन्न अत्र ग्रावः प्रतिष्ठाविधिना
देवतासंनिधिरहंकार ममकाररूपः क्रियते स एवादृष्ट्यताश्रयोजकः न च देवताया विश्राम्यदर्शितया कथमिदं म
मैवेयं प्रतिमेति ज्ञानमिति वाच्यं विशेषदर्शनस्याहार्यज्ञानाविरोधित्वात् यदा च चेतनादेवतेति पक्षस्तदा
ष्ठित तदस्यत्विज्ञानमेवादृष्ट्यताश्रयोजकं [illegible] ष्ठितं भजयेदिति विधेस्तस्यैत्यजिज्ञावदेवत्वात् अस्मत्पक्षस्य श
धुभावः पुत्रद्वयेपि सहवर्तस्थितिनातिप्रसंगइति वदंति नचिरस्य देवताज्ञानरूपस्य सन्निधेर्नाशानंतरमदृष्ट्य
संगात् मैवं तथापि तन्नाशानंतसंस्कारस्यापि सत्वात्सएवादृष्ट्यताश्रयोजक इति वाच्यं ज्ञानकाले संस्कारान
नादृष्ट्यत्वप्रसंगात् उत्तरयोः प्रयोजकत्वे चाननुगमात् संस्कारस्य स्मृतिनाश्यतायां स्मृतौ जातायां संस्का
नाशादृष्ट्यत्वप्रसंगाच्च यत्र प्रत्यभिज्ञानं दृष्ट्यताश्रयोजकमिति युक्तं तदपि न देवात्र तिष्ठितव्यज्ञानानुसादेः

ह॰ना

तायाः प्रतिष्ठितप्रतिमारूपाया आनर्थक्यप्रसंगात् । मणिकृतस्तु प्रतिष्ठितं तदह्नयेदिति वाक्येन भूतेऽस्तु कालेन [illegible]
प्रतिष्ठेऽह्ना विधीयतइति प्रतिष्ठाध्वंस एव पूज्यताप्रसंगः सच प्रतिष्ठाकालीनयावदस्पृश्यस्पर्शप्रतियोगिकानादि
संसर्गाभावसहितस्तत्र [illegible]यो ऽक्रूरस्याहुः अत्र कश्चित् यत्र प्रतिष्ठानन्तरं प्रतिमायां किंचिद्दव्यमनार्येण [illegible]
तिमो [illegible]तितु तत्र प्रतिष्ठा[illegible]स्य प्रतिमानाश्रिततया खंडप्रतिमायामहत्त्वेः पूज्यतास्यान स्यात्तदस्पृश्य [illegible]
प्रतिमा प्रतिष्ठितेति सर्वव्यवहारात्प्रतिष्ठाध्वंस्य तत्रापि हस्पृश्यांगीकारात् प्रतीतियाथार्थ्यकल्पनात् [illegible]
धस्येतिन किंचिदेतत् । अत्र च प्रतिष्ठाकालस्यैव कालीनास्पृश्यस्पर्शानो हन्त तयास्पर्शागमावाभावाद [illegible]
दिति प्रतिष्ठाकालीनेति विशेषणं । एकास्पृश्यस्पर्शेपि स्पर्शान्तरप्रागभावमादाय पूज्यतास्यादिति यावदि [illegible]
शेषणमस्तु अनादिसंसर्गाभावपदं कुतः ध्वंसान्योन्याभावमादायातिप्रसंगस्य प्रागभावविशेषणयावद [illegible]
रणादिति दृश्यमनादृश्यं यावदभावसहितप्रतिष्ठाहेतुत्वांगीकारे यावदभावानामपेह तुल्यस्यान यथायान्यो [illegible]
व ध्वंसस्यापि हेतुत्वे गौरवमिति अनादिसंसर्गाभावपदोपादानं तच्छुदासइत्याहुः यथाश्रुते त्वयोः विशिष्ट [illegible]
तस्तु तस्तु यावत्संख्याकाभावत्वं तदर्थः तत्र ध्वंसमादायातिप्रसंगः मित्यनादिपदं संसर्गपदं सम्बंधविशे [illegible]
[illegible]दायतेन समानाधिकरणत्वमभावे लभ्यते ऽन्यथा प्रतिष्ठाकालीनप्रतिमान्तरास्पृश्यस्प[illegible]ग भावमादाय

उक्षणे·

पाडुःखासमानकालीनदुःखध्वंसत्वस्यैवलक्षणेऽनतिप्रसंगात् किंचोपांत्यदुःखध्वंसातिव्याप्तेः
तद्दुःखस्य चरमदुःखनाश्यत्वमात्त्तोशकालेदुःखप्रागभावाभावेनसमानाधिकरणत्वादिसंभवात् अत्रा
दुः प्रथमदुःखपदमेकविंशतिदुःखपरं तथा चोपांत्यदुःखध्वंसस्य चरमदुःखज्ञानरूपदुःखप्रागभावस
मानकालीनत्वान्नतत्रातिव्याप्तिः अतएवप्रागभावपदमप्यर्थवत् अन्यथा चरमदुःखध्वंसस्यापिभो
मालकदुःखसमानकालीनत्वाद्दसन्त्वापातात् नचतदान्त्योगएवनेतिवाच्यं वर्तमानाप्यचिरमनु
नूयत इति सिद्धांतात् ननुसुखेनमुक्तौ तदा दुःखाभावात्तद्ध्वंसो नास्तीति तत्राव्याप्तिः लक्षणेतेनदुःखु
खम्हस्यवइतिश्रेसासुखात्मुक्तेरपलापापत्तेरिमात् नचतत्रापितत्सुखाव्यवहितसर्वोसिन्नदुःखध्वंस
एवमुक्तिरितिवाच्यं तस्यापिदुःखज्ञानादिरूपदुःखप्रागभावसमानकालीनत्वेनोक्तमुक्तिलक्षणाक्रांतत्वा
तइतिचेन्न चाणक्यागकालेऽवयवाक्तिपीडनरूपदुःखकारणसत्वेतदावश्यकत्वात् सुखमस्यवइप्य
स्यात्संतिकदुःखवत्सुखरहितात्वमर्थात् यथाश्रुतेबाधात् नचप्रयागादिकामनातीर्थस्नानं यत्नमर
णकालेदुःखंमास्त्विति कामनयाकृतंतत्रदुःखंनोत्पद्यतइतिवाच्यं बाधादेतादृशाकामनायाः पंडया
तः नह्येतावताकामनातीर्थयत्नाघातः संप्लवकल्लकामनार्थसिद्धसेत्रस्यैवत्यात् अन्यथाऽन्तमेत

दुःखिन्नःस्यामिति कामनया परस्परविरुद्धयोरप्यन्नेदापत्तिः न च यज्ञयोगिनां सकलदुःखभोगानंतरं सुख
भोगानुमुक्तिस्तत्र तदाभोजकादृष्टाभावेन दुःखानुत्पादाद् व्याप्तिरिति वाच्यं अदृष्टांतरस्य दुःखांतरेण त
त्र नाशेऽपि मरणदुःखजनकादृष्टस्यानाशे न तत्राऽपि तद्वारस्य कुत्वादिति इदं तु चिंत्यते अत्र लक्षणे ध्वं
सपदमनर्थकं जन्याभावघटितत्वेन जन्यत्वविशेषणवैयर्थ्यात् अभावांतरस्य समानाधिकरणदुः
खप्रागभावसमानकालीनतया ध्वंसस्यैवाभावत्वेन लाभादिति अत्र वक्तव्यो जन्याभाव एव तादृ
शाइतितदुपादानं न तु व्यावर्त्तकतयेति कश्चित् वस्तुतस्तु समानाधिकरणदुःखप्रागभावासमान
कालीनं दुःखविशेषणमेव तथा चाभावांतरेति व्याप्तिः संभवत्येवेति ध्वंसपदं प्रागभावपदमप्येवं स
तिसफलमेव तद्धि नाश्याधुनिकदुःखस्यापि दुःखासमानकालीनतया तद्ध्वंसातिव्याप्तिः अत एव दुः
खपदमाद्यमपि गौणदुःखपरं तथा च दुःखस्यापि समानाधिकरणदुःखप्रागभावसमानकालीनतया
तद्ध्वंसातिव्याप्त्यभावादिति तत्त्वं न च चरमपुरुषार्थः अतीतानागतयोर्निवर्त्तयितुमशक्यत्वात् वर्तमा
नदुःखस्य च स्वपूर्ववृद्धिरोधिगुणांतरनाश्यत्वसंभवात् न च कृतिरपि विरोधिगुणतया तन्नाशिकेति
न कृतिवैफल्यमिति वाच्यं तावन्मात्रस्य सर्वसाधारणतया वक्ष्यमाणतरप्रयत्नोपदेशवैयर्थ्यात् अवि

१४०

त्वाभावात्। न चावच्छेदकधर्मत्वाभावेऽपि तत्त्वे न्यूना [illegible] त्वे देव। ना चैवं तर्कस्य सार्थक्यमिति वाच्यं। प्र
मरूपावच्छेदकत्वज्ञानस्य विवक्षितत्वे एतावन्मया सर्वेष्वर्थात्। भ्रमेण यत्किं विद्धर्मस्यैवावच्छेदकत्वग्रहसंभवा
त्। किं बहुना तर्कस्यान्वयविषयत्वमेव नास्ति यदभावे यदभावस्तज्ज्ञानेऽपि तदभावे तन्नो संघटेत स्वस्य व्याप्यत्वं त
रत्वात्॥ नव्यास्तु॥ अन्वयाद्यनुविधायित्वज्ञानं तर्कमूलभूतं तर्कत्विन्नमेव शंकाप्रतिबंधकं। तथा च तर्क
स्यान्वयादिविषयत्वाभावेऽपि न क्षतिः। न चैवं शंकाप्रतिबंधकस्य तर्कप्रयोजनस्यान्वयादिज्ञानादे
व सिद्धेः किं तर्केणेति वाच्यं। तस्यानिष्टप्रसंजनात्मकस्य शंकाजन्यविरोधिजिज्ञासानिवर्तकत्वेन सार्थ
कत्वादिति वदंति। तन्न॥ अन्वयादि नानस्य व्यक्तिवार्यादिसाधारणत्वेन शंकानपनायकत्वादित्युक्तत्वा
दिति। शंकापनायकत्वे तु शंकाविरहादेव जिज्ञासानुत्पादे तर्कवैफल्यात्। पूर्वं जिज्ञासानाशस्य त्वदुरोधि
गुणमात्रसाध्यत्वादिति। तस्मात्स्वार्थस्थले कोऽप्यनुपस्थितत्वादेरेव शंकानवकाशं भावइति परार्थस्थले एवो

वि२

पादानंशंकोज्ञावनप्रतिबंधकमितिदिक्॥ ननुव्याप्तेरत्यंताभावान्योन्याभावादिगर्भतयाकथंतज्ज्ञानमनु
मितिहेतुः परस्परव्यभिचारादितिचेत्। अन्योन्याभावगर्भव्याप्तिज्ञानस्यलाघवेनानुमितिहेतुत्वादिति
मणिकृतः। अत्रकेचित्॥ अत्यंताभाव प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्यारोपपूर्वकधीविषयत्व
मन्योन्याभावस्यतुप्रतियोगितावच्छेदकमात्रारोपपूर्वकधीविषयत्वमितिश्रीप्रोपस्थितिकत्वमेवात्रवि
वक्षितं नत्वग्राहककलाघवमत्रनविनिगमकं किंतुग्राह्यलाघवमेवेतिवाच्यं। ग्राह्ययोरत्यंताभावान्यो
न्याभावयोः साम्येविनिगमकचिंतायामन्योन्याभावगर्भायांलाघवस्यविनिगमनत्वसंभवादितिमणि
कृतोभिसंधिंवर्णयांचक्रिरे॥ तदसमंजसं॥ अभावज्ञानत्वावच्छेदेनैवतदारोपस्यलाघवाद्धेतुनयात्यंता
भावज्ञानवदन्योन्याभावज्ञानस्यापिप्रतियोग्यारोपजन्यत्वादुक्तविनिगमकस्यासंभवात्‌ इयोरुक्त
विशेषोपदेकत्रसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोग्यारोपोऽपरत्रतादात्म्यावच्छिन्नपदार्थारोपइतिपरिशिष्टं तत्॥
:कारणं

[illegible] बाधकालेवादिना अन्यथासिद्धत्वे [illegible] अतिशयोस्तीत्यत्र [illegible] गतएव
[illegible] गौरवात् नवन्नव चेकस्तथापि श्रीहरिनिष्ठएवात्विति वाच्यं एक [illegible] रोवीति [illegible]
[illegible] ति यत्किंचित्समवायिकारणनाशेनैव समवेतकार्यनाशात् [illegible] चैवं यत्कि [illegible] वयवनाशे [illegible]
[illegible] घस्यनित्यतया साजात्यविषयत्वात् तथा सति लाघवादेको [illegible] सिद्धमश्रीहरि [illegible]
स्वरूप [illegible] सिद्धिः अपिच ध्वंसस्य महर्वजनकं दृष्टद्वाराभावे सति का [illegible] नाविकलजनकं
[illegible] यश्चित्तं [illegible] सकलं तत्रानकालांतरभावीति नतत्प्रति चारः नयच्छ [illegible] तेऽदृष्टा [illegible]
कस्वरूपस्य [illegible] सिद्धिः [illegible] द्वाराभावे सती स्वर्थ विवक्षायां [illegible] धातुसाम्याघतींद्रियं द्वा [illegible]
रइति वाच्यं [illegible] सिद्धादृष्टभिन्नद्वारा भावस्य सत्त्वे [illegible] त्वात् [illegible] संस्कारादेश्चोन्यथ [illegible]
[illegible] नवमिति [illegible] भावान्तौषधपानादौ [illegible] इति नन्वेवं [illegible] ब्रीहि [illegible]
[illegible] अतिशयस्य तन्निष्ठत्वे नाशास्थिता [illegible] दिति चेत् न पुरुष [illegible]
धेन स्वरूपसंबंधेन च श्रीहरिनिष्ठतया तस्यैवोपयोगि [illegible] संबंधं [illegible]
चलघुत्वात् [illegible] दृष्टजनक [illegible] स्याहि निष्ठ [illegible]

व्रीहीनवहंतीत्यत्र व्याप्तिवचनान्यायेनप्रोक्षिताव्रीहयोवघातायकल्प्यंतइतिवाक्यशेषेणचप्रोक्षितव्रीहिरेववा[illegible]

न्वयबोधनात् विनिर्मुक्तविनियोगविरोधस्याप्यदोषत्वात् विशिष्यानुपदेशएवतस्यदोषत्वात् ननुद्रव्यसमवेता

शयकल्पनेव्रीहीन्प्रोक्षतीतिश्रुतीयानुपपत्तिः प्रोक्षणजन्यफलभागित्वाभावेनव्रीहिणांकर्मत्वासंभवादितिचे

न स्वरूपसंबंधेनातिशयस्यव्रीहिनिष्ठतयाकर्मत्वोपपत्तेः कल्पनेव्रीहीन्प्रोक्षतीतिविज्ञानजन्यसंस्कारविशि[illegible]

ज्ञानकर्मत्ववत् किंचप्रोक्षणजन्यजलसंयोगशालित्वेनव्रीहीणां[illegible] [illegible]नवश्येवेतिनकाप्यनुपपत्तिः न[illegible]

गावच्छिन्नव्यापारविशेषस्यप्रोक्षणतयासंयोगतज्जन्यत्वमसं[illegible] [illegible]विशिष्टजन्यत्वस्यस्वस्मिन्नसं[illegible]

चेन्न फलोपलक्षितव्यापारस्यधात्वर्थतयाफलोपलक्षितव्यापारत्वेनतस्यसंयोगेसंभवादितिप्रा[illegible]

फलोपलक्षितव्यापारस्यधात्वर्थत्वेत्यजिधात्वोर्गम्योः पर्यायतापत्तिः संयोगविभागयोः फलयोर्धात्वर्थाप्रवेशा

तदुपलक्षितव्यापारस्यस्पंदात्मकस्यार्थस्यान्यत्रापिवक्तुंशक्यत्वात् नहितत्रस्पंदस्यफलविनान्यदस्तिभेद

एकस्यध्वंसस्यसंयोगविभागोभयफलकतयावैलक्षण्यांतराभावादिति अत्राहुः फलंधात्वर्थजन्यप्रतीताव

नप्रकारस्तेनाहरणात्मुपलक्षणत्वंनवयमावक्ष्महे येनत्यजिगम्योः पर्यायताप्रसक्त्येतानि[illegible]तुप्रतीतोविशे[illegible]

स्यापिफलस्यव्यापाराच्च[illegible]यिनान्वयइत्युपलक्षणत्वंतथाचत्यजिगम्योर्निर्विनप्रकारक[illegible] [illegible]नजनकत्वान्नपर्य

सकलकारणाधारस्यकार्यानाधारस्यक्षणस्यसामग्रीभूतस्यस्वाधारक्षणसाधारणकालोपाधिविशेषावच्छेदेनहेतुतस्य
तत्रसत्वात् पूर्वक्षणहेतुतायांमानाभावात् अन्यथासिद्धत्वात् यदिकारणसमुदायः सामग्रीतदासमुदायभिन्नस्यतस्यहेतु
त्व मस्त्येवेतिनकाप्यनुपपत्तिः ननु नियमोत्रकालिकोदैशिकोवाविवक्षितः नाद्यः कार्यस्यघटादेः पूर्वकालेरासभजाती
यस्यसत्वनियमादतिव्याप्तिः नांत्यः कार्यदेशेकारणस्यसत्वंसाक्षात्संबंधेन संबंधमात्रेणवा नाद्यः अदृष्टस्यघटादि
देशेसाक्षात्संबद्धत्वादहेतुतापत्तेः अंत्येरासभादेरपिपरंपरासंबंधेनघटादिदेशवृत्तित्वनियमादतिव्याप्तेरितिचेन्न
कार्यदेशेएकजातीयसंबं[illegible]नियतसत्वस्यसाक्षात्परंपरासाधारणस्यविवक्षितत्वात् अदृष्टादेस्तथाकार्यदेशेसं
भवधानात् रासभस्य[illegible]चितासाक्षात्परंपरासंबंधेनसंभव[illegible]नात् [illegible]विशेषस्यघटविशेषजन्यस्यैकजाती
यसंबंधेनपूर्ववृत्तित्वनियम[illegible]नुपपत्तेः [illegible] रूपेणहेतु [illegible] सिद्धेर्वक्ष्यमाणत्वात् घटत्वेन
रासभत्वेनैवहेतुहेतुमद्भावस्यनियतपदेन [illegible] रणंनस्यात् ध्वंसप्रागभावाप्रसि
द्धेः नचघटएवतत्प्रागभावः गंधानाधारसमयानां[illegible] तत्रासत्वादितिचेत् न गंधानाधार
समयावृत्तित्वस्यतितद्विरोधित्वस्यैवतत्प्रागभावेनविवक्ष[illegible] घटएवतत्प्रसिद्धेः [illegible]कुत्रलक्ष्यमेनिष्ठत्वोमीमां
सकस्यकथंकारणताव्यवहारइतिचेत् न विष्यतीतिप्रत[illegible]यथाभावस्यैवगंध[illegible]नाधारेस्यादिनोपलक्षणा
त्तस्यचसर्वमतसाधारण्यात् ननुतथापिविघ्नदुःखानुत्पादार्थंमंगलप्रायश्चित्तयोः [illegible]वृत्तिर्नस्यात् तत्प्रागभावा

पसिद्धेस्तदवच्छिन्नसमयवृत्तित्वाभावात् किं यत्तत्रविध्यर्थस्येष्टसा[illegible]नत्वस्याभावाद्विधेर[illegible]माण्यप्रसंगादिति चेतन्न
त्रवदति इदं हि कारणत्वं न प्रत्यक्षे वर्तकं [illegible] नवादि [illegible]नावच्छेदकं कारणपद[illegible]प्रवृत्तिनिमित्तं वोक्तं प्रत्यक्षं तु
यस्मिन् सती साहित्येमसाधारणं कारणत्व[illegible]नेन [illegible] रूपमेव कारणत्वमिति तेनानुपपत्तिः व
स्तुतस्तु दंडात् घट इति प्रतीत्या स्वरूपसंबंधविशेष[illegible] कार्यत्वं [illegible]णत्वं च तितद्धीरेव प्रवृत्तिका अन्त
वान्वयव्यतिरेकसहकृतप्रत्यक्षगम्यत्वं का[illegible]द्य एव बहुपदार्थवृत्तित्वात् प्रमेयत्व
वनास्ति कुत्र तत्राह कव विचार[illegible] [illegible] स्वरूप[illegible]तत्त्वं नैकजातीयसंबंधे[illegible]वेतो
वच्छेदकावच्छिन्नं [illegible]गात् स्वसंबंधनतु नियमो [illegible] घटे तु रासभस्यापि एकजातीयसं
बंधेनानियतत्वसत्त्वादिति [illegible] तोऽसंगत्यादिहि [illegible] स्वरूपसंबंधविशेषस्यैवावध्यवधिमद्भावलक्षणस्य
वस्तुतो कारणपदार्थत्वात् ननूक्तं वत्कं कारणलक्षणं तथापि तत्परिचायकतया नियतपूर्ववर्तित्वादिकं वाच्यमेव तच्च
कुम्भकेण रासभादिसाधारणमिति चेत् न अनन्यथासिद्धत्वे सति पूर्ववर्तित्वस्यैव तत्परिचायकत्वात् रासभादेश्चा
न्यथासिद्धत्वेन वारणात् नियतत्वं वक्तव्यं तस्मादेव कारणत्वमिति तत्पदोपादानात् यथा रासभादिरन्यथासिद्धस्तथा
वक्ष्यते नु पदमेव ननु किमिदमनन्यथासिद्धत्वं न तावत्कारणत्वादन्येन रूपेण सिद्धभावः अन्योन्याश्रयात् सिद्धिर्ज्ञा
यद्युत्पत्तिवचनस्तदा घटादिकं प्रत्याकाशं अनन्यथासिद्धं स्यात् तत्सत्त्वभावे न विशिष्टज्ञानावसत्त्वात् यदि च सिद्धिर्ज्ञ

श्रीगणेशाय नमः॥ समानेविषयेएकदालौकिकप्रत्यक्षसामग्रीसत्वेऽनुमितिसामग्रीसत्वेलौकिकप्रत्यक्षमेवोत्पद्यतेनतदानीं[illegible]साक्षा
त्करोमीत्यनुव्यवसायस्यानुमाविकल्पोदिति॥ तदाप्यनुमित्यनुत्पादनिर्वाहार्थमानविषयेऽनुमितिलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याःप्रतिबंध
कत्वंकल्पनीयं॥ अथात्रानुमितिलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्योःकेनरूपेणप्रतिबध्यप्रतिबंधकःघटवान्ह्रदइत्यनुमित्युत्पत्त्यामत्रव्यभिचार
णापप्रतिबध्यतेवह्निमानितिलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीत्वस्यपर्वतोवह्निमानितिलौकिकप्रत्यक्षासाधकशरण्यासमूहत्वात्मकमदानेनरूपे
णाप्रतिबंधकत्वंस्यनेपर्वतोनिलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीत्वेनप्रतिबंधकता॥ भिन्नविषयेऽनुमितिसामग्रीलौकिकसामग्र्योःसत्वेऽनुमि
तेरेवात्पत्त्यात्रव्यभिचारात्॥ नचसमानविषयकानुमितित्वसमानविषयलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीत्वाभ्यांप्रतिबध्यप्रतिबंधकभावः
कल्पनीयइतिवाच्यं॥ समानविषयकत्वस्यनिर्वक्तुमशक्यत्वादितिचेन्न॥ पर्वतोद्देश्यकवह्निविधेयकसंयोगसंसर्गकानुमितिंप्रति
पर्वतविशेष्यकवह्निप्रकारकसंयोगसंसर्गकलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीत्वादिनाविशिष्यविशिष्यैवप्रतिबध्यप्रतिबंधकभावोवाच्यः
अत्रपर्वतोवह्निमानितिलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीकालेवह्निमान्पर्वतोवह्निमानितिलौकिकचाक्षुषसामग्रीसत्वेपिपर्वतोवह्निमानित्यनु
मित्यापत्तिः॥ तदानीमतीतानागतवह्नेःसंयोगाद्यसत्वेनतत्संयोगादेरपसत्वेनचतादृशप्रत्यक्षोत्पादककारणसमूहस्यतत्रासत्वादि
तिवाच्यं॥ स्वाश्रयसंयुक्तवत्तित्वसंबंधेनपर्वतवृत्तिचक्षुःसंयोगविशिष्टवह्निवृत्तिचक्षुःसंयोगादेरप्रकृतेपर्वतोवह्निमानितिलौकि
कप्रत्यक्षसामग्रीपदार्थत्वात्॥ ननुतथाविधानुमितिप्रतितेनसंबंधेनपर्वतचक्षुःसंयोगविशिष्टवह्निचक्षुःसंयोगत्वादिनाप्र

तिबंधकत्वेन तदा पर्वते वह्निसंयोगानवच्छेदकावयवावच्छेदेन चक्षुःसंयोगः वृक्षो वा पर्वतसंयोगानवच्छेदकावयवावच्छेदेन चक्षुःसं
योगस्तदा पर्वतो वह्निमानित्यनुमित्यनुत्पादापत्तिः॥ नवेष्टापत्तिः तदा पर्वतवह्निसंयोगे स्वावच्छेदकावच्छिन्नत्वसंबंधेन चक्षुःसंयोगा
त्तत्वात् तत्प्रत्यक्षानुदयेन पर्वतवह्निसंयोगविषयकपर्वतो वह्निमानित्यनुमितेरतिरिक्तविषयतित्वेन भिन्नविषयकत्वात् भिन्नवि
षयेऽनुमितिसामग्र्या बलवत्वात् तदाऽनुमितेरेवोत्पत्या तदनुत्पादापत्तेरशक्यत्वादिति॥ मैवम्॥ स्वावच्छेदकावच्छिन्नत्वसंयो
गाभिन्नवह्निवृत्तिपर्वतसंयोगावच्छेदकावच्छिन्नत्वसंबंधेन पर्वतचक्षुःसंयोगविशिष्टवह्निचक्षुःसंयोगत्वादिना प्रतिबं
धकत्वे तथाविधानुमितिप्रतिकल्पनीयमिति नोक्तानुपपत्तिः॥ न च तथापि यत्रैकपुरुषस्य पर्वतचक्षुःसंयोगः पुरुषान्तर
स्य च वह्नौ चक्षुःसंयोगो वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इति परामर्शादिघटितानुमितिसामग्री च तदा पुरुषान्तरस्य पर्वतो वह्निमा
नित्यनुमित्यनुदयापत्तिः तदोपदर्शितसंबंधेनान्यपुरुषीयपर्वतचक्षुःसंयोगविशिष्टवह्निचक्षुःसंयोगत्वादिना वाच्यम्॥
स्वाश्रयवृत्तित्वरूपस्वसामानाधिकरण्यउपदर्शितपरंपरासंबंधोभयसंबंधेन पर्वचक्षुःसंयोगवैशिष्ट्यवह्निचक्षुःसंयोगेति वै
शनीयसामानाधिकरण्यघटकीभूतस्वाश्रयत्वं॥ स्वाश्रयीभूतचक्षुःसंयुक्तमनःप्रतियोगिकविजातीयसंयोगसंबंधेन ग्राह्य
यत्वं तद्घटकीभूतवृत्तित्वमपि स्वाश्रयीभूतचक्षुःसंयुक्तमनःप्रतियोगिकविजातीयसंयोगसंबंधेन ग्राह्यं॥ उपदर्शितस्थले चैतादृ
शसामानाधिकरण्यसंबंधेन पुरुषान्तरीयवह्निचक्षुःसंयोगवैशिष्ट्यविरहान्नोक्तानुपपत्तिः॥ अत्र प्रतिबंध्यतावच्छेदकसंबं

धः समवायः प्रतिबंधकतावच्छेदकसंबंधश्च स्वाश्रयीभूतचक्षुः संयुक्तमनःप्रतियोगिकविजातीयसंयोगः ॥ नच प्रतिबध्यतावच्छेदकसं
बंधोविधेयताप्रतिबंधकतावच्छेदकसंबंधः समवाय इतिवाच्यं ॥ तथासति एकपुरुषस्य तथाविधलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीसत्वेपुरुषां
तरस्य तथाविधानुमित्युत्पादनिर्वाहार्थं तत्पुरीयत्वं निवेश्य कार्यकारणभावकल्पने महागौरवप्रसंगात् ॥ वस्तुतस्तु प्रकृते प्रतिब
ध्यतावच्छेदकसंबंधः समवायः प्रतिबंधकतावच्छेदकोपि समवायः ॥ नच पर्वतचक्षुः संयोगविशिष्टवन्हिचक्षुः संयोगादौ पर्वतो वन्हि
मानितिलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीत्वस्याः समवायसंबंधेनात्मन्यसत्वात् तादृशसामग्रीकालेपिआत्मनि समवायसंबंधेन पर्वतोव
न्हिमानित्यनुमित्यापत्तिरितिवाच्यम् ॥ पर्वतचक्षुः संयोगविशिष्टवन्हिचक्षुः संयोगादिविशिष्टात्ममनः संयोगस्यैव प्रकृते पर्व
तो वन्हिमानितिलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीपदार्थत्वात् पर्वतो वन्हिमानितिलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीकाले तथाविधसामग्र्याः स
मवायेनात्मनि सत्वात् तेनानुमित्यापत्तिः नचात्ममनः संयोगस्य लौकिकप्रत्यक्षाहेतुत्वेन कथं तथाविधवन्हिचक्षुः संयो
गविशिष्टात्ममनः संयोगादेः प्रत्यक्षसामग्रीत्वमितिवाच्यं ॥ सामान्यतोजन्यज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रतिआत्ममनः संयोगस्य समवायि
कारणतयाऽऽत्ममनः संयोगस्यापि लौकिकप्रत्यक्षेहेतुत्वंनिराबाधमेव ॥ अथ पर्वतो वन्हिमानितिलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीस
त्वेघटाद्यनुमितिसामग्रीसत्वेपर्वतोमानित्यनुमितिसामग्रीसत्वेपर्वतोवन्हिमानित्यनुमित्यनुपपत्तिः ॥ भिन्नेविषयेऽनुमि
तिसामग्र्याबलवत्वात् तदाप्रत्यक्षानुत्पत्त्यावन्हिघटोभयविषयकसमूहालंबनानुमित्युत्पत्तौबाधकाभावेनेष्टापत्तेरशक्य

त्वात्॥ नच पर्वतो वह्निमित्यनुमितिप्रति भिन्नविषयकानुमितिसामग्र्यभावविशिष्टपर्वतो वह्निमानिति लौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याः प्र
तिबंधकत्वं वाच्यमिति तथा चानुपपत्तिरिति वाच्यं॥ भिन्नविषयेऽनुमितिसामग्र्या बलवत्त्वोक्तत्वादिप्रत्यक्षं प्रति घटाद्यनुमि
तिसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वकल्पनमावश्यकं॥ एवं सति घटादिलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीकालीनघटाद्यनुमितिसामग्रीकाले
वह्निप्रत्यक्षसामग्रीकाले वह्निमत्पक्षनिर्वाहार्थं भिन्नविषयकानुमितिसामग्रीप्रतिबंधकतायामपि तत्समानविषयकप्रत्यक्ष
सामग्र्या उत्तेजकत्वमावश्यकं। तथा च घटादिलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीनद्‌नुमितिसामग्री च वह्निलौकिकप्रत्यक्षसामग्री
तदनुमितिसामग्री च तदा भिन्नविषयकानुमितिसामग्र्यभावविशिष्टवह्निलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्यभावसत्त्वात्पर्वतो वह्नि
मानित्यनुमित्यापत्तिः॥ समानविषयकप्रत्यक्षसामग्र्यभावविशिष्टघटानुमितिसामग्र्यभावसत्त्वात्पर्वतो वह्निमानिति
प्रत्यक्षापत्तिश्च॥ नचेष्टापत्तिः॥ एकदा ज्ञानद्वययौगपद्यस्वीकारप्रसंगात्॥ नच पर्वतो वह्निमानिति लौकिकप्रत्यक्षसामग्री
प्रतिबंधकतायां समानविषयकप्रत्यक्षसामग्र्यभावविशिष्टभिन्नविषयकानुमितिसामग्र्या उत्तेजकत्वं स्वीकार्यमिति॥ वाच्य
म्॥ अनवस्थाप्रसंगात्॥ तुल्ययुक्त्या समानविषयकप्रत्यक्षसामग्रीमपि भिन्नविषयकानुमितिसामग्र्यभावस्य निवेशनीय
त्वादिति चेत्मैवं॥ सामग्रीचतुष्टयमेलनदशायां ज्ञानद्वययौगपद्यापत्तिभयेन पर्वतो वह्निमानिति लौकिकसामग्रीप्रतिबं
धकतावच्छेदककोटौ भिन्नविषयकानुमितिसामग्र्याः समानविषयकप्रत्यक्षसामग्र्यभावविशिष्टपाएवउभावो निवेश्यते

२

नतु समानविषयकप्रत्यक्षसामग्र्यामपि भिन्नविषयकानुमितिसामग्र्यभावस्य निवेशः प्रयोजनाभावात्॥ तथा तत्रैव विश्रामात्ता
नवस्याप्रसंगलेशोपि॥ वस्तुतस्तु पर्वतो वह्निमानिति लौकिकप्रत्यक्षसामग्रीकालीनघटाद्यनुमितिसामग्रीकाले वह्न्यनुमि
त्यनभ्युपगमेन वह्न्याद्यनुमितिं प्रति भिन्नविषयकानुमितिसामग्र्यनुत्तेजकीकृतवह्निलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीत्वेनैव
प्रतिबंधकत्वं कल्प्यते॥ न चैतदा वह्न्यनुमित्युत्पत्तौ बाधकाभाव इति वाच्यम्॥ तथाविधलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्या एव प्रतिबंध
कत्वादिति तु ज्ञाप्यः वह्न्यादिविषयकलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीकाले वह्न्यनुमितिसामग्रीकाले वह्न्यनुमित्यासत्वेव वह्न्यनुमित्युत्पा
तत्र व्यभिचारवारणाय पर्वतो वह्निलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीप्रतिबंधकतावच्छेदककोटौ वह्न्यनुमित्याऽनुत्तेजकत्वं स्वीकार्यं॥ ननु पर्वतो
द्देश्यकवह्निविधेयकानुमितिं प्रति अनुमित्याविरहविशिष्टपर्वतो वह्निमानिति लौकिकप्रत्यक्षसामग्रीत्वेन प्रतिबंधकत्वे पर्व
तो वह्निमानिति लौकिकप्रत्यक्षसामग्रीसत्वे घटाद्यनुमित्यासत्वेपि पर्वतो वह्निमानित्यनुमित्यापत्तिः॥ न च पर्वतोद्देश्यकवह्नि
विधेयकानुमितिविषयकेच्छात्वेन अनुमित्याद्युत्तेजकत्वं स्वीकार्यमिति वाच्यं घटाद्यनुमित्यापाद्यापि पर्वतोद्देश्यकवह्निघटो
भयविषयसमूहालंबनात्मकानुमितिविषयकत्वेन पर्वतोद्देश्यकवह्निविधेयकानुमितिविषयकतया वह्निलौकिकप्रत्यक्ष
सामग्रीकाले घटाद्यनुमित्यासत्वे पर्वतो वह्निमानित्यनुमित्यापत्तेर्दुर्वारत्वादिति चेन्न॥ पर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यकत्वप्रकारता
निरूपितवह्नित्वविधेयकत्वप्रकारताभिन्नकिंचिद्विधेयत्वप्रकारत्वानिरूपिता अनुमितिनिष्ठविशेष्यताशालीच्छात्वेन अनुमि

त्मायात्तत्रैजकत्वात्दोषः॥ ननु तथापि घटप्रकारकानुमितिर्जायतामितीच्छासत्वे वह्निमत्प्रत्यक्षसामग्रीसत्वे वह्न्यनुमित्यापत्तिः
तादृशेच्छायाम्बकधर्मावच्छिन्नत्वेन तद्वत्त्विल्लाभावविशिष्टवह्निलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याभावस्य तत्त्वरुत्वादिति चेन्न। पर्वतवि
शेष्यकत्वप्रकारतानिरूपितवह्निप्रकारकत्वप्रकारताभिन्नकिंचित्प्रकारकत्वनिरूपितत्वमपीदृशीयानुमितिनिष्ठविशे
ष्यतायां निवेश्यं॥ तथा च पर्वतोद्देश्यकवह्निविधेयकानुमितिपर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यकत्वप्रकारतानिरूपितवह्निवि
धेयकत्वप्रकारताभिन्नकिंचिद्विधेयकत्वप्रकारत्वानिरूपितासतीपापर्वताविशेष्यकत्वप्रकारतानिरूपितवह्नि
प्रकारकत्वप्रकारताभिन्नकिंचित्प्रकारकत्वप्रकारत्वानिरूपितानुमितिनिष्ठविशेष्यताशालीच्छाभावविशिष्टव
ह्निलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीत्वेन प्रतिबंधकत्वं कल्पनीयम्॥ एवं च यदिंकचिदुक्तधर्मावच्छिन्नेच्छासत्वेनानुमितिरनु
भवसिद्धा॥ तदा तत्संग्रहाय यादृशीयानुमितिनिष्ठविशेष्यतायां विशेषणांतरं विविंपत्कधीभिर्देयम्॥ न च तथापि तत्तानंजा
यतामितीच्छासत्वे प्रत्यक्षसामग्रीकालेऽनुमितिसामग्रीतोऽनुमितिर्दुर्वारैवेति वाच्यम्॥ अनुमितिनिष्ठविशेष्यतायां
प्रत्यक्षावृत्तिधर्मनिष्ठप्रकारतानिरूपितत्वमपि विनिवेशनीयं॥ तथा च तादृशेच्छीयतत्तानिष्ठविशेष्यतायां प्रत्यक्षावृत्तिध
र्मप्रकारतानिरूपितत्वाभावात् न तत्संग्रहः॥ एतत्प्रदर्शितस्थले ज्ञानं जायतामितीच्छाबलात् अनुमित्यापत्तिवारणाय यदृ
शीयानुमितिनिष्ठविशेष्यतायामनुमितिमात्रवृत्तिधर्मनिष्ठप्रकारतानिरूपितत्वं निवेश्यम्॥ तथा च नोक्तदोषावका

२

श इति तन्न।। तथा च प्रतिप्रत्यक्षात्मकज्ञानं जायमितीच्छासत्वेऽनुमित्यनुत्पादापत्तिर्दुर्वारैव।। केचित्तु समानविषये प्रत्यक्षसा
मग्रीसत्वेऽनुमितिसामग्रीसत्वेऽनुमित्यापत्तिवारणायानुमितिप्रतिप्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वं न कल्प्यते किंत्वनुमि
तिप्रतिकार्यकालवृत्तितया प्रत्यक्षाभावस्यैव हेतुत्वं कल्प्यते लाघवात्।। लाघवं चैतादृशकार्यकारणभावकल्पने पर्वतो व
न्हिमानित्येतादृशानुमितिप्रति पर्वतो वन्हिमानित्येतादृशनिर्णयत्वेन सिद्धेः प्रतिबंधकत्वेन कल्प्यते।। किंतु पर्वतो वन्हिमा
नित्यनुमित्युत्तरं पर्वतो वन्हिमानित्यनुमितिवारणाय पर्वतो वन्हिमानित्यनुमितिप्रति पर्वतो वन्हिमानित्यनुमितित्वेनैव प्रति
बंधकत्वं कल्प्यते।। अनुमितिप्रतिप्रत्यक्षसामग्र्यभावस्य कारणत्वकल्पने तु विनश्यदवस्थप्रत्यक्षसामग्रीजन्यप्रत्यक्षोत्तर
मनुमित्यापत्तिवारणायानुमितिप्रतिप्रत्यक्षादिसाधारणतया विधनिर्णयत्वेनैव प्रतिबंधकत्वं कल्प्यत इति तदभावाप्रकारकत्व
विशिष्टतत्प्रकारकत्वघटितनिर्णयत्वरूपगुरुधर्मावच्छिन्नेऽनुमितिप्रतिबंधकत्वकल्पनापक्षया।। एवं प्रत्यक्षकारणाकलापा
त्मकतत्सामग्र्यभावत्वरूपगुरुधर्मावच्छिन्नेऽनुमितिकारणत्वकल्पनापेक्षया चेति वदंति तदसत्।। पर्वतो वन्हिमानित्यनुमि
तिप्रतिप्रत्यक्षाभावस्य कार्यकालवृत्तितया कारणत्वकल्पने पर्वतो वन्हिमानिति प्रत्यक्षसामग्रीकाले तदनुमितिप्रत्यक्षसाम
ग्रीकाले तदनुमितिसामग्रीकाले च परस्परप्रतिबंधकवशात् कस्या अपि फलस्यानुत्पादेन तदा प्रत्यक्षानुत्पादात्तत्र प्रत्यक्षा
भावरूपकारणबलादनुमित्यापत्तिर्दुर्वारैवेत्यन्यथानुपपत्त्या समानविषयेऽनुमितिप्रतिप्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबंधकत्व

कल्पनमेवोचितमितिएवंसमानविषयेप्रत्यक्षसामग्र्याअप्रतिबंधकत्वेप्रत्यक्षाभावस्यहेतुत्वेभाविवह्निप्रत्यक्षप्रमेत्यप्रामा
ण्यग्रहकालीनवितनश्यदवस्थवह्निप्रत्यक्षसामग्र्युत्पादितवह्निप्रत्यक्षद्वितीयक्षणेऽनुमितिसामग्रीतोऽनुमित्यनुप
पत्तेश्च॥नत्रपूर्वक्षणेवह्निप्रत्यक्षसत्वात्॥नचवह्न्यनुमितिप्रतितथाविधाप्रामाण्यग्रहाभावविशिष्टवह्निप्रत्यक्षस्यप्रति
बंधकतायांनानुपपत्तिरितिवाच्यम्॥तथासतिउपदर्शितस्थलेप्रत्यक्षोत्पादकालेवह्न्यनुमित्यापत्तेर्दुर्वारत्वादिति॥ननु
समानविषयेऽनुमित्याविशिष्टानुमितिसामग्रीकालेप्रत्यक्षसामग्रीसत्वेसत्यांचपर्वतेवह्निप्रत्यक्षंजायतामितिइच्छा
यापर्वतोवह्निमानित्यनुमित्यापत्तिः॥नचेष्टापत्तिः॥स्वभावतोबलवत्याःप्रत्यक्षसामग्र्यातद्विषयेइच्छासत्वेनस्यावोत्या
दनीयमादितिचेन्न॥पर्वतोदृश्यकवह्निविधेयकानुमितिप्रतितथाविधप्रत्यक्षान्युत्पन्नत्वावच्छिन्नंप्रतिवातथाप्रत्यक्षे
च्छाविशिष्टपर्वतोवह्निमानितिप्रत्यक्षसामग्र्याअपिप्रतिबंधकत्वंनस्वमपिअनन्यगतिकतयावाकल्पनीयम्॥नचएव
वोपदर्शितसामग्रीप्रतिबंधकतावच्छेदककोटौअनुमित्यांप्रत्यक्षेच्छायाअपिनिवेशनेजकत्वस्वीकारेणएकप्रतिबध्य
प्रतिबंधकभावकल्पनेनैवोपपत्तौउपदर्शितप्रतिबध्यप्रतिबंधकभावांतरकल्पनेगौरवमितिवाच्यं॥तथासतिप्रत्य
क्षेच्छाभावानुमित्ययोर्विशेष्यविशेषणभावेविनिगमनाविरहेणानंतप्रतिबध्यप्रतिबंधकभावकल्पनाबाहुल्याप्र
तिबंधकतावच्छेदकगौरवाच्च॥तथाविधानुमितिप्रतितथाविधप्रत्यक्षेच्छाविशिष्टप्रत्यक्षसामग्र्याःस्वातंत्र्येण

प्रतिबंधकत्वमेव समुचितमिति ॥ प्रत्यक्षसामग्र्यां प्रत्यक्षेच्छाविशिष्टं च स्वसमानाधिकरणसंबंधेनैव स्वसमाधिकरण्यं च
स्वसमकालीनत्वरूपितदुपदर्शितपरंपरासंबंधावच्छिन्नत्वं निरूपं अन्यतोनैकपुरुषीयप्रत्यक्षेच्छाकाले पुरुषांतरस्य प्रत्यक्षसाम
ग्रीकाले अनुमित्या बलात् अनुमित्यनुपपत्तिः ॥ प्रत्यक्षेच्छाविशिष्टप्रत्यक्षसामग्री च चाक्षुषस्पार्शनादिभेदेन विशिष्य धर्त्तव्ये
ति नानुपपत्तिलेशोपि ॥ एवं प्रत्यक्षेच्छाभावकाले अनुमित्सायां दशायामनुमितिसामग्रीसत्त्वे प्रत्यक्षसामग्रीबलात्प्रत्यक्षाप
त्तिवारणाय समानविषयकप्रत्यक्षं प्रति समानविषयकप्रत्यक्षेच्छाभावविशिष्टसमानविषयकानुमित्साविशिष्टानुमि
तिसामग्र्या अपि स्वातंत्र्येण प्रतिबंधकत्वं कल्पनीयमिति नानुपपत्तिः ॥ एवं समानविषयकानुमिति समानविषयक
शाब्दसामग्र्या अपि प्रतिबंधकत्वं बोध्यं भिन्नविषये प्रत्यक्षसामग्रीदशायामनुमितिसामग्रीकाले अनुमितिरेवोत्पद्य
ते इत्तंतरं अनुमितौ मीत्यनुव्यवसायो दृश्यादिति तत्र प्रत्यक्षं प्रति अनुमितिसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वं कल्पनीयं ॥ न च तत्र ता
दृशानुव्यवसाय एवासिद्ध इति भिन्नविषये प्रत्यक्षं प्रति अनुमितिसामग्रीप्रतिबंधकत्वकल्पनं निर्युक्तिकमेवेति वाच्यम्
तथापि वह्निव्याप्यधूमवानित्यादिपरामर्शघटिताऽनुमितिसामग्रीकाले न दुत्तरं तादृशपरामर्शप्रत्यक्षमेव स्यान्न त्व
नुमितिरित्यापत्तिनिपातनात् प्रत्यक्षं प्रति अनुमितिसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वकल्पनमावश्यकं ॥ तत्र सामान्यतः प्रत्यक्ष
त्वावच्छिन्नं प्रति अनुमितिसामग्रीत्वेन प्रतिबंधकता ॥ समानविषये अनुमितिसामग्रीकाले प्रत्यक्षानुमितिप्रसंगात् ॥

नापि वह्निभिन्नविषयकप्रत्यक्षं प्रति वह्न्यनुमितिसामग्रीत्वेन प्रतिबंधकत्वं वह्न्यनुमितिसामग्रीकाले घटपटादिप्रत्यक्ष
सामग्रीसत्वे सत्यां च घटपटादिप्रत्यक्षोत्पत्तौ तत्र व्यभिचारवारणायापत्तेर्वह्न्यनुमितिसामग्रीप्रतिबंधकतावच्छेदककौ
टौ प्रत्यक्षेच्छाया उत्तेजकत्वमवश्यं स्वीकर्तव्यं॥ तत्र च घटप्रत्यक्षेच्छाभावविशिष्टपटप्रत्यक्षेच्छाभावादिरूपस्यैवैकत्र
निवेशे पटप्रत्यक्षसामग्र्यभावदशायां सत्यां च पटप्रत्यक्षेच्छायां विरोधिसामग्रीकाले घटप्रत्यक्षापत्तिः॥ न तदा पटप्रत्य
क्षेच्छाभावसत्वे पटप्रत्यक्षेच्छाभावघटितरूपविशिष्टवह्न्यनुमितिसामग्र्यभावसत्वात्॥ किंतु घटप्रत्यक्षं प्रति घट
प्रत्यक्षेच्छाभावविशिष्टवह्न्यनुमितिसामग्रीत्वादिना विशिष्यप्रतिबंध्यप्रतिबंधकभावस्वीकरणेपि॥ न च तथापि स्वानु
मितिसामग्रीकाले घटस्य स्पार्शनं जायतामितीच्छासत्वे घटचाक्षुषसामग्रीबलात् घटचाक्षुषापत्तिरिति वाच्यं॥ घट
त्वप्रकारतानिरूपितघटविशेष्यताशालिचाक्षुषं प्रति घटत्वप्रकारकघटविशेष्यकचाक्षुषविषयकेच्छाभावविशि
ष्टवह्न्यनुमितिसामग्रीत्वादिना प्रतिबंधकत्वस्यावश्यकल्पनीयत्वात्। एवं घटस्पार्शनं प्रति घटत्वप्रकारकघटविशेष्यक
स्पार्शनविषयकेच्छाविरहविशिष्टवह्न्यनुमितिसामग्रीत्वादिनापि प्रतिबंधकत्वांतरं बोध्यमिति नानुपपत्तिः। न च तथापि
स्वानुमितिसामग्रीसत्वेपि किंचिज्ज्ञानं जायतामितीच्छाकाले घटादिचाक्षुषापत्तिरिति वाच्यं॥ घटत्वप्रकारकत्वनिष्ठप्र
कारतानिरूपितापाद्यघटविशेष्यकत्वनिष्ठप्रकारतानतद्भिन्नकिंचिद्विशेष्यकत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितत्वे सति घटत्वप्र

कारकत्वावच्छिन्नघटविशेष्यकत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितायाश्चाक्षुषविशेष्यतानवच्छालीच्छायां नैवंतत्तेजकत्वंस्वीकरणीयं॥उपद
र्शितायाः स्तथाविधविषयत्वाभावान्नदोषः॥नचवस्त्वानुमितिसामग्रीकालेचाक्षुषंजायतामितीच्छासत्वेपिघटचाक्षु
षानुपपत्तिः॥तादृशेच्छायास्तथाविधविषयत्वाभावेनतदातादृशविषयताशालीच्छाविरहविशिष्टवन्ह्यनुमितिसामग्रीसत्वा
दितिवाच्यं॥तादृशेच्छायाअपिअनुमित्यवृत्तिधर्मनिष्ठप्रकारतानिरूपितासत्तीयायत्किंचित्प्रकारकत्वप्रकारत्वानिरूपि
तचाक्षुषविशेष्यतानवच्छालिइच्छात्वेनस्वातंत्र्येणोत्तेजकत्वाभ्युपगमात्॥एवंचअन्यादृशेच्छायाअपिवारणीयेच्छाव्या
वृत्तरूपेणोत्तेजकत्वंस्वकुधीभिर्विभाव्यं॥नन्वेवमपिवन्ह्यनुमित्याविशिष्टवस्त्वनुमितिसामग्रीकालेघटादिचाक्षुषेच्छासत्वे
घटादिचाक्षुषापत्तिः॥नचप्रतिबंधकतावच्छेदककोटौघटादिचाक्षुषेच्छायांवन्ह्यनुमितिविषयकेच्छायाउत्तेजकत्वंस्वी
करणीयमितिवाच्यं॥तथासतिविशेष्यविशेषणभावेविनिगमनाविरहेणप्रतिबध्यप्रतिबंधकताभावबाहुल्यस्यप्र
तिबंधकतावच्छेदकगौरवस्यचापत्त्यामहागौरवप्रसंगादितिचेत्नवन्हिभिन्नविषयकानुमित्यन्यज्ञानत्वावच्छिन्नंप्रति
वस्त्वनुमित्याविशिष्टवन्ह्यनुमितिसामग्र्याअपिस्वातंत्र्येणप्रतिबंधकत्वकल्पनं॥उपदर्शितस्थलेचतादृशसामग्रीब
लात्प्रत्यक्षापत्तिरिति ॥अत्रचवस्त्वनुमित्याविशिष्टवन्ह्यनुमितिसामासामग्रीकालेवन्हिप्रत्यक्षेच्छाविशिष्टवन्हिप्रत्यो
पपत्तेप्रतिबध्यतावच्छेदककोटौवन्हिभिन्नविषयकत्वनिवेशः नतुपर्वतोवन्हिमानितिप्रत्यक्षस्यापिवन्हिभिन्नवन्हि

त्वादिविषयकत्वात् अनुमित्यविशिष्टस्यानुमितिसामग्रयभावस्य कार्यतावच्छेदकाक्रांतत्वपातनेन व्यभिचारो दुरुद्धर एव इति चेत् वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताभिन्नमुख्यविशेष्यतावत्त्वं अत्र वह्निभिन्नविषयकत्वं ॥ तथा च पर्वतो वह्निमानिति प्रत्यक्षे न तादृशमुख्यविशेष्यत्वाभावान्न व्यभिचारः ॥ मुख्यविशेष्यतात्वं च प्रकारतादिसांसर्गिकविषयताभिन्नविषयतात्वं ॥ अतो न घटघटत्वादिनिर्विकल्पकासंग्रहः ॥ अनुमित्या विशिष्टानुमितिसामग्रीकाले वह्निवह्नित्वादिनिर्विकल्पकानंगीकारेणानुपपत्त्याभावात् ॥ न च तथाप्यनुमित्या विशिष्टानुमितिसामग्रीकाले पर्वतो वह्निमानित्युपनीतभानापत्तिः ॥ तथाप्यनुमित्याविशिष्टानुमितिसामग्रीकाले पर्वतो वह्निमानित्युपनीतभानापवह्निनिष्ठलौकिकविषयतानिरूपितपर्वतविशेष्यताभिन्नमुख्यविशेष्यतानिवेशे च पर्वतो वह्निमानित्यादिशाब्दबोधे व्यभिचारवारणाशक्यत्वादिति वाच्यं ॥ तथाविधोपनीतभानं प्रति अनुमित्याविशिष्टानुमितिसामग्र्याः स्वातंत्र्येण प्रतिबंधकत्वांतरस्य कल्पनीयत्वादिति ॥ यत्तु पर्वतो वह्निमानिति लौकिकप्रत्यक्षे व्यभिचारवारणायानुमित्याविशिष्टानुमितिसामग्रीप्रतिबध्यतावच्छेदकं पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताशून्यज्ञानत्वं वक्तव्यं ॥ एवं चानुमितित्वस्याव्यापिनः प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ निवेशः पते ॥ वन्ह्यनुमितिसामग्रीकाले घटानुमितिसामग्रीसत्त्वे च तदुत्तरं वह्निघटोभयविषयकसमूहालंबनानुमि[illegible]त्युदपातस्याः ; तादृशसाम

ऽभावकार्यतावच्छेदकानाक्रांतत्वेन व्यभिचारानवकाशात्। इदमेव च पूर्वमतापेक्षया अस्मिन्मते लाघवमिति न द
न्यायात्। अनुमितिसामग्रीकाले वह्निप्रत्यक्षेच्छाविशिष्टवह्निप्रत्यक्षसामग्रीकाले घटप्रत्यक्षसामग्रीदशायां तदुत्तरं पर्वतो व
ह्निमान् घटवांश्चेति समूहालंबनात्मकप्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यम्। तदानुमित्यनुदयेन तज्ज्ञानहेतूपयोगघटाभावात्। तथा
विधप्रत्यक्षोत्पत्ताविष्टापत्तिरिति तदप्यसत्। अनुमित्साविशिष्टानुमितिसामग्र्यभावदशायां पर्वतो वह्निमान् घटवांश्चे
ति समूहालंबनात्मकप्रत्यक्षसामग्रीकाले तदुत्तरं विरोधिसामग्र्यभावरूपकारणबलात् पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यता
निरूपितवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताशून्यज्ञानत्वावच्छिन्नापत्तेर्दुर्वारत्वात्। न च तथाविधप्रत्यक्षज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति स्वादि
प्रत्यक्षसामग्र्यादेरपि प्रतिबंधकत्वं कल्प्यमिति वाच्यं तादृशानंतप्रतिबध्यप्रतिबंधकभावकल्पने गौरवात्। केचित्तु
पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नविधेयताभिन्नविधेयताएवानुमित्साविशिष्टानुमितिसामग्र्याः
प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वं उपेयते विधेयत्वं च उद्देश्यतावच्छेदकव्यापकत्वविलक्षणविषयत्वं प्रत्यक्षसाधारणमतो नानुपप
त्तिरित्याहुः। तदसत्। प्रत्यक्षसाधारण्यां विधेयताख्यविलक्षणविषयतायां प्रमाणाभावादिति। एवं च अनुमिति
सामग्रीकाले घटादिप्रत्यक्षेच्छाविशिष्टघटादिप्रत्यक्षसामग्रीदशायामनुमित्यनुदयेन तादृशानुमितिं प्रति तथाविधा
नुमित्साविरहविशिष्टघटादिप्रत्यक्षेच्छाविशिष्टघटप्रत्यक्षसामग्र्या अपि प्रतिबंधकत्वान्तरं कल्प्यम्। एवं भिन्नेवि

यथे शाब्दबोधसामग्रीसत्वे प्रत्यक्षसामग्रीसत्वेव प्रत्यक्षानुत्पादाद्भिन्नविषयकप्रत्यक्षं प्रति तथाविधप्रत्यक्षेच्छाभावविं
शिष्टशाब्दबोधसामग्र्या अपि प्रतिबंधकत्वं कल्प्यं॥ एवं मन्मत्यापि बोध्यं॥ केचित्तु समाने विषये प्रत्यक्षसामग्र्यपेक्षया
अनुमितिसामग्र्या बलवत्त्वमभ्युपेयते॥ न च तथा सति तदुत्तरं साक्षात्कारित्वग्रहस्यानुपपत्तिरिति वाच्यं॥ तादृशसामग्र्या,
हितीयक्षणेऽनुत्पद्येत्यासिद्धिसत्वेन तदनंतरं अनुमित्यंतरोत्पादासंभवेन प्रत्यक्षोत्पादे तत्र ततीयक्षणे साक्षात्कारित्वग्र
होपपत्तेः॥ न चैवं क्षणापलापप्रसंग इति वाच्यम्॥ लाघवसत्वे क्षणापलापस्यान्याय्यत्वात्॥ लाघवं च भिन्नविषयकस्थली
ये कुम्भप्रत्यक्षानुमितिसामग्र्योः प्रतिबध्यप्रतिबंधकभावेन निर्वाहे अनुमितिं प्रति प्रत्यक्षसामग्र्याः अतिरिक्तप्रतिबंधकत्वा
कल्पनेन न तु भिन्नविषयकस्थलीयानुमितिसामग्रीप्रतिबंधकतायां इच्छायाः उत्तेजकत्वानुरोधेन तत्र विषयविशेषं निवे
श्येव प्रतिबध्यप्रतिबंधकभावः कल्पनीयः॥ अन्यथा पूर्वोपदर्शितानुपपत्तेः॥ तथा च पर्वतो वह्निमानिति प्रत्यक्षं प्रति त
थाविधप्रत्यक्षेच्छाविरहविशिष्टवह्न्यनुमितिसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वं भवद्भिः कल्प्यं॥ सिद्धांतिमते च तथाविधानुमितिप्रति
तथाविधानुमित्याविरहविशिष्टप्रत्यक्षसामग्रीसत्वे न प्रतिबंधकत्वकल्पनमिति क भवन्मते लाघवावकाश इति चेन्न॥ भि
न्नविषयेव स्वनुमित्याविशिष्टवस्त्वनुमितिसामग्रीकाले घटप्रत्यक्षेच्छाविशिष्टघटप्रत्यक्षसामग्रीदशायां वह्न्यनुमितेरेवो
त्पत्या तत्र घटप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति वह्निभिन्नविषयकानुमित्यन्यज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति वा वह्न्यनुमित्याविशिष्टवन्हनु

मितिप्रतिवह्निप्रत्यक्षेच्छाविशिष्टप्रत्यक्षसामग्रीप्रतिबंधकत्वमपि सिद्धांतिभिः कल्प्यं॥ मन्मतेच प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति
ऽनुमित्यन्यज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति वाऽनुमित्याविशिष्टानुमितिसामग्र्या एकस्यैव प्रतिबंधकत्वं एवं प्रतिबध्यतावच्छेदक
कोटौ वह्निभिन्नविषयत्वानिवेशे वह्न्यनुमित्याविशिष्टवह्न्यनुमितिसामग्रीकालेपि वह्निशाब्दबोधेच्छाविशिष्टवह्नि
शाब्दबोधसामग्रीदशायां वह्निशाब्दबोधोत्पत्या तत्र व्यभिचारो वारणीय एवेति वाच्यम्॥ समानेविषयेऽनुमितिसामग्र्यपे
क्षया प्रत्यक्षसामग्र्याइव शाब्दबोधसामग्र्याऽपि दुर्बलत्वोपगमेवानुमित्याविशिष्टानुमितिसामग्रीदशायां वह्निशा
ब्दबोधेच्छाविशिष्टवह्निशाब्दबोधसामग्रीतोपि न वह्निशाब्दबोध इति न तत्र व्यभिचारवारणार्थं सामग्रीप्रतिबंधतावच्छेदक
कोटौ वह्निभिन्नविषयकत्वनिवेशनमावश्यकं अथ प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ वह्निभिन्नविषयकत्वानिवेशप्रयुक्तलाघ
वसंभवेपि वह्न्यनुमितिप्रतिवह्निप्रत्यक्षेच्छाविशिष्टप्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वाकल्पनप्रयुक्तलाघवमसंभवदुक्तिकमेव
समानेविषयेशाब्दबोधसामग्र्यपेक्षया प्रत्यक्षसामग्र्या बलवत्वेन तत्र प्रत्यक्षेच्छाविशिष्टसामग्रीकाले शाब्दबोधेच्छाविशि
ष्टबोधसामग्रीबलात् शाब्दबोधापत्तिवारणाय पर्वतो वह्निमानिति शाब्दबुद्धिं प्रतिवह्निप्रत्यक्षेच्छाविशिष्टप्रत्यक्षसामग्र्याः
प्रतिबंधकत्वेकल्पनीये तत्रैव अनुत्पादिसाधारण्यप्रत्यक्षान्यत्वस्य वह्निविधेयकज्ञानत्वस्य प्रतिबंधकतावच्छेदकत्वकल्पनेन
सिद्धांतिभिरपि वह्न्यनुमितिप्रतिवह्निप्रत्यक्षेच्छाविशिष्टवह्निप्रत्यक्षसामग्र्यानस्वातंत्र्येण प्रतिबंधकत्वं कल्प्यत इति कुभव

न्मते लाघवावकाश इति चेन्न॥ तत्र प्रत्यक्षान्यत्वविशिष्टज्ञानत्वस्य प्रत्यक्षेतराविशिष्टप्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वेन
प्रत्यक्षान्यत्वज्ञानत्वयोर्विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण प्रतिबध्यतावच्छेदकबाहुल्यात् लाघवात् पर्वतो वह्निमान्
इति शाब्दत्वमेव तादृशप्रत्यक्षेतराविशिष्टप्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबध्यतावच्छेदकं कल्प्यते॥ तथा सिद्धान्तिमते पर्वतो वह्निमान् इति
नि अनुमितिं प्रति पर्वतो वह्निमानिति प्रत्यक्षेतराविशिष्टप्रत्यक्षसामग्र्याः स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धकत्वप्रयुक्तं गौरवं दुष्परिह
रमेव॥ वस्तुतस्तु समानविषये प्रत्यक्षसामग्र्यपेक्षया अनुमितिसामग्र्या बलवत्त्वस्वीकर्तॄणां समानविषये प्रत्यक्षसाम
ग्र्यापेक्षया शाब्दबोधसामग्र्या अपि बलवत्त्वस्वीकारे उपदर्शितरीत्या कुसृष्टेन निर्वाह इति सारं॥ एतेन उपदर्शितविनिगमनावि
रहेण प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावबाहुल्यात् प्रत्यक्षान्यत्वविशिष्टज्ञानत्वस्य तादृशसामग्र्याः प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वकल्प
ना संभवेऽपि पर्वतविशेष्यकवह्निप्रकारकपरोक्षत्वस्यैव तादृशसामग्र्याः प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वोपगमेन सिद्धान्तिमते गौर
वासंभव॥ न च परोक्षत्वजातेर्मानाभावः॥ तत्सामग्रीप्रतिबध्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वेन तादृशजातिकल्पने च गौरवमिति
वाच्यं॥ पर्वतो वह्न्यभाववानिति बाधप्रतिबध्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वेन क्लृप्तस्य तादृशजातिविशेषस्य प्रकृते प्रतिबध्य
तावच्छेदकत्वोपगमेन बाधकताबाधिन्यपि निरस्तं॥ तन्मते समानविषये प्रत्यक्षसामग्र्यपेक्षया शाब्दबोधसामग्र्या अपि बल
त्वेन प्रत्यक्षेतराविशिष्टप्रत्यक्षसामग्रीकालीनशाब्देतराविशिष्टशाब्दसामग्रीकालेऽपि तथाविधशाब्दबोधोत्पादान्न तादृश

जातिविशेषमंतर्भाव्य प्रतिबध्यप्रतिबंधकभावकल्पनमपि सिद्धांतिमते तत्कल्पने गौरवमिति निवहंति॥ तदन्यतानुपादेयमेव॥ तथा
हि॥ भिन्नेति विषये घटादिप्रत्यक्षेच्छाविशिष्टतत्प्रत्यक्षसामग्रीदशायां पर्वतविशेष्यकवह्निप्रकारकज्ञानं जायतामित्यनुमितिविषयके
च्छाकालीनानुमितिसामग्रीसत्वे तदुत्तरं घटादिप्रत्यक्षानुपपत्ते वह्निभिन्नविषयकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति तथाविधानुमित्य
ज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति वा अनुमितिविषयकेच्छाविशिष्टवन्यनुमितिसामग्रीत्वेन प्रतिबंधकत्वकल्पनस्य एवं पक्षिमते प्या
वश्यकत्वात्॥ न च तत्र प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ एवं पक्षिमते वह्निभिन्नविषयकत्वनिवेशप्रयोजनताभाव इति वाच्यं॥
तत्र तदनिवेशे पर्वतो वह्निमानित्यादिप्रत्यक्षेच्छाविशिष्टप्रत्यक्षसामग्रीकाले पर्वते वह्निज्ञानं जायतामित्यनुमितिविषयके
च्छाविशिष्टतदनुमितिसामग्रीदशायां पर्वतो वह्निमानिति प्रत्यक्षानुत्पत्त्यापत्तेः॥ न चेष्टापत्तिः॥ यस्य सामग्रीमपेक्ष्य स्वभा
वतो बलवती यस्य सामग्री तद्वृत्तिधर्मप्रकारकतद्विषयकेच्छासत्वे तस्यैवोत्पाद इति पक्षे न तत्र तादृशेच्छाकालेऽनुमिति
रनुत्पत्त्या प्रत्यक्षोत्पादेन पर्वतो वह्निमानिति प्रत्यक्षानुमित्यनाविष्टापत्त्यसंभवात्॥ एवं च वह्निप्रत्यक्षेच्छाविशिष्टतत्प्रत्य
क्षसामग्रीकालेऽनुमितित्वप्रकारकवन्यनुमित्याविशिष्टवन्यनुमितिसामग्रीदशायां तदुत्तरं तत्र प्रत्यक्षापत्तिवा
रणाय वह्निप्रत्यक्षं प्रति अनुमितित्वप्रकारतादृनुमित्याविशिष्टतदनुमितिसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वं एवं पक्षिणा

पिकल्पनीयमिति नसिद्धांतिमतापेक्षणालाघवावकाशः॥ ननु तथापि सिद्धांतिमते वन्ह्यनुमित्याविशिष्टत्वस्यानुमितिसामग्रीका
लेवन्ह्यादिप्रत्यक्षापत्तिवारणाय पर्वतो वन्हिमानित्यादिप्रत्यक्षं प्रतिपर्वतो वन्हिमानित्याद्यनुमित्याविशिष्टवन्ह्यादिप्रत्यक्षेच्छा
विरहविशिष्टवन्ह्यनुमितिसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वं मवश्यं कल्प्यं॥ तथा च बाधभावादिघटितत्वे गुरुशरीरतया अनुमिति
सामग्र्याः अनुमित्याप्रत्यक्षेच्छाभावयोः विशिष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण प्रतिबध्यप्रतिबंधकभावद्वयकल्पन
स्य तदुभयपारेकत्वनिवेशेन प्रतिबंधकतावच्छेदकशरीरस्य वाधिक्यात्॥ पूर्वपक्षिमते तु प्रत्यक्षेच्छाभाववैशिष्ट्यं निवेश्य प्र
त्यक्षं प्रत्यनुमितिसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वमेकं। प्रत्यक्षं प्रत्यनुमित्याविशिष्टानुमितिसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वमपरं॥ एवं क्रमे
ण प्रतिबध्यप्रतिबंधकभावसाम्येपि प्रत्यक्षेच्छाभावानुमित्ययोरेकत्र निवेशे प्रयुक्तगुरुभूतानुमितिसामग्री प्रति
बंधकतावच्छेदकशरीरगौरवस्याभावात्॥ अन्यमतेतयोर्विभिन्नप्रतिबंधकतावच्छेदककोटौ निवेशात्॥ न च पूर्वपक्षि
मते वन्ह्यादिप्रत्यक्षेच्छाविशिष्टवन्ह्यादिप्रत्यक्षसामग्रीकाले वन्ह्यनुमितिवारणाय वन्ह्याद्यनुमितिं प्रति वन्ह्याद्यनुमि
त्याविरहविशिष्टवन्ह्यादिप्रत्यक्षेच्छाविशिष्टवन्ह्यादिप्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबंधकताकल्पनेनानुमित्याभावप्रत्यक्षं

रूपो विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण प्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबंधकताच्छेदकस्य तयोरेकस्य निवेशप्रयुक्तप्रतिबंधकता
वच्छेदकशरीरस्य बाधितत्वतुल्यत्वमिति वाच्यं॥ प्रत्यक्षसामग्र्यपेक्षया अनुमितिसामग्र्याः बाधाभावतद्व्याप्यवत्तानिर्णयाभा
वादिघटितत्वेन गुरुतया प्रत्यक्षेच्छाभावानुमित्योभयविशिष्टापास्तस्या प्रतिबंधकतावच्छेदकशरीरस्य अनुमित्याभावप्र
त्यक्षेच्छोभयविशिष्टप्रत्यक्षसामग्रीप्रतिबंधकतावच्छेदकापेक्षया अतरां गुरुत्वेन तुल्यत्वाभावात्॥ न च लौकिकप्रत्य
क्षप्रत्यपितलिंगविषयजन्यबाधबुद्धेः प्रतिबंधकत्वे प्रत्यक्षसामग्र्या अपि बाधाभावादिघटितत्वेन लाघवानवकाशः सर्वप
क्षिमते इति वाच्यम्॥ बाधबुद्धिकालीनलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीकाले बाधबुद्धिप्रतिबंधकबलादनुमिनेरनुदयेन
व्यभिचाराभावात् सर्वानुमितिप्रति प्रत्यक्षसामग्रीप्रतिबंधकतायां बाधाभावस्यानिवेशे प्रयोजनाभावादिच्छेत्वस
मानविषयेवत्त्वादिप्रत्यक्षं प्रति वन्यादिप्रत्यक्षं प्रति वन्यादिप्रत्यक्षेच्छाविरहविशिष्टवन्यानुमितिसामग्र्या अन
नुगतेच्छाभावाकूटानुगतेच्छाभावविशिष्टसिद्ध्यभावघटितायाः प्रतिबंधकत्वे सर्वपक्षिणामवश्यं वाच्यं॥ अन्यथा सि
द्धिकाले परामर्शाद्यनुमितिकारणसमूहसत्वेन मते वह्निप्रत्यक्षानुत्पत्त्यापत्तेः॥ तथा चाननुगतेच्छाभावानुगतेच्छा
भावसिद्धीनां परस्परविशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेणानंतसामग्रीप्रतिबंधकभाववहत्यप्रयुक्तगौ

रवस्पष्टर्वपक्षिमतेपिगुरुद्दूरस्तांतात्॥ सिद्धांतिमतेतुप्रत्यक्षेच्छाभावविशिष्टानुमित्याविशिष्टानुमितिसामग्रीप्रतिबंधकता
वच्छेदककोटौतथाविधसिद्ध्यभावस्यानिवेशेप्रयोजनाभावेनानुमित्याविशिष्टअनुमितिसामग्रीदशायांसिद्धिकालेअ
नुमितेरेवोत्पत्त्याप्रत्यक्षानुत्पादेनव्यभिचाराभावान्नोपदर्शितरीत्याविशेष्यविशेषणभावेविनिगमनाविरहेपाप्रबं
ध्यप्रतिबंधकताववाकुल्पमितिसिद्धांतिमतमेवसर्वसमतमाभाति॥ एवंसमानविषयेभिन्नविषयेवास्पार्शनसा
मग्रीसत्त्वेचाक्षुषसामग्रीसत्त्वेचाक्षुषस्यैवोत्पत्तेस्त्वचुतरंपश्यामीत्यनुव्यवसायात्॥ तथाचतत्रस्पार्शनवार
णायस्पार्शनंप्रतिस्पार्शनेच्छाविरहविशिष्टापाश्चाक्षुषसामग्र्याप्रतिबंधकत्वंकल्प्यं॥ अथकेनरूपेणातयोःप्र
तिबध्यप्रतिबंधकभावः॥ नतावत्स्पार्शनत्वावच्छिन्नंप्रतिस्पार्शनेच्छाविरहविशिष्टचाक्षुषसामग्रीत्वेनतथास
तिघटेचाक्षुषस्पार्शनसामग्रीकालेपटेस्पार्शनेच्छासत्त्वेअसंसांपटस्पार्शनसामग्रीघटस्पर्शनापत्तेः॥ ना
पिघटादिस्पार्शनंप्रतिघटादिस्पार्शनविषयकेच्छाभावविशिष्टचाक्षुषसामग्रीत्वेनप्रतिबध्यप्रतिबंधकभा
वः॥ घटचाक्षुषसामग्रीकालेघटस्पार्शनसामग्रीदशायांघटत्वांनंजापनामितीच्छासत्त्वेघटस्पार्शनापत्तेः॥
नचेष्टापत्तिः॥ स्वभावतोबलवतीयासामग्रीतद्विषयकेच्छासत्त्वेतस्यैवोत्पादनियमात्॥ नचतथाविधस्पार्शनप्र

ति तथाविधस्पार्शनत्वप्रकारकेच्छाविरहविशिष्टचाक्षुषसामग्रीत्वेन प्रतिबंधकत्वकल्पनान्नोक्तदोषइतिवा
च्यं॥ तथा सति पटचाक्षुषसामग्रीकाले घटस्पार्शनसामग्रीसत्वे घटज्ञानं जायतामितिच्छासत्वे घटस्पार्शनानु
पपत्तिरिति चेत् मैवं॥ घटादिस्पार्शनं प्रति घटादिस्पार्शनत्वप्रकारकेच्छाविरहविशिष्टघटादिचाक्षुषसामग्रीस
त्वेन घटादिस्पार्शनं प्रति घटादिस्पार्शनविषयकेच्छाविरहविशिष्टपटचाक्षुषसामग्रीत्वेनापि प्रतिबंधकत्वं क
ल्प्यं॥ चाक्षुषसामग्रीतउद्भूतरूपादिविशिष्टविजातीयवृक्षः संयोगरूपा वैशिष्ट्यं वस्त्वाश्रयसमवेतत्वरूपपरंपरा
संबंधेन एव चाक्षुषसामग्र्यामपि स्वसमवायनिरूपितोपदर्शितपरंपरासंबंधावच्छिन्नवृत्तित्वरूपपरंपसंबंधा
वच्छिन्नप्रतियोगिताकस्पार्शनेच्छाभाववैशिष्ट्यं दैशिकविशेषणताविशेषसंबंधेन निवेशनीयमिति लेशोपि
अथवा सामान्यतः स्पार्शत्वेनेवच्छिन्नप्रतिस्वीयस्पार्शननिष्ठविशेष्यतानिरूपितविषयितासंबंधावच्छिन्नप्रका
रताश्रयसमवेतत्वरूपपरंपरासंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्पार्शनत्वप्रकारकेच्छाविरहविशिष्टचाक्षुषसाम
ग्रीत्वेनैकं॥ अपरं च स्पार्शनं प्रति चाक्षुषसामग्रीविशिष्टस्वीयस्पार्शननिष्ठविशेष्यतानिरूपितविषयतासं

बंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्पार्शनविषयकेच्छाभावत्वेनापि प्रतिबंधकत्वं कल्प्यतीयं नातीविषयभेदेनानंतप्रति
बध्यप्रतिबंधकभावबाहुल्यापत्तिः ॥ स्पार्शनेच्छाभावे चाक्षुषसामग्रीविशिष्टस्यैकत्वालीनत्वसंबंधेन तत्पुरुषी
पत्वादिनिवेशप्रकारणाभावकल्पनानामानुपपत्तिः ॥ अत्र प्रथमप्रतिबध्यप्रतिबंधकभावे प्रतिबध्यतावच्छेदकसं
बंधो विषयत्वं प्रतिबंधकतावच्छेदकश्च समवायः ॥ न तु रूपीयत्वनिवेशप्रतिबध्यप्रतिबंधकभावकल्पना
नुपपत्तिः ॥ द्वितीयप्रतिबध्यप्रतिबंधकभावे विषयत्वं प्रतिबध्यतावच्छेदकसंबंधः; विशेषणताविशेषसंबंधः
प्रतिबंधकतावच्छेदकः ॥ एवं चाक्षुषेच्छाविशिष्टचाक्षुषसामग्रीकाले स्पार्शनेच्छादशायां स्पार्शनवारणाय
घटादिस्पार्शनं प्रति घटादिचाक्षुषत्वप्रकारकेच्छाविशिष्टघटादिचाक्षुषसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वमेकं ॥ अप
रं च घटादिस्पार्शनं प्रति घटादिचाक्षुषविषयकेच्छाविशिष्टघटादिचाक्षुषविषयसामग्रीत्वेन प्रतिबंधकत्वं
कल्प्यं ॥ अथवा तत्रापि विषयमनिवेश्य स्पार्शनत्वावच्छिन्नं प्रति स्वीयचाक्षुषनिष्ठविशेष्यतानिरूपितविषय
तासंबंधावच्छिन्नप्रकारताश्रयसमवेतत्वस्वसमवायापिनिरूपितोपदर्शितस्वाश्रयीभूतचक्षुःसंयुक्तत्वा

रा.
१२

१०

द्विघटितपरंपरासंबंधावच्छिन्नवृत्तित्वाभावसंबंधेन चाक्षुषत्वप्रकारकेच्छाविशिष्टचाक्षुषसामग्रीप्रतिबंधिका
प्रतिबध्यताबध्यतावच्छेदकसंबंधः समवायः प्रतिबंधकतावच्छेदकसंबंधश्च स्वाश्रयीभूतत्वक्संयुक्तमनः
प्रतियोगिकविजातीयसंयोगरूपपरंपरासंबंधः ।। नानाविषयभेदेन पुरुषभेदेन चानंतप्रतिबध्यप्रतिबंधकभा
वकल्पना एवं स्पार्शनत्वावच्छिन्नं प्रति चाक्षुषविषयकेच्छाविशिष्टचाक्षुषसामग्रीकालीनस्पार्शनेच्छादशायां स्पा
र्शनत्वावच्छिन्नं प्रति चाक्षुषविषयकेच्छाविशिष्टचाक्षुषसामग्र्या अपि प्रतिबंधकता बोध्या ।। नातो भिन्नविष
ये चाक्षुषविषयकेच्छाविशिष्टचाक्षुषसामग्रीकालीनस्पार्शनेच्छादशायां स्पार्शनापतिः ।। अत्र चाक्षुषसामग्र्या
चाक्षुषेच्छाविशिष्टत्वं च स्वीयचाक्षुषनिष्ठविशेष्यतानिरूपितविषयतासंबंधावच्छिन्नप्रकारताश्रयीभूतत्व
संयोगाद्यभाववत्समवेतत्वस्वसमवायिनिरूपितोपदर्शितपरंपरासंबंधावच्छिन्नवृत्तित्वाभावसंबंधेन निवेश्यं
नात समाने विषये घटत्वानं जायतां घटस्पार्शनं जायतामितीच्छासत्त्वे घटचाक्षुषसामग्रीकाले तत्स्पार्शनानु
पपत्तिः ।। न वा एकपुरुषस्य चाक्षुषेच्छासत्त्वे पुरुषांतरस्य चाक्षुषसामग्रीकाले स्पार्शनेच्छाविशिष्टस्पार्शनसा
मग्रीदशायां स्पार्शनानुपपत्तिः ।। अत्रापि प्रतिबंधकतावच्छेदकसंबंधः उपदर्शितपरंपरारूपः ।। प्रतिबध्य

तावच्छेदकस्य समवायः॥ मानातः पुरुषभेदे प्रतिबध्यप्रतिबंधकभाववृद्धिरिति॥ एवं घटादिस्पार्शनेछाविशिष्टघटादि
स्पार्शनसामग्रीकाले घटादिचाक्षुषेछाभावदशायां घटादिचाक्षुषवारणाय घटादिचाक्षुषं घटादिचाक्षुषेछाविरह
विशिष्टस्पार्शनसामग्र्या अपि प्रतिबंधकत्वं बोध्यं॥ अत्रापि समानविषयभिन्नविषयनिवेशभेदेन प्रतिबध्यप्रतिबंध
कभाववैरूप्यं विषयमनिवेश्यैव वा प्रतिबध्यप्रतिबंधकभाववैरूप्यं सूक्ष्ममतिभिर्विभाव्यं कल्प्यं॥ केचित्तु चाक्षुषसामग्रीकाले
स्पार्शनसामग्रीसत्वे सर्वत्र स्पार्शनमेवोपेयं तेन चाक्षुषं चाक्षुषं सामग्री आलोकचाक्षुषः संयोगघटितायां त्वक्संयो
गादिघटितस्पार्शनसामग्र्यपेक्षया गुरुत्वेन लघुभूतायाः स्पार्शनसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वकल्पनेन लाघवसंभवादित्याहुः॥ त
इसत् तथा सति चाक्षुषेछाविशिष्टचाक्षुषसामग्रीकाले स्पार्शनेछाभावदशायां स्पार्शनापत्तिवारणाय स्पर्शनं प्रति स्पार्श
नेछाविरहविशिष्टचाक्षुषेछाविशिष्टचाक्षुषसामग्र्या आलोकसंयोगचक्षुःसंयोगादिघटितत्वेन गुरुभूतायाः प्रतिबंधक
त्वकल्पने स्पार्शनेछाभावचाक्षुषेछयोर्विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण प्रतिबध्यप्रतिबंधकभावाधिक्यं॥ प्रति
बंधकतावच्छेदकशरीरगौरवं चदुष्परिहरमेव॥ सिद्धांतिमते तु स्पार्शनेछाभावचाक्षुषेछयोर्विभिन्नप्रतिबंधकतावच्छेदक
कोटौ निवेशेनैकत्रानिवेशेन प्रतिबंधकतावच्छेदकशरीरगौरवमिति॥ न च सिद्धांतमतेपि स्पार्शनसामग्रीकाले चाक्षु

९३

षेच्छाभावदशायां चाक्षुषवारणायावश्यं चाक्षुषेच्छाविरहविशिष्टस्पार्शनेच्छाविशिष्टस्पार्शनस्पार्शनसामग्र्याः प्रतिबंध-
कत्वं कल्प्यं॥ तथा च तत्र चाक्षुषेच्छाभावस्पार्शनेच्छयोरेकत्र निवेशनविशेष्यविशेषणभावे विनिगनाविरहेयाप्रतिबध्य-
प्रतिबंधकभावबाहुल्यं॥ प्रतिबंधकतावच्छेदकशरीरगौरवं च तन्मते विद्यमानमेवेति फललाघवावकाश इति वाच्यं॥ उ-
पदर्शितरीत्या स्पार्शनसामग्रीमेव चाक्षुषसामग्र्या गुरुत्वेन स्पार्शनेच्छाभावचाक्षुषेच्छोभयविशिष्टगुरुसामग्री प्रतिबं-
धकतावच्छेदकशरीरस्य चाक्षुषेच्छाभावस्पार्शनेच्छोभयविशिष्टलघुस्पार्शनसामग्रीप्रतिबंधकतावच्छेदकशरीरापे-
क्षया[illegible]तरां गुरुत्वेन पूर्वपक्षिमत एव गुरुत्वादित्यलमसदावेशेन॥ केचित्तु विषयतासंबंधेन द्रव्यस्पार्शनं प्रतित्वङ्मन-
नोयोगस्येंद्रियमनोयोगविधयाऽवच्छेदकतासंबंधेन हेतुत्वकल्पनमावश्यकं॥ तथा च चाक्षुषसामग्रीकाले त्वङ्मनो-
योगादिघटितस्पार्शनसामग्रीदशायां विषयेऽवच्छेदकतासंबंधेन त्वङ्मनोयोगस्यानभ्युपगमात्॥ तथा सतींद्रियत्वेन
फलबलकल्प्यत्वात्॥ तथा च तदभावेन स्पार्शनाभावोपपत्तिः॥ स्पार्शनप्रति चाक्षुषसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वकल्पनं
निर्युक्तिकमेवेत्याहुः॥ तदसत्॥ विषयतासंबंधेन प्रत्यक्षं प्रतिऽवच्छेदकतासंबंधेनेंद्रियमनोयोगस्य हेतुत्वे प्रत्यक्षं य-
॥

तिविषयेंद्रियमनोयोगस्यहेतुत्वविलोपापत्तिः॥ विषयेसन्निकर्षशून्यदशायां विषयेऽवच्छेदकतासंबंधेन इंद्रियमनोयोगादि

गस्यकारणाभावाभ्युपगमेनैवतत्प्रत्यक्षवारणसंभवादिति समवायसंबंधेन प्रत्यक्षं प्रति इंद्रियमनोयोगस्य स्वाश्रयी

भूतमतः प्रतियोगिकसंयोगवत्त्वरूपपरंपरासंबंधेनकारणत्वं कल्प्यं। तथा च चाक्षुषसामग्रीदशायां स्पार्शनसाम

ग्रीकाले चाक्षुषोत्पत्त्यर्थमवश्यं त्वङ्मनोयोगः स्वीकरणीयः जन्यज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति त्वङ्मनोयोगत्वेन हेतुतायाः

कुण्ठत्वेनेति कुण्ठकार्यकारणभावेन स्पार्शनानुपपत्तेरनिर्वाहे अवश्यं स्पार्शनं प्रति चाक्षुषसामग्र्याः प्रतिबंधक

त्वकल्पनमावश्यकमेवेति दिक्॥ इति श्रीरघुदेवभट्टाचार्यविरचितः सामग्रीविचारः समाप्तः॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ संकेतो लक्षणा चार्थोपस्थापकः । वृत्त्या तत्प्रतिपाद्य एवार्थ इत्यभिधीयते इदं पदमिममर्थं बोधयत्विति अस्मा-
त्पदादयमर्थो बोद्धव्य इति वेच्छा संकेतरूपा वृत्तिः । स आधुनिकः संकेतः परिभाषा तया वाच्यार्थबोधकं पदं पारिभाषिकं यथा शास्त्रका-
रादिसंकेतित नदीवृद्ध्यादिपदं । ईश्वरसंकेतः शक्तिस्तयार्थबोधकं पदं वाचकं । यथा गोत्वादिविशिष्टबोधकं गवादिपदं । तद्बो-
ध्यो गोत्वादिर्वाच्यः सएव मुख्यार्थ इत्युच्यते वाच्यवाचकादिपदे ईश्वरेच्छाप्रबोधकत्वे न या विषयतासैव धात्वर्थः तस्मात्सा-
श्रयत्वरूपं कर्तृत्वं पदे कर्तृप्रत्ययेन बोध्यते पदं गावकि गां वृते गौर्वाच्यक मित्यादौ कर्मप्रत्ययेन तेनार्थवाचकपदेन तत्तदर्थविष-
यकत्वरूपत्वात्मकमर्त्वं धात्वर्थैकदेशे बाधे बोध्यते पदेन गौरुच्यते पदस्य गौर्वाच्य इत्यादौ पदनिष्ठ धात्वर्थीभूत तादृशविषयता-
ना ... यानिरूपितत्वं तत्र धात्वर्थीभूत तादृशविषयतानिरूपकबोधजनकत्वप्रकारतां तं पाति बोधविषयतानिरूपक-
विषयतासंबंधावच्छिन्नप्रकारताश्रयत्वरूपं तादृशशक्तिपाकमर्त्वं गवादौ कर्माख्यातेन बोध्यते इति तेयेच्छायाः संकेतरूपत्वे वै-
परीत्यमप्यमिति न्यायसिद्धान्तः । अत्र मीमांसकानुयायिनः । अपभ्रंशादपि शक्तिभ्रमेणार्थप्रत्ययात्तन्मात्रविषयक भगवत्सं-
केतस्यापि बोधकत्वेन विषयत्वमिति नैयायिकैरभ्युपगमात्तस्यापि शक्त्वं साधुत्वं च स्यादेवं लाक्षणिक गंगादिपदस्यापि कु-
त्यान्तीरादिवाचकत्वापत्तिः यत्तु तादृशेच्छया भगवदुच्चरितत्वं वाचकत्वं अयमर्थ्याद्यस्मान्नार्थप्रत्यायनेच्छया भगवदुच्चरितत्वं इ-
ति तत्र तेप्रसंग इति तन्न अस्मदाद्युच्चरितपदेष्वव्याप्तेः भगवदुच्चरितजातीयत्वनिवेशेपि वेदस्य लाक्षणिकपदेष्वव्याप्तेः ॥

साद्दिदेवदत्तादिपदेऽप्यासेश्वरद्वारशेहित्पिनानामकुर्यादितिवेदेनामपदस्यदेवदत्तादिपदपरत्वेपिदे वृद्धनरत्यादिप
दस्वरूपाणांभगवदनुच्चरितत्वात् एवंईश्वरसंकेतस्यशक्तित्वेईश्वरानंगीकर्तृनयेशाब्दबोधानुपपत्तिः अथशाब्दबो
धोपयोगितायामीश्वरीयत्वमनुपादेयः एवंचाधुनिकसंकेतज्ञानादपिशाब्दबोधःताद्दशसंकेतस्यवृत्तित्वंचनिहेति
नचाधुनिकसंकेतस्यवृत्तित्वेतात्पर्यस्यापितथात्वप्रसंगः तस्यापिबोधकत्वेनपदविषयकतयासंकेतरूपत्वात् नचेष्टा
पत्तिः तथासतिलक्षणास्थलेतात्पर्यस्यवृत्तितापत्तिःलक्षणाभावृत्तित्वोच्छेदप्रसंगादितिवाच्यं यतःपदार्थोपस्थितिव्यापा
रकःसंकेतोवृत्तिःतात्पर्यज्ञानंचसाक्षादेवशाब्दबोधोपयोगिनतुपदार्थोपस्थितिद्वाराइत्युपस्थापिपदार्थएवप्रकरणादि
नावच्छेद्यपर्यवधारणात् नचैवमपिसंकेतस्यसंबंधत्वेमानाभावेननिष्प्रतियोगिकतयातदसंभवेनपदार्थोपस्थापकता
संभवेनचवृत्तित्वानिर्वाहात् एतेनशाब्दबोधोपयिकसंबंधत्वेनईश्वरसंकेतज्ञानंहेतुः तच्चमीमांसकानामपिसंभवतितादृ
शज्ञानविपरीतज्ञानाभावादित्यपिनिरस्तं यत्तुस्वजन्यबोधविषयत्वप्रकारकेच्छाविषयत्वमर्थपदसंबंधःपदे चार्थस्य
विपरीतः अस्यसंबंधत्वमन्यथानुपपत्याकल्प्यते एतादृशपरंपरायाअपभ्रंशस्थले संबंधतानस्वीक्रियतेइतितत्रसं
बंधावगाहिज्ञानंभ्रमएवेतिसंप्रदायतदपितुच्छं अजकुभस्यतादृशेच्छाविषयत्वस्यसंबंधत्वोपगमेतादृशज्ञानवि षयत्वस्य
समानकालीनज्ञानविषयत्वादिपरंपरायाअपिविनिगमनाविरहेणसंबंधताप्रसंगात् तस्मात्पदपदार्थयोःसंबंधांतर

मेव वाच्यवाचकभाव इति वदंति। वस्तुतस्तु तत्तज्ज्ञानशक्यत्वं तद्वाचकत्वं तच्च तद्विषयकशाब्दबोधजनकतावच्छेदकधर्मवत्त्वं तच्च धर्मो वि
न्यायादिनिष्ठा हाऽतुरूपा शक्तिरिव पदार्थांतरमेव लाक्षणिकं यानुभावकमेवेति न तत्र शक्तिः घटादिपदस्यैमितिमातृविषयकधीज
नकत्वेपि न तद्वाचकत्वं तद्विषयकत्वावच्छिन्नज्ञानजनकज्ञानशक्यपदस्यैव तद्वाचकत्वात् मितिमातृविषयकत्वेन च ज्ञानस्य न
किंचित्पदशक्यता: ज्ञानसामान्यसामग्र्या एव मितिमातृभासकतया पदानां तस्य च तदर्थाभासकतया। तद्विषयकत्वस्य एतत्पद
जन्यतावच्छेदकत्वे मानाभावात् कार्यान्वितस्वार्थे पदानां शक्तिरिति वादिनां गुरूणां साक्षात्परंपरासाधारणकार्यत्वविषयता
निरूपितत्वेन घटादिविषयतया घटादिपदजन्यतावच्छेदकत्वेपि न घटादिपदस्य कार्यतावाचकत्वमपि तु लिङादिपदस्यै
व तद्विषयकत्वावच्छिन्ने यत्र साक्षात्परंपरासाधारणानिरूपितत्वाविशेषणतयावच्छेदकत्वस्यैवानिवेशात् न च कार्यानुकूलश
क्तेः स्वरूपसत्तायैव कार्यानुकूलत्वापदार्थोपस्थितौ शाब्दबोधे च तत्तानोपयोगिनोर्धेपदस्य तन्निरूपणस्यैतरस्य स्वीकारस्या
वश्यकत्वमिति वाच्यं दहनादिकार्ये वह्न्यादिनिष्ठशक्तेः स्वरूपसत्त्वा एवोपयोगित्वेपि शाब्दबोधानुकूलशक्तेः शाब्दबोधे पदार्थोप
स्थितौ च ज्ञाततोपयोगित्वोपगमे बाधकाभावात् अतीतानागतपदज्ञानादपि शाब्दबोधोत्पत्त्यापत्तानाम हेतुत्वेन तत्र हेतुताव
च्छेदकशक्तेः संभव इति तु न शक्यं। मन्मते परानां नित्यत्वात् अतस्तत्वाज्ञाननिष्ठशक्यातस्यापि तद्वाचकत्वमिति तिमीमांसकमत
विशेष:। न चासौ विचारसहः यतः तन्मते लाक्षणिकस्यानुभावकत्वे दुर्घटमेव पदार्थोपस्थितिद्वारा तथार्थानुभवे शक्त

स्येवलक्ष्यार्थानुभवेत्लाक्षणिकस्यापि हेतुतायां दुर्वारत्वात् तत्रापि शक्तेरवश्यकतया वाचकतापत्तेः पदार्थोपस्थित्याऽन्य
थासिद्धत्वेशक्यस्यापि तथात्वापातात् न चानुभावकतावच्छेदकशक्त्यभावाल्लाक्षणिकस्य नानुभावकत्वसंभव इति वाक्या
र्थघटकार्थान्तरवाचकमेव पदं स्वार्थस्य तदन्वयप्रतियोगिलक्ष्यार्थस्याप्यनुभावकमुपपन्नम् इति वाच्यं। एवं सति गंगायां घो
ष इत्यादौ घोषादिपदस्यापि गंगातीरादिरूपार्थानुभावकतावच्छेदकशक्तिमत्त्वेन तद्वाचकतापत्तेः। लाक्षणिकस्याननुभा
वकत्वे शक्यघटितधूमादित्यादिहेतुवाक्यादन्वयानुपपत्तेः। तत्र धूमादिपदस्य सान्ते विसृक्तेश्वलाप्यनेलाक्षणिकत्वा
त्। अथ लक्ष्यार्थस्य न शाब्दबोधे प्रवेशः। अपि तु स्मृतस्य तस्य समभिव्याहृतपदार्थेऽसंसर्गांशमात्रं। तथा च नानुपप
त्तिः। न च लक्ष्यार्थस्य शाब्दबोधविषयतानुपगमे तदुपरागेणाश्रुणोमीत्यनुव्यवसायानुपपत्तिरिति वाच्यं। इष्टत्वात्। विधेयो
परागेणैव तथा प्रत्ययात् लक्ष्यार्थस्य शाब्दबोधविषयत्वेपि तस्य विधेयतयाभावानभ्युपगमात्। विधीन परः शाब्दार्थ इति
सिद्धांतात्। इति चेन्न तथापि मंचः क्रोशंतीत्यादौ लक्ष्यार्थमंचस्थपुरुषादेः शाब्दबोधविषयताया आवश्यकत्वात् अन्यथा
त्याननुभूतस्य पुरुषादेः प्रतीत्यनिर्वाहात्। अननुभूतस्य स्मरणासंभवात् तमानप्रकारत्वमात्रेण शाब्दबोधपदार्थोपस्थि
त्यादेः कार्यकारणभावमभ्युपगच्छतां मीमांसकानां शाब्दबोधयोग्यतावलेनाऽपूर्वपदार्थभावेन लक्ष्यार्थस्य शाब्दानुभवोपग
मेऽपूर्वस्यापि तस्य प्रतीत्युपपत्तिरिति। तद्विषयकशाब्दत्वावच्छिन्नप्रतिशक्तिविशेषपुरस्कारेण तत्तद्वाचकपदस्मृतज्ञानस

ज्ञानादितु तासंभवः विशिष्य तत्तत्पदार्थान्विततत्तदर्थबोधे तत्पदस्साकांक्षतत्तत्पदज्ञानं विना वश्यक्लृप्तकारणतयैवोपप
त्तेरिहदृशकार्यकारणभावस्य निर्युक्तिकत्वात् इदं तु नत्वं तीरादौ गंगादिपदजन्यबोधविषयतासत्वेपि तद्दशे शुद्धबोधवि
षयत्वेत्वादिनैव तादृशविषयत्वादिप्रकारकत्वमीश्वरेच्छाया अभ्युपगम्यते। न तु गंगापदस्य जन्यबोधविषयत्वत्वादिनापि
तत्प्रकारकत्वमानाभावात् तदनभ्युपगमेपि तस्याः सर्वविषयकत्वाव्याघातात् न च तथा सति वीपांशे गंगापदज
न्यतानवगाहितया सर्वविषयकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यं तीरादि विशेष्यतानिरूपितप्रकारतावच्छेदकघटकतया
तदनवगाहित्वेपि बोधांशे स्वातंत्र्येण तदवगाहित्वोपगमात् तथा च तत्पदजन्यबोधविषयतात्वावच्छिन्नप्रकारता
निरूपितविशेष्यतासंबंधेनेश्वरेच्छावत्वस्य दृष्टानिरूपितविशेष्यतावत्वस्य वास्तुदशक्यतारूपतया नातिप्रसंगः॥
उक्तरीत्यैव च घटादिपदजन्यबोधविषयस्य घटान्वितकर्मत्वानयनादेर्घटादिसंसर्गस्य च तादृशबोधविषयत्वप्र
कारकेश्वरेच्छाविषयत्वेपि घटादिपदानां शक्यत्वमुपनीयं। अन्विताभिधानवादिनस्तु पदार्थसंसर्गस्यापि वाच्यतां स्वी
कुर्वंति। तन्मते इतरान्वितघटो घटपदशक्य इत्येतादृशमेव शक्तिज्ञानं शाब्दबोधप्रयोजकं। घटो घटपदवाच्य इत्या
कारकस्यान्वयांशानंतर्भावेण शक्तिग्रहस्य न तथात्वे वृत्तिग्रहाविषयतया पदार्थसंसर्गस्य शाब्दबोधविषयतानुप

पपत्तेः॥ नन्वेतरान्वितघटस्य वाक्यप्रतिपाद्यतया शाब्दबोधात्मकशक्तिग्रह एव दुर्घटः अनुपस्थितत्वादिति वाच्यं विशेषतः
पदार्थांतरघटिततदन्वितघटादिरूपवाक्यार्थस्य प्रागनुपस्थितावपि इतरपदार्थत्वादिना सामान्यधर्मप्रकारेण तद्घटि
तस्य तदन्वितघटादेः प्रागुपस्थितिसंभवेन तत्र शक्तिग्रहस्य सुघटत्वात् वस्तुतः तत्तत्पदार्थांतरमनंतर्भाव्य केवलान्वयां
शांतर्भावेण शक्तिग्रहस्य शाब्दधीप्रयोजकतोपेयापदार्थांतरस्य पदांतरलभ्यतया तदंशांतर्भावेण शक्तिग्रहस्यानु
पयुक्तत्वात् न चान्वयस्य पदवाच्यत्वे तदंशे शक्तिग्रहस्य शाब्दबोधोपयोगित्वे च मानाभावात् इति वाच्यं। तद्विषयक
शाब्दबोधं प्रति वृत्तिज्ञानजन्यतदुपस्थितिहेतुतायाः सामान्यतएव क्लृप्ततया वृत्तिज्ञानादनुपस्थितौ तस्य शाब्दबोध
विषयत्वासंभवात् अन्वयांशे शक्तिग्रहस्यापि शाब्दबोधे वश्यापेक्षणीयत्वात् संसर्गताभिन्नविषयतायाः शाब्दशो
पस्थितिजन्यतावच्छेदकत्वे गौरवात् अत एव वदंति सामान्यतः तद्विषयकशाब्दबोधे वृत्तिज्ञानजन्यतदुपस्थितित्वेनन
हेतुता स्वतंत्रवृत्तिज्ञानादिसृष्टंखलभावेनैकपदोपस्थितयोः पदार्थतावच्छेदकयोर्विशेष्यविशेषणभावक्रमेण शा
ब्दबोधापत्तेः किंतु तद्धर्मप्रकारेण तद्विषयकशाब्दबोधे वृत्तिज्ञानजन्यतद्धर्मावच्छिन्नतद्विषयकोपस्थितित्वेनैव हेतु
ता वाच्या एवं च तत्संसर्गस्य किंचिद्धर्मप्रकारेण तद्विषयकत्वाभावात् वृत्तिज्ञानात् तदुपस्थितावपि तत्संसर्गकः शाब्द

बोधः संभवत्येव एवं तद्विषयकशाब्दबोधे तत्तत्पदज्ञानजन्यतदुपस्थितित्वं लाक्षणिकपदज्ञानजन्यतदुपस्थित्योर्द्व
योरेव हेतुतायाः प्राच्यतया परस्परजन्यबोधे व्यभिचारस्य वारणाय तत्तत्कारणानंतर्यस्य तत्तत्कारणजन्यतावच्छेदके प्र
वेशधौरेयेण पदार्थद्वयसंसर्गावगाहिबोधे वृत्तिज्ञानजन्यतदुपस्थितेर्व्यभिचारप्रसक्तावन्वयस्य पदवाच्यत्वमप्रामा
णिकं न च शक्तिलक्षणयोर्वृत्तित्वेनानुगमसंभवात् तदुभयविषयकज्ञानजन्योपस्थित्योरेकोरूपेणैव हेतुतया नोक्तव्य
भिचारप्रसक्तिरिति वाच्यं उभयसाधारणवृत्तित्वस्यानुगतस्य दुर्वचत्वात् पत्तुशक्तिविषयकज्ञानजन्यतदुपस्थित्वेनैव श
क्तिलक्षणाधीनपदार्थोपस्थित्योरनुगमसंभवः घटशक्तं घटपदमित्येतादृशशक्तिज्ञानजन्योपस्थितेरिव घटसंबंधि
शक्तं घटपदमित्यादिलक्षणाज्ञानजन्योपस्थितेरपि घटादिसंबंधिघटादिनिरूपितशक्तिविषयकज्ञानजन्यत्वादिति
नोक्तव्यभिचारप्रसक्तिरिति न च पटशक्तं पटपदमित्यादिज्ञानजन्यपटाद्युपस्थितेरपि तत्रोद्बोधकांतरात् घटादिमानं
तादृशघटादिविषयकोपस्थितेरपि घटादिशाब्दबोधजनकत्वापत्तिरिति तद्विषयकशाब्दबोधे तदर्थविशेषितशक्ति
विशिष्टपदविषयकज्ञानजन्यतदुपस्थितित्वेन हेतुता वाच्या तथा च नतेन रूपेण घटसंबंधिशक्तं घटपदमित्यादिज्ञा
नजन्यघटाद्युपस्थितेः संग्रह इत्युक्तव्यभिचारो दुर्वार एवेति वाच्यं शक्तिविषयतावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिकतद्वि

षयतावच्छिन्नकार्यताशालित्वेनोपस्थितेन शाब्दबोधहेतुया दर्शितोद्बोधकान्तरप्रयोज्यघटादिविषयताकोपस्थितेर्निरू
पककार्यताशालित्वविरहेणोक्तातिप्रसंगानवकाशात् तदर्थविशेषितशक्तिविषयतापर्यन्तस्योपस्थितिनिष्ठकारण
तावच्छेदकेऽनिवेशादननुगमासंभवात् उक्तलक्षणज्ञानहेतुतायामपि शक्तिविषयताया अवच्छेदकप्रवेशादिति न
न्यसमीचीनं उक्तानुगतरूपेण पदार्थोपस्थिते हेतुत्वे घटकालीनायाः शक्तेः तद्घटपदमित्यादिज्ञानजन्यघटा
द्युपस्थितितोऽपि घटादिशाब्दबोधप्रसंगात् तत्कालीनशक्तिरूपपरंपरासंबंधविषयतानां पातिन्यां शक्तिविषयता
याजपितादृशसंबंधप्रयोज्यघटादिविषयताप्रयोजकत्वात् तादृशशक्तिविषयकाधीनोघटादिनिरूपितत्वेन तत्सं
धिनिरूपितत्वोपरागेण चपदशक्त्यावगाहितया शाब्दबोधप्रयोजकतच्छक्तपदज्ञानतल्लाक्षणिकपदज्ञानानाम
कतयातज्जन्योपस्थितेः शाब्दबोधजनकत्वे इष्टापत्त्यसंभवात् न च किंचिन्निरूपितत्वोपरक्तशक्तिविषयताप्रयो
ज्यतत्तदर्थविषयताकोपस्थितित्वेन शाब्दबोधजनकत्वोपगमान्नायमतिप्रसंगः उक्तज्ञानीयशक्तिविषयतायाः
किंचिन्निरूपितत्वविषयतानिरूपितत्वविरहादिति वाच्यं एवमपि घटकालीनायाः पटनिरूपितशक्तेः तद्घटपदमि
त्यादिज्ञानजन्यघटाद्युपस्थितिरव्याहतेः अथ किंचिन्निरूपितत्वविषयतानिरूपितत्वेन शक्तिविषयताया दृशका

रणतावच्छेदिकानादृश्यकारणताप्रतियोगिकप्रकृतार्थविषयतावच्छिन्नकार्यताशालित्वेन पदार्थोपस्थिते हेतुत्वोपगमा
न्नापमतिप्रसंगः। अथ जन्यशेषे उदासीनस्य पदनिरूपितत्वादेर्भानेपि घटकालीनशक्तिरूपघटीयपरस्परासंबंधविषय
कपदज्ञानस्य घटादिस्मारकतया स्मृतिजनकतापत्त्यादिनिरूपितत्वविषयतानिरूपितत्वस्य शक्तिविषयकत्वेऽ
निवेशादिति चेत् एवं सति घटपदेः शक्तत्वसंबंधेन पदार्थप्रकारतानज्ञानोपस्थितिः तोपि घटपदेः शाब्दबोधोन्म
त्तानदनुपपत्तिर्ईश्वरीयवृत्तपदांशेऽजर्थसंसर्गतया शक्तिभानेश्वरावर्थस्य निरूपितत्वरूपसंबंधांतराभावात् वस्तु
तो घटत्वाद्युपलक्षितवाचकत्वानुभवादिपदार्थत्वापत्तेर्भानस्य घटत्वादिप्रकारकशाब्दबोधवारणाय तद्धर्मप्रकारकशाब्द
बोधे शक्तो तद्धर्मविशिष्टनिरूपितत्वावगाहित्वेन शक्तिज्ञानस्योपयोगितावाच्या तथा च मतसंबंधिशक्तत्वावगाहितोल्ले
खनाग्रहस्य तेन रूपेणासंग्रहादननुगमेन व्यभिचारप्रसक्त्याक्कार्यकारणभावे कारणतानंतर्यनिवेशावश्यकत्वे एवं श
क्तिज्ञानमुभयविधं विनिगमकाभावाच्छाब्दबोधप्रयोजकं पदेऽर्थवाचकत्वावगाही अर्थे पदवाच्यत्वावगाही च तयोरपि
नानुगमसंभवः। वाच्यत्ववाचकत्वयोः शक्तिप्रतियोगित्वशक्त्याश्रयत्वरूपमिथोविलक्षणसंबंधरूपतयाऽननुगतान
तिप्रसक्तरूपाभावात् संबंधत्वादिनानुगमे तदीयकालिकादिसंबंधज्ञानादर्थधर्मिकपदवाचकतापत्तिः पदधर्मिका

वाच्यताद्याश्रयज्ञानाच्छाब्दबोधापत्तेः॥ न तज्जन्योपस्थितयोरपि परस्परजन्यबोधेऽव्यभिचारः एवं लक्षणाज्ञानमपि पदेऽर्थ
संबंधिवाचकतावगाहितयाऽर्थे पदवाच्यत्वसंबंधितावगाहितया च विधं शाब्दबोधप्रयोजकं न तद्धीनोपस्थितयोरपि
जनतिप्रसक्तरूपेणानुगमासंभवेन परस्परजन्यशाब्दबोधेऽव्यभिचार इति कार्यतावच्छेदकगर्भे तत्तत्कारणानंतर्यप्र
वेशाच्च वइत्यस्य वधेयां अथ वृत्त्यनुपस्थितस्यापि पदार्थद्वयसंसर्गस्य शाब्दधीविषयत्वोपगमे संबंधभाने नियामकाभावा
त्सर्वत्राबाधितयावत्संबंधभानापत्तिरिति चेन्न कयोश्चित्पदयोः केनचित्संबंधेन स्वार्थान्वयबोध एव साकांक्षतयाऽऽका
ंक्षाज्ञानस्यैव पदार्थसंसर्गभाने नियामकत्वात् यथा घटपदयोः नानासंबंधेन स्वार्थान्वयबोधे आकांक्षा तज्जन्य
शाब्दबोधे संसर्गविशेषताव्यर्थज्ञानरूपकारणबलादेव संबंधभाननियमोपपत्तेः न च संसर्गविशेषानुपस्थितौ
तात्पर्यज्ञानासंभवेन तदुपस्थितेरावश्यकतया तस्यां च संस्कारोद्बोधार्थमेव तत्र वृत्तिज्ञानमपेक्षितमिति वाच्यं
उद्बोधकांतरैरुपस्थितेऽपि संसर्गे तात्पर्यग्रहसंभवात् तत्र वृत्तिज्ञानस्यानपेक्षितत्वात् तस्माद्घटत्वगोत्वविशिष्टए
घटगवादिपदस्य शक्तिः पदार्थद्वयसंसर्गस्तु आकांक्षादिवशलभ्य एवेतीण्यहरिदासास्तु तत्पदबोध्यत्वप्रका
रतानिरूपितविशेष्यतासंबंधेन भगवदिच्छावत्त्वमेव तत्पदवाच्यत्वं गंगादिपदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपित

विशेष्यतायामुख्यार्थप्रवाहादावीश्वरेच्छासंबंधत्वनतीरादावितिनतीरादेर्गंगापदवाच्यतापत्तिः।नचतीरादीनतत्संबंध
त्वामित्यस्यनतीराद्यनुयोगिकसंबंधत्वमित्यर्थः।सचनसंगच्छतेनादृश्यविशेष्यतायास्तीरादावपिसत्वात्तीराद्यनुयोगि
कस्येश्वरेच्छाप्रतियोगिकत्वस्यचतत्रासत्वादितिवाच्यंतीरादीनांतत्संबंधत्वमित्यस्यनतीराद्यनुयोगिकत्वावच्छेदेनत
त्प्रतियोगिकत्वमित्यर्थकतयानुपपत्तिविरहात्तथाहिसमवायेष्यमतेएकस्मिन्नेवरूपप्रतियोगिकत्वतदाद्यनुयोगि
कत्वोभयसत्वेपितन्निष्ठसामानाधिकरण्यमात्रेणनत्ववच्छेद्यावच्छेदकभावाख्यसंबंधइतिनघटादेरूपादिमत्वंतथाच
गगनादावन्वयबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतायाईश्वरेच्छाप्रतियोगिकत्वतीराद्यनुयोगिकत्वोभयवत्वेपिनतयो
रवच्छेद्यावच्छेदकभावइतिनतीरादेर्गंगादिपदवाच्यत्वंकेचित्तुअवच्छेद्यावच्छेदकभावानंगीकारेपिवायुःरूपगतिस्तात
त्संबंधमत्वंरूपसमवायसत्वेपिरूपात्मकसंबंधसत्वात्तत्रापिनातादृशविशेष्यतासत्वेघटपदादेःपदार्थभावेनाप
त्यभावात्तादृशसंबंधेनपटपदवत्वमेवपटपदवाच्यत्वमित्याशयस्तेषांघटादिपदानांपदार्थतावच्छेदकीभूतघ
टत्वादिविशिष्टएवशक्तिः।ननुघटत्वाद्युपलक्षितेतस्यद्रव्यत्वाद्यविशेषेणघटादिपदात्द्रव्यत्वादिनानबोधः।अपितुघ
टत्वादिनैवेतिनियमानुपपत्तेः।अथघटत्वादेरिवद्रव्यत्वादेरपिवैशिष्ट्यसत्वघटपदेसत्वाद्घटादिपदशक्तेर्घटत्वादिसामा

नाधिकरण्यरूपवैशिष्ट्यवद्द्रव्यत्वादिवैशिष्ट्यस्याप्यसत्तया घटत्वविशिष्टे शक्तिः, न तु द्रव्यत्वविशिष्टे इत्यस्य कोऽर्थः। अत एव वदन्ति :- त
द्विशिष्टे शक्तिरित्यस्य न तद्धर्मतद्वैशिष्ट्ययत्तदाश्रयेषु निष्ठत्वं शक्तिरित्यर्थः; घटादिपदशक्तिमति द्रव्यत्वादिवैशिष्ट्यस्य सत्त्वेऽपि द्रव्य
त्वादौ न च शक्तिविरहात् तेषामुपलक्षणता। घटत्वादौ तु सत्त्वात् तेषां विशेषणता। एवं च प्रवृत्तिनिमित्तेऽपि शक्तिस्तस्यापि वाच्य
तया वाच्यत्वे सति वाच्यवृत्तित्वे सति वाच्योपस्थितिप्रकारत्वमिति प्रवृत्तिनिमित्तलक्षणे वाच्यत्वे सतीति विशेषणदानमुपपद्यते
अथ घटशब्दाद्घटो बोद्धव्य इत्याकारिकायाभगवदिच्छाया बोधविशेषविषयतावत्त्वेन विषयता घटस्यैव न तु घटत्वादौ विषयता मा
त्रे च वस्तुमात्र एवेति कथं घटपदस्य शक्तिर्घटत्वादिनिष्ठेति चेदीश्वरेच्छाया अस्मात्पदाज्जन्यः शाब्दबोधविषयताप्रयोजकसंबंध
एव तत्र तत्पदशक्तिरिति व्यप   देशनियामकः घटपदाद्घटो बोद्धव्य इत्येतादृशेच्छायां च घटत्वावच्छेदेन बोधविषयत्वमवगाह
मानायां समवायावच्छिन्नबोद्धविषयतावच्छेदकत्वं घटत्वे समवायेन घटत्वाद्यवच्छेद्यत्वं वा विषयतायां संसर्गमर्यादया भासते एवं
चाश्रयत्वसंबंधावच्छिन्नबोधविषयत्व   प्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वं घटस्यावच्छेदकतासंसर्गावच्छिन्ना घटविशेषणतापन्नबो
धविषयत्वस्य या प्रकारता तन्निरूपितविशेष्यत्वं घटविशेषणतापन्नबोधविषयत्वांशेऽवच्छेद्यत्वसंबंधेन प्रकारत्वं वा घटत्वस्य
घटत्वबोधविषयत्वयोः संसर्गविधया भासमानेऽवच्छेदकत्वेऽवच्छेदकतया भासमानत्वं समवायस्येति त्रितयमेव घटपदजन्य

वंचसतिशक्तिज्ञानाधुनिकसंकेतज्ञानयोरेकरूपेणोवहेवत्वात् यत्रद्रव्यपदाद्गुणवत्वादिनाद्रव्यंचोद्बुध्यमित्याकार
कस्याधुनिकसंकेतस्याविषयतात्द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नपदहीतातत्रतत्रतादृशसंकेतग्रहाद्द्रव्यत्वेनद्रव्यबोधापत्तेःगुण
वत्वावच्छिन्नेतस्याग्रहादनंतपुरुषीयगुणवत्वादिप्रकारकबोधानुपपत्तेर्दुर्वारत्वात्। अथपदार्थांशेइवप्रकारीभूतध
र्मांशेपिवाच्यत्वग्रहस्यापेक्षितत्वेआकाशपदाच्छब्दाश्रयतयाबोधोनस्यात्शब्दाश्रयत्वस्याकाशपदावाच्यतायाः
सिद्धांतसिद्धत्वात् तत्कारणायप्रवृत्तिनिमित्तलक्षणेवाच्यत्वेसतीतिविशेषणोपादानमितिचेन्नशब्दाश्रयत्वस्याका
शपदवाच्यत्वमनंगीकर्तृभिःप्राचीनैराकाशपदाद्याकांशांशेतदुपस्थाप्यप्रकारकशाब्दबुद्धेरेवोपरमात् तदुक्तं
अस्तुवापदादपिनिर्विकल्पकमितिनिर्विकल्पकंचतदंशेतत्पदोपस्थाप्याप्रकारकत्वंनतुतदंशसामान्यतोनिष्प्रका
रकत्वंविभक्त्युपस्थाप्यैकत्वादीनांतदंशेप्रकारतायाआवश्यकत्वात्तेनसमंपदार्थांतरस्यसंसर्गानवगाहनेतादृशबो
धस्यशाब्दत्वासंभवात् वस्तुतस्तु अत्रनिर्विकल्पकपदंतत्पदोपस्थाप्यवस्तुविशेषितधर्मिविषयकशाब्दानुभवजनकनि
र्विकल्पकस्मरणपरं अतएवतत्रनिर्विकल्पकरूपस्यस्मरणस्यानुपपत्तिअनुभवस्यस्वसमानप्रकारकस्मृतिजनक
त्वादित्याशंक्यप्रकारांतरेणतादृशस्मरणमुपपादितंमिश्रैः अत्रचमतेज्ञात्यतिरिक्तस्यतस्यस्वरूपतःपदार्थांतरेप्रकारत्वा

संभवादाकाशवासीत्यादौ शाब्दबोधानुपपत्तिः अन्वयिनावच्छेदकावच्छिन्न एव पदार्थान्तरान्वय इति नियमानुपपत्तिश्चेति शब्दा
श्रयत्वस्याप्याकाशपदवाच्यत्वमावश्यकमित्यभिप्रेत्यैव दीधितिकृता गुणटिप्पण्यां रूपग्रंथे श्रोत्रेदं तत्त्वमित्यादिना गोत्वादिना
शब्दाश्रयत्वस्याविशेषंण्युमाघ्यप्रकाशस्य प्रवृत्तिनिमित्तलक्षणे वाच्यत्वविशेषणस्यापादानं दूषितमेव यत्तु शक्त्याकाश
पदादष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वादिनाप्याकाशबोधो भवति न तु नियमतः शब्दाश्रयत्वेनैव तथा सति चाकाशः शब्दाश्रय
इति सहप्रयोगस्य मुख्यत्वानुपपत्तेः प्रत्येकं नानाधर्मविशिष्ट एवाकाशे तत्पदस्य नानाशक्तिकल्पनं न संभवति नाना
धर्मावच्छिन्नैकधर्मिणि एकपदवाच्यतायाः क्वाप्यदृष्टत्वादिति शब्दाश्रयत्वोपलक्षित एवाकाशपदशक्तिरित्येवमुपगंत
व्यउपलक्षणस्यापि विशिष्टावाचकपदजन्यशाब्दबोधप्रकारत्वेन न किंचिद्बाधकं नन्व शब्दाश्रयत्वस्योपलक्षणत्वे तस्य
वाविशेषात् प्रमेयत्वादेरप्याकाशपदजन्यानुभवप्रकारतापत्तिरिति वाच्यं तत्प्रकारकशाब्दबोधे तादृशेनतिप्रसक्त
त्वरूपशक्यतावच्छेदकत्वावगाहित्वेनोपलक्षितशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वादिदं शब्दाश्रय इति प्रयोगस्य मुख्यत्वासिद्ध्याष्टद्र
व्यातिरिक्तद्रव्यत्वेनाकाशपदवाच्यत्वावच्छेदकत्वरूपेण लक्षणाया एव तत्रोपगमादिति यदि चाकाशः शब्दाश्रय इत्यादिवा
क्यस्थाकाशादिपदं मुख्यमेव॥ निरूढलक्षणावच्छेदकश्च नान्वयबोधः कुत्रापि॥ तदाकाशादिपदाद्यत्याऽष्टद्रव्याति

रिक्तद्रूपत्वादिनायोधनिर्वाहाय विशिष्टवाचकाकाशादिपदस्य प्रकारांशे वाच्यत्वानवगाहिशक्तिग्रहस्यैव तत्तद्धर्मावच्छि
न्नविशेष्यकस्य तत्तद्धर्मप्रकारान्वयबोधहेतुत्वमगत्यास्वीकार्यं॥ विशिष्टवाचकगवादिपदस्य प्रकारांशे वाच्यत्वावगा
हिशक्तिज्ञानमेव तत्तत्प्रकारकशाब्दबोधहेतुरिति न शक्तिभ्रमलक्षणाग्रहाद्यंतरेण गवादिपदाद्घटपदवाच्यत्वा
पवाच्यधर्मप्रकारकोबोधः॥ आकाशादिपदमिव गवादिपदमपि विशिष्टवाचकमिति भ्रमवशतो गवादिप
दाद्वाच्यधर्मप्रकारकबोधनिर्वाहाय तत्तद्धर्मप्रकारकशाब्दबोधेन तद्धर्मसामानाधिकरण्यमात्रावगाहितत
त्पदवाच्यताग्रहस्य हेतुत्वेपि तद्धेतुतापां वाच्यतांशे विशेषणानंतर्भावितावगाहित्वमथवच्छेदकमुपेयं॥ अतो
ऽवाच्यधर्मप्रकारकबोधहेतुगवादिपदशक्तिग्रहस्य भ्रमत्वनियमः॥ अतो नान्यांतस्य तत्र स्वादृशबोधइति
ध्येयं॥ एवंच स्कवर्णवहनयोग्यगवादिविशेषपरे सामान्यवाचकपदघटितं द्रूपं नास्ति गौ नास्तीत्यादिवाक्य
प्रयुज्यते तत्र विशेषधर्मावच्छिन्नलक्षणैव विशेषधर्मस्य सामान्यशब्दावाच्यतया शक्यात्तद्रूपप्रकारकबोधा
निर्वाहात् एवं यत्रदुःखासंभिन्नस्कस्वत्वधानकर्म्मगोत्वादिविशिष्टवाचकस्वर्गधेन्वादिपदं केवलस्कस्वत्वगोत्वा
द्यवच्छिन्ने तात्पर्यात् प्रयुज्यते तत्र लक्षणैव शक्यप्रवृत्तिनिमित्तैकदेशं परित्यज्य नबोधइत्यनुभवनिर्वाहायस्तु

दुग्धकर्म्मप्रकारकशाब्दबोधे तद्धन्यरूपावच्छिन्नत्वानवच्छिन्नबोधविशेषविषयत्वीयप्रकारतात्वेन प्रकारताघटित
संबंधावगाहित्वशक्तिस्तानस्य कारणत्वमुपगंतव्यं विशेष्यतावच्छेदकतापर्य्याप्त्यवगाहित्वानत्वेन हेतुत्वान्नातिप्रसंग
इति तु कानुपपत्त्याद्येयं प्राभाकरास्तु धेनुपदस्य धानकर्म्मताविशिष्टगवशक्तिर्न्नतु गोत्वमपि विशेषणं त्वस्य शक्युपा
धित्वेन शक्तिनियंत्रकत्वात् धानकर्म्मत्वस्य महिष्यादिसाधारणत्वेपि न धेनुपदान्नद्बोधः न च धेनुपदाद्गोत्वप्रकारक
बोधस्यानुभविकतया धानकर्म्ममहिष्यादिमति देशे धेनुर्न्नास्तीति विशेषदर्शिनां प्रयोगस्य सत्त्वान्न प्राच्यधेनुप
दजन्यबोधे गोत्वभानमवश्यमंगीकरणीयं तथा च धानकर्म्मत्वइव गोत्वेपि शक्तेरावश्यकताग्रशक्यस्यापि प्र
कारतया शाब्दबोधे भानोपगमे लघुत्वप्रमेयत्वादेरपि प्रकारतया शाब्दबुद्धौ भानापत्तेरिति वाच्यं अशक्यस्य भा
ने शक्यतावच्छेदकस्वस्य नियामकत्वात् गोत्वस्य चाशक्यत्वेपि शक्यतापामवच्छेदकतात्मकसंबंधविशेषोपग
मात् लघुत्वादिभ्यस्तथात्वेनातिप्रसंगविरहात् न च गोत्वस्य वृषभादिसाधारण्यात् अतिप्रसक्ततया शक्तौ नावच्छेद
कतासंभव इति वाच्यं अवच्छेदकत्वस्य प्रकृते ऽनतिप्रसक्तत्वानियतत्वात् नियतत्वे वा धानकर्म्मत्वसहितस्यैव
तस्यावच्छेदकत्वोपगमात् अन्यगोत्वमेव शक्यं धानकर्म्मत्वमेव शक्यत्वोपाधिरिति वैपरीत्यमेव कुतो न स्यात् वस्तु

नोधानकर्मतापेक्षयालाघवेन गोत्वस्य शक्यत्वमुचितं न च गोत्वमतिप्रसक्तं धानकर्मत्वं च धानव्यक्तिभेदेन भिन्नमि
ति गोनिष्ठं तदनतिप्रसक्तमिति वैपरीत्यमिति वाच्यं न स्यातिप्रसक्तत्वेपि शक्यत्वोपगमे सति विरहात् वृषभादिबोधस्य
शक्युपाधिधानकर्मत्वस्यापि प्रकारतयावारणात् न च गोत्वस्य शक्यत्वे जातिशक्तिपक्षे व्यक्तिलाभसंभवेनान्यलभ्य
त्वपागवादिपदस्य न व्यक्तिशक्त्युपचेलस्र्संगः तथा च धानकर्मत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वानुपपत्त्या वृषभादिबोधोद्
वार एवेति वाच्यम् एतदनुरोधेनापि व्यक्तौ शक्तिस्वीकारादिति चेन्न यद्धर्मविशिष्टे शक्तिः तद्धर्माश्रयस्यापावतए
वशक्यत्वनियमेन गोत्वविशिष्टस्य शक्यत्वे च वृषभादेरपि तथात्वापत्तेः धानकर्मत्वविशिष्टगोः शक्यत्वे च गो
निष्ठधानकर्मताव्यक्तीनामेव विशेषणतया शक्यतानानात्वम् इष्यादिव्यावृत्तानताम् इष्यादेः शक्यतापत्तिवि
रहादिति वदन्ति तन्न तेपक्षेपि शक्तिज्ञानशक्तिज्ञानाधुनिकसंकेतत्वानपेः कारणताभेदेन गोत्वेन बाधकं भ
गवद्धिद्वेषिणां मीमांसकानां शक्तिः संकेतानात्मकतया तत्परिकककारणतया कथमप्यसंभवात् तथापि गोनि
ष्ठधानकर्मताव्यक्तीनां अननतिप्रसक्तानुगमकरूपाभावान्न शक्यत्वसंभवः न च सामानाधिकरण्येन गोत्वमेव
धानकर्मकत्वत्वसहितं धानकर्मताविशेषाणामनुगमकमिति वाच्यम् अशक्येन शक्यानुगमे सर्वत्रैव विशेष

गेशक्युक्तेरप्रसंगात् अतिप्रसक्तेनापिधानकर्म्मतात्वेन विशिष्टधानकर्म्मताविशेषे शक्तिग्रहोपगमे गोत्वविशि
ष्टएव गोविशेषे शक्तिर्धानकर्म्मत्वमेव शक्युपाधिरित्येव वक्तुमुचितं अननुगमेन तत्तद्धानकर्म्मतात्वेन शक्ति
ग्रहोपगमे चापूर्वव्यक्त्यलाभप्रसंगात् शक्यत्वानुपपत्तिश्चेत्याप यथा नानाधर्म्मविशिष्टैकधर्मिवाचकपदानां श
क्तिप्रमातो नैकधर्म्मं परित्यज्यापरधर्म्मः प्रतीयते तथा चंद्रत्वसूर्य्यत्वनानाधर्मविशिष्टनानाधर्मिवाचकपुष्प
वंतादिपदाच्चंद्रत्वादिकं परित्यज्य सूर्यत्वादिप्रकारकोबोधः अथ हरिपदशक्तिज्ञानादिवार्कः पुष्पवंतपदत्वा
च्छिन्नत्वाकारकशक्तिज्ञानात्केवलसूर्य्यत्वादिप्रकारकबोधो दुर्वारः न च पुष्पवंतादिपदशक्तिज्ञाने न सूर्य्यत्वादि
प्रकारकशाब्दबोधजनने चंद्रत्वादिप्रकारकशक्तिज्ञानादेरपि सहकारितोपगमात्रादिप्रसंगः इति वाच्यं हर
ष्यादिपदवन्नानार्थताग्रहदशायां श्रांतस्य केवलसूर्य्यत्वादिप्रकारकंग्रहस्यापि उत्पत्तेः एवं तत्पदस्य हर्य्यादिपे
दवन्नानार्थताप्रसंगोपि दुर्वारः न चार्थद्वयेतस्यएकस्याएवशक्तेरुपगमान्न नानार्थता नानाशक्तिमत एव नाना
र्थत्यादिति वाच्यं शक्यतावच्छेदकभेदेन शक्तिभेदस्याप्यावश्यकत्वात् अवच्छेदकभेदस्यावच्छेद्यभेदनियतत्वात्
अन्यथा हर्य्यादिपदेष्वपि शक्त्यैक्यापत्तेः अत्र शक्यापूर्व पदार्थसंबंधांतरवादिमीमांसकानुपायिनः यथा

ख्या

धानकर्मत्वगोत्वादिरूपशक्यतावच्छेदकभेदेपिघित्वादिपदानांनशक्तिभेदः अवच्छेदकतायाव्यासज्यवृत्ति
त्वात् तथात्रापि चंद्रत्वसूर्यत्वयोर्व्यासज्यवृत्तिशक्यतावच्छेदकतास्वीकारान्नशक्तिभेदः नवाएकंपरित्यज्या
न्यप्रतीतिः केवलसूर्यत्वादिप्रकारकबोधे केवलतद्धर्मशक्यतावच्छेदकतायपर्याप्त्यवगाहिज्ञानस्यहेतुत्वात्
चंद्रत्वसूर्यत्वोभयपर्याप्तशक्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यवगाहिज्ञानस्यचउभयप्रकारकबुद्धित्वंकार्यतावच्छेदकं अ
तस्तादृशशक्तिज्ञानाच्चंद्रत्वावच्छिन्नान्वयबोधोपिकयोग्यताज्ञानाद्युसत्वेनसूर्यत्वावच्छिन्नान्वयबोधप्रसं
गः नानार्थपदाच्चप्रत्येकधर्मावच्छिन्नस्यापिप्रतीत्याप्रत्येकएवावच्छेदकत्वपर्याप्तेरवश्योपगंतव्यतयाश
क्यतावच्छेदकभेदेनशक्तिभेदः अथावच्छेदकताग्राहकमानेनएकधर्मिनिष्ठैकविशेष्यतानिरूपितविशेष
णतापन्नेष्वेवनानाधर्मेष्ववच्छेदकत्वपर्याप्तिर्गृह्यते अतो महानसीयोनास्तिवन्हिर्नास्तीत्याकारकं महानसी
यत्वादिवन्हित्वादिविशेषणपुरस्कारेणपृथकप्रतियोगिविषयकंज्ञानंमहानसीयत्ववन्हित्वादिपर्याप्तप्र
तियोगितावच्छेदकताकंविशेषाभावंनावगाहतेअपितुशुद्धवन्हित्वाद्यवच्छिन्नाभावमेवेतिकथं दिवाकरनि
शाकरशशांकपुष्पवंतपदंद्व्यादिशक्तिग्रहेचंद्रत्वसूर्यत्वोभयस्मिन्नशक्यतावच्छेदकतापर्याप्तिमभानं

नत्र धर्मिणोश्चंद्रत्वसूर्यत्वयोर्भेदेन तत्तन्निष्ठविशेष्यतायामैक्यो न समूहालंबनविलक्षणायामुभयत्वादिधर्मिताव
च्छेदकतयाभासमानघटत्वादिषु तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्य्याप्तिभानं एवं च दिवाकरनिशाकरयोः
शशकमेतत्पदमित्याकारकग्रहे शशविषयतायामैक्ये न समूहालंबनविलक्षणेनोभयत्वधर्मितावच्छेदकतापन्नच
न्द्रत्वसूर्यत्वयोरपि शक्यतावच्छेदकतापर्य्याप्तिभानेऽविरुद्धमिति न दोषः न चैवमुभयाभावप्रतियोगितायामुभय
त्वस्येव प्रकृते उभयत्वस्येव प्रकृते उभयत्वस्याप्यवच्छेदककोटिप्रवेश इति वाच्यं अभावबुद्धौ प्रतियोग्यंशे उपल
क्षणस्याप्रकारत्वनियमादुभयत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वधीर्न्यात शक्तिग्रहे च शक्यांशे उपलक्षणस्य दुभयत्व
स्य प्रकारत्वाभावे न तस्य शक्यतावच्छेदकत्वात् अस्तु वा प्रकृते उभयत्वसाहित्यमेव चन्द्रत्वसूर्यत्वोभयं शक्यता
वच्छेदकं द्वावित्यत्रैव पुष्पवंतावित्यत्रापि प्रकृतिविभक्तिभ्यामुपस्थापितस्य द्वित्वस्य सकृदेव भानं विरुद्धयोरेकाव
च्छेदकत्वपर्य्याप्तिरपि घटत्वपटत्वाद्योरुभयाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्य्याप्तिवत् प्रकृते न विरुद्धा तो नच
घटपटौ न स्त इत्यत्र उभयत्व एव प्रतियोगितावच्छेदकत्वं भासते न तु विरुद्धघटत्वपटत्वादाविति वाच्यं केवलोभ
यत्वे तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकतायाऽपर्य्याप्तेः कथमन्यथा यत्किंचिदुभयवति तादृशाभावप्रतीत्युप

पत्तेः। न च सामानाधिकरण्यसंबंधेन पटत्वपटत्वरूपावच्छेदकतावच्छेदकधर्मेण व्यावृत्तस्योभयत्वविशेषस्यैव तत्रा
वच्छेदकत्वं प्रतीयत इति वाच्यं तेन तेन प्रकारेण तत्रोभयत्वस्याभावात् तत्तद्रूपाणां धर्मिविशेषणतयैव भानात् उभ
ति प्रसक्तधर्मपुरस्कारेणाभासमाने चावच्छेदकतापर्याप्तिभानानुपगमात् तत्रोभयत्वविशेषेभावप्रतियोगितावच्छेद
कतापर्याप्त्यभ्युपगमे चाप्युभयत्वविशेष एव शक्यतावच्छेदकतापर्याप्तिसंभवाच्चंद्रत्वसूर्यत्वयोरवच्छेदकताव
च्छेदकतये वृथा शाब्दबोधोपपत्तेः। न च शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकं अवच्छेदकविशेषणतयैव भासत इति चंद्रत्वसू
र्यत्वयोस्तथात्वे चंद्रसूर्यांशे प्रकारतायाः शाब्दबोधभानानुपपत्तिरिति वाच्यं तयोरवच्छेदकतावच्छेदकत्वेपि शक्ति
ग्रहेऽवच्छेदकाश्रयचंद्रसूर्यविशेषणतयैव भानाच्छाब्दबोधेपि तद्विशेषणतयाभानसंभवात् शक्तिग्रहे साक्षाच्छ
क्यतानवच्छेदकस्य तदुभयस्य शक्यचंद्रसूर्योभयांशे साक्षात्प्रकारतयाभानं न संभवतीति चेत् घटपटौ न स्त इ
त्यादौ घटत्वपटत्वयोः साक्षात्प्रतियोगितावच्छेदकत्वं मंतरेण प्रतियोगिनि विशेषणतयाभानासंभवात् तत्रस्य एव
न्यथा वृद्धिलांतर्भावेण पुष्पवंतपदशक्तौ विभक्त्युपस्थापितद्वित्वान्वय इति चेदेवमेव द्वाविति वद्द्विवचनस्य सा
धुत्वार्थकत्वोपगमादित्याहुः। ज्ञानशक्तिवादिनस्तु। चंद्रत्वसूर्यत्वोभयप्रकारकज्ञानमेव पुष्पवंतपदशक्यमुभ

यप्रकारकज्ञानंशार्कंइत्याकारकशक्तिग्रहस्यतादृशज्ञानत्वमेवकार्यतावच्छेदकमितितादृशव्युत्पत्तिमतोनैकैक
बोधापत्तिरतादृशस्यचभवत्येवतादृशबोधः नचैवमपिचंद्रत्वप्रकारकज्ञानेशार्कंइत्यादिबोधस्यप्रमात्वात् शक्ति
भ्रमंविनामस्येकबोधानुपपत्तिःकथमुपपद्यतइतिवाच्यंकेवलचंद्रत्वादिप्रकारकबोधेतत्प्रकारकबोधत्वांशे
शक्तिनिरूपकतावच्छेदकत्वपर्याप्तिग्रहस्यहेतुत्वात्प्रकृतेतुउभयप्रकारकबोधत्वांशेशक्तिनिरूपकतावच्छेद
कत्वपर्याप्त्यस्यभ्युपगमात् तादृशस्यचंद्रत्वप्रकारकज्ञानेशार्कमित्यादिज्ञानस्यभ्रमत्वनियमात् इत्याहुः वस्तुत
स्तुपुष्पवंतपदाच्चंद्रत्वावच्छिन्नविषयकसूर्यत्वावच्छिन्नविषयकबोधोभवत्वित्याकारकएवतादृशपदेभगवतः
केवलचंद्रत्वावच्छिन्नविषयकबोधश्चानतत्पदश्चजन्यत्वेनतद्विषयकइतितादृशपदान्नतथाविधबोधः नचता
दृशपदजन्यत्वेनकेवलचंद्रत्वावच्छिन्नविषयकबोधस्यसंकेताविषयत्वेपिचंद्रत्वावच्छिन्नबोधविषयकत्वेनसंके
तग्रहस्यचंद्रत्वादिप्रकारकबोधजनकस्यसूर्यत्वाद्यवच्छिन्नविषयकबोधविषयकत्वेनसंकेतग्रहादिघटित
सूर्यत्वावच्छिन्नबोधसामान्याभावस्यामपिसत्त्वेनतद्बलादस्यांतस्यकेवलचंद्रत्वावच्छिन्नविषयकबोधोदुर्वारए
वेतिवाच्यंतत्पदजन्यकेवलचंद्रत्वादिप्रकारकबोधेतत्पदजन्यकेवलचंद्रत्वावच्छिन्नविषयबोधत्वपर्याप्तिवि

षयतावच्छेदकताकत्वप्रकारकसंकेतविषयकज्ञानस्यहेतुत्वात्पुष्पवंतपदजन्यबोधघटितभगवत्संकेतविषयता
वच्छेदकताशरीरेच्चसूर्यत्वावच्छिन्नविषयकत्वचंद्रत्वावच्छिन्नविषयकत्वयोयोरेकत्वनिवेशात्तत्पदजन्यप्रत्ये
कधर्मावच्छिन्नविषयकबोधत्वेविषयतावच्छेदकत्वपर्याप्तिविरहात्तद्दशेतत्पर्याप्त्यवगाहिग्रहोभ्रमएवेतिन
शक्तिप्रमातःप्रत्येकधर्मप्रकारकबोधापत्तिः;तत्पदजन्यचंद्रत्वावच्छिन्नविषयकसूर्यत्वावच्छिन्नविषयकबोध
त्वपर्याप्तविषयतावच्छेदकताकत्वप्रकारकसंकेतग्रहस्यचोभयधर्मप्रकारकबुद्धित्वमेवकार्यतावच्छेदकमतो
नतद्घटितसामग्रीबलादेकधर्मावच्छिन्नाचयबोधस्यापिकिंचित्कारणविरहदशायांअपरधर्मप्रकारकशाब्द
बोधापत्तिः;उभयविषयकत्वावच्छिन्नायाबोधनिष्ठसंकेतविषयतायाएक्यात्तदंशेऐक्यमितिनतत्पदस्यनानार्थत
त्वसंकेतशक्तिपक्षेरमणीयःसमाधिः;एकयोक्त्यापुष्पवंतौदिवाकरनिशाकरौइत्यमरकोशोक्तिपदेशक्तिपरंपु
ष्पवंतपदंपुष्पवंतपदप्रतिपाद्यपरंतथाचसूर्यचंद्रमसोएकशक्त्यापुष्पवंतपदप्रतिपाद्यावित्यर्थलब्धेरुद्देश्यतावच्छे
दकावच्छेदेनविधेयान्वयेतात्पर्याच्चंद्रत्वसूर्यत्वयोरेकशक्त्यधीनप्रतिपत्तिविषयतावच्छेदकत्वलाभः;तेननाना
र्थस्थलेवत्तत्तदंशेएकधर्ममात्रप्रकारकोबोधःनानार्थशक्तिभेदेनविशेषादितिलभ्यतेऽथवाएकयोक्त्याएकोच्चा

रणेनचंद्रसूर्ययोःपुष्पवंतप्रतिपाद्योहीत्यर्थःतथाचनानार्थस्थलेयथानावृत्तिमंतरेणनानार्थबोधःतथानप्रकृतेकु
प्तशक्तेरैक्येनसकृदुच्चरितात्सकृदर्थप्रत्ययएवैकस्याविषयत्वादितिभावःपुष्पवंतपदवत्सर्वनामपदानामपिश
क्तेरैक्यान्ननानार्थताअथसर्वनामपदेनविशिष्यघटत्वपटत्वादिनैववक्तृबुद्धिस्थाघटपटादयःप्रत्याय्यंतेनतु
बुद्धिस्थत्वेनात्रघटोस्तितमानयइत्यादिवाक्यअघटकर्मकानयनादिबोधानंतरंविशिष्टानयनंघटकर्मकंत्व
वेतिसंशयानुत्पादस्यसर्वानुभवसिद्धतयाउपपन्नत्वात्तथाचवक्तृबुद्धिस्थत्वेनसर्वनामपदशक्यतावच्छे
दकंअपितुघटत्वपटत्वाद्येवतादृशनानाधर्मावच्छिन्नेषुपुष्पवंतादिवन्नैकशक्तिसंभवःएकैकधर्ममात्रप्रकारक
तद्बोधानुपपत्तेरितिसर्वनाम्नांनानार्थत्वंदुर्वारमेवानचनानार्थतोपगमेनापिनिर्वाहःयद्रूपावच्छिन्न
गोचरव्यवहारजनकत्वंयेनपुंसातदादिपदेनगृहीतंतद्रूपावच्छिन्नेतेनतदुत्पत्तिग्रहेणप्रक्रांतस्यापितदवच्छि
न्नस्यतत्पुरुषीयतदादिपदजन्यबोधविषयत्वानुपपत्तेःनचबुद्धिस्थत्वंप्रकारीभूतघटत्वादीनामेवानुग
मकंतथाचबुद्धिस्थप्रकारवांस्तत्पदशक्यइत्याकारकःशक्तिग्रहःसचतद्धर्मप्रकारेणसामान्यप्रत्यासत्त्या
सकलतद्धर्मविषयकएवेतिनापूर्वधर्मप्रकारेणाबोधानुपपत्तिःसामान्यप्रत्यासत्त्यानाभ्युपगमेशक्तिग्रह

विशेष्यतावच्छेदकाश्रयस्यापूर्वधर्मिणः शक्तिग्रहाविषयत्वेपिशाब्दबोधेभानवच्छक्तिग्रहधर्मितावच्छेदकता
वच्छेदकानुगतरूपाश्रयस्यापूर्वधर्मस्यापिशक्तिग्रहंविनाशाब्दबुद्धौभानंनानुपपन्नःसमानविषयकत्वस्यात
त्रत्वादितिवाच्यंबुद्धिस्थत्वस्यशक्यतानवच्छेदकत्वेनशक्यतावच्छेदकानुगमकत्वायोगात्तदवच्छेदकत्वेचत
स्यापिशाब्दबुद्धौशक्यतावच्छेदघटत्वादिविशेषणतयाभानियमतोभानप्रसंगात्स्वरूपतोघटत्वादिप्रकारक
शाब्दबोधानिर्वाहाच्चउपलक्षणेनापिशक्यतावच्छेदकानुगमेशक्यस्याप्युपलक्षणेनैवानुगमोऽस्तु किंवि
शिष्टशक्त्याद्रव्यादिपदाच्चघटत्वादिप्रकारकबोधप्रसंगभंगायविशिष्टेशक्तिरभ्युपेयतेप्रकृतेबुद्धिस्थत्वस्य
उपलक्षणत्वेपितेनानुगमेनकिंचिद्बाधकमितिचेदस्तुबुद्धिस्थत्वेनानुगतानांप्रकाराणांशक्तिधीविषयता
तथापिसर्वतान्नानानार्थत्वंदुर्वारमेवसाक्षात्परंपरयापदवच्छेदकंतदैक्येनैवतदवच्छेदैकताबुद्धिस्थ
त्वस्यचानथात्वात्तउपलक्षणैक्येनशक्त्यैक्येपहरिपदादिशक्यतावच्छेदकानामप्युपलक्षणीभूतेनानंततो
बुद्धिविशेषविषयत्वादिनाचानुगमसंभवेननानार्थमात्रोच्छेदप्रसंगात्एवंबुद्धिस्थप्रकारत्वांशस्त्यदशक्य
शक्ति इत्याकारकत्वानात्स्वरूपतोघटत्वादिप्रकारकंस्मरणंशाब्दबोधोवानसंभवतितातिमानद्वत्तिपकसंब

धीत्यादिज्ञानानां स्वरूपतो हस्तित्वादिप्रकारकस्मरणानुदयात् स्वरूपतस्तद्धर्मप्रकारकस्मरणे स्वरूपतस्त
द्धर्मप्रकारेणस्य संबंधो ग्रहीतस्तादृशसंबंधिज्ञानस्य कारणत्वात् यथा याभ्यां रूपाभ्यां धर्मिणोः संबंधो ग्र
हीतस्तदेकतरप्रकारकसंबंधिज्ञानात् अपरतद्रूपप्रकारेणैव संबंध्यंतरस्मरणमित्यनुभवस्तथा ॥ पाद
रूपाभ्यां धर्मिणोः संबंधग्रहस्तादृशे कर्मप्रकारकज्ञानादेवतादृशापरधर्मप्रकारेणैव धर्मिस्मरणमित्य
पि तथा च किंचिद्विशेषितप्रकारकं यत्र संबंधज्ञानं तत्र विशेषिततद्धर्मप्रकारकस्मरणस्यानुभवसिद्ध
तया दृष्टापत्तेरयोगात् अन्यथा कदाचित् स्वरूपतस्तत्प्रकारिका कदाचिद्धर्मांतरावच्छिन्नतत्प्रकारिका
स्मृतिरित्यत्र नियामकाभावप्रसंगात् सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिमनंगीकुर्वतां पुनर् निष्कृतिरेव शक्तिग्र
हविषयस्याप्येवं धर्मस्य स्वरूपतः कथमपि ज्ञानासंभवात् न हि बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वेन धर्मांतरविषय
कं ज्ञानं स्वरूपतोऽपरधर्मप्रकारेण बुद्धिं जनयितुं प्रभवति तथा सति समानप्रकारतानियमस्यापि भंगा
दिति ॥ मैवं भगवत्संकेतरूपायां शक्तौ शक्यतावच्छेदकघटत्वपटत्वादावुपलक्षणीभूतबुद्धिविषयतावच्छे
दकत्वप्रकारेण भासमानेन तदादिपदजन्यबोधविषयतावच्छेदकत्वं भासते एवं च बुद्धिविषयतावच्छेदक

वछिन्नंबोधयत्वित्याकारकस्यवासंकेतस्यविषयतायाअननुगतघटत्वपटत्वादिनिष्ठायाअपिअनुगतरू
पावछिन्नतयाशक्तेरैक्यंघटादिपदसंकेतविषयतानांनानाघटव्यक्तिनिष्ठानांघटत्वाद्यनुगतधर्मावछिन्ने
त्वेनपश्वादिपदशक्तिविषयतानांप्रकारीभूतनानालोमादिव्यक्तिनिष्ठानांलोमत्वाद्यनुगतधर्मावछिन्नत्वे
नतत्प्रकारशक्त्यैक्यवत्तद्यपांस्तविशेषस्तत्रघटत्वादिलोमत्वादिषुतत्पदजन्यबोधविषयतावछेदकत्वंभास
तइतितानिविशेषणान्युच्यंतेप्रकृतेचबुद्धिविषयतावछेदकत्वेसर्वनामजन्यबोधविषयतावछेदकत्वंसंके
तेनतावगाह्यतेअपितुमादृशाविषयतासामानाधिकरण्यमात्रमितितदुपलक्षणमितिगीयतेयद्यपिघटा
दिपदसंकेतस्यघटत्वविशिष्टविषयकत्ववत्सर्वनामसंकेतेनबुद्धिविषयतावछेदकत्वेबोधविषयताव
छेदकतानवगाहनेपिसंकेतस्यतद्विशिष्टविषयत्वमक्षतमेवेतिसंकेतविषयेनतद्विशेषणमेवाएवंशक्य
विशेषणघटत्वादिनिष्ठबोधविषयतावछेदकत्वरूपबोधविषयत्वनिष्ठसंकेतविषयतानिरूपितविषयतारू
पशक्यत्वेनतद्वछिन्नत्वमपितथापिबोधविषयतयासंकेतविषयत्वरूपशक्यमात्रापातत्वात्सत्वेनशक्येनतद्विशे
षणांशक्यव्यावर्तकशक्यस्यैवनद्विशेषणत्वात्इतितस्यशक्योपलक्षणतयाआकाशपदजन्यशाब्दबोधेश

द्वाश्रयत्वभानानियमवत्तदादिपदजन्यबोधेनदभाननिर्वाहः एतद्वीजं च तदुपलक्षितघटत्वादिविषयकत्वे
न तद्विषयकघटत्वादिबोधस्यापि संकेतेन विषयत्वं घटादिपदसंकेतस्य घटत्वादिविशिष्टविषयकबोध एव वि
षय इति तज्जन्यबोधे तादृशधर्मभाननियमः जातित्वादिविशिष्टघटत्वाद्यवच्छिन्नस्य तत्पदाद्यधीनबोधेनुबु
द्धिविषयतावच्छेदकतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मविशिष्टावच्छिन्नविषयत्वावगाही संकेतः प्रयोजक इति तत्र जा
तित्वावच्छिन्नघटत्वादिनिष्ठप्रकारताकबोध एव विषय इति न जातिमानित्याकारकबोधकाले घटबोधः। अथ
किंचित्प्रकारेण भासमाने धर्मेऽवच्छेदकत्वभाने तद्विशिष्ट एव भासते न तु तदुपलक्षित इति नियमः कथम
न्यथा स्वरूपतो घटत्वावच्छिन्नाभाववत्पन जातिमान्नास्तीत्याकारिका प्रतीतिः एवं च बुद्धिविषयतावच्छेदक
त्वोपलक्षिते कथं बोधविषयतावच्छेदकत्वं संकेतेनावगाह्यते इति चेत् अन्ततः अवच्छेदकतायास्त्ववच्छेद्याश्रय
विशेषणतापन्नेसंसर्गविधयाभाने एव तथाविधनियमात् अन्यथा धूमव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रति
योगिताकाभावो नेत्याकारकव्यापकतावच्छेदकत्वोपलक्षितवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रतीत्यनुपपत्तेः प्रकृते च
तत्पदं बुद्धिस्थप्रकारावच्छिन्नविषयताकबोधं जनयत्वित्याकारकोऽवच्छेद्यावच्छेदकभावप्रकारक एव संकेतो

गीकार्यइत्यनुपपत्तेरभावात्॥ स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारस्यैकैकेरणाशाब्दबोधोपयोगीशक्तिग्रहः स्वरूपतो घटत्वा
दिप्रकारकएवपदास्वरूपतो यद्धर्मावच्छिन्नप्रकारकज्ञानसामग्री तदैव स्वरूपतस्तद्धर्मप्रकारेणशक्तिं गृहीत्वा स्व
रूपतः तत्प्रकारेणधर्मिणां स्मरत्वं न तु तं मनुभवति च॥ मानसे च शक्तिग्रहेन व्यवहारदर्शनादेरपेक्षाऽपि त्वसं
सर्गाग्रहसहितोपस्थितेरेवेति यद्धर्मावच्छिन्नेनशब्दादिपदघटितवाक्यव्यवहारो न दृष्टस्तदवच्छिन्नस्यापिमानसश
क्तिग्रहात्बोधः स्यादेव न च व्यवहारदर्शनाद्यविषये मनसाशक्तिनिश्चेतुं न शक्यते विपरीतकोटेरुपस्थिति
मात्रेणभानसंभवात् इतिवाच्यं। तदुपस्थितस्यापि बाधितस्य दोषमंतरेणाभानात् निश्चयस्याप्युपपत्तेः वस्तुत
स्तु कतिपयविषये सर्वनामघटितवाक्यात् प्रयोज्यस्य प्रवृत्तिमुपलभ्यमानः प्रवर्तकज्ञानविषये शक्तिं कल्पय
न्बुद्धिविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नस्तत्पदशक्य इत्येवसामान्यतोऽवधारयति एवं च चैत्रोऽस्य बुद्धिविषयता
वच्छेदकधर्मवानिति यदा तेनग्रह्यते तदा तस्य चैत्रस्तत्पदवाच्यो न वेति संदेहो नावतरति यादृशधर्मावच्छेदेन प
दव्यधारितं तादृशधर्मनिश्चयस्य स्वसमानधर्मितावच्छेदककतद्विरोधिकोटिभानविरोधित्वादिति संभवत्येवा
पूर्वैपि विषये मानसः शक्तिनिश्चयः ॰॰ अपितत्पदे चैत्रत्वादिविशिष्टवाचकत्वसंदेहस्य दुरुच्छे॥ न चैवप्रपितद्धर्मप्र

कारकबोधे पदजन्यबोधविषयत्वांशे विशिष्यतद्धर्मावच्छिन्नत्वावगाहीतया संकेतनिश्चयोऽपेक्षितः। प्रमेयत्वा
दि[illegible]विषयकबोधविषयतांशे तदवच्छिन्नावगाहित्वेन संकेतनिश्चये पि विशिष्य घटत्वावच्छिन्नत्वावगाहीत्वे संश
यसंभवे तत्प्रकारकबोधानुत्पादिति विशिष्य चैत्रत्वावच्छिन्नावगाहित्वेन सर्वनामसंकेतनिश्चयासंभवात् क
थं तत्प्रकारबोधस्तेनो भविष्यतीति वाच्यं बुद्धिविषयतावच्छेदकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वावगाहितया निश्चितत्वाच्चै
त्रादेर्बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वग्रहस्य विशिष्यतदवच्छिन्नत्वावगाहितासंशयविरोधित्वात् न च तादृशग्रहस्य त
थाविधसंशयविरोधित्वमसिद्धमिति वाच्यं त्वेव पृथिवीवृत्ति निखिलधर्मसामानाधिकरण्यनिश्चयेन विशिष्य घटत्वे

द्रव्य

पृथिवीवृत्तित्वग्रहस्य घटत्वसामानाधिकरण्यसंशयविरोधितावत् तस्याप्यनुभवसिद्धतया दुरपह्नवत्वात् केवि
तु बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वेनानुगतधर्मेण सकलधर्मविषयकशक्त्यनुभवे प्रमुष्टबुद्धिविषयतावच्छेदकतांशे
स्वरूपतश्चैत्रत्वादिप्रकारकशक्तिस्मरणं निराबाधमेवेति तन्मूलकमेवापरं चैत्रत्वादिप्रकारकं शाब्दज्ञान
भविष्यतीति किमनुपपन्नं स्वरूपतस्तत्प्रकारकस्मरणे स्वरूपतस्तत्प्रकारकानुभवसंस्कारयोरनपेक्षणात् उद्बोधक
वैचित्र्यादेव कदाचिज्ज्ञानिमानृत्याकारकं कदाचिद्धृत्याकारकं विलक्षणस्मरणमिति नियमोपपत्तेः स्वरू

यतो घटत्वादिप्रकारकानुभवजनितसंस्कारवतो जातित्वादिना घटत्वादिप्रकारकात् संस्कारात् कदाचित् स्वरूप
तो घटत्वाद्यप्रकारकस्य जातिमानित्याकारकस्य स्मरणस्योदयेन स्वरूपतस्तत्प्रकारिकायां स्मृतौ तथाविधा
नुभवसंस्कारयोर्विशिष्य हेतुत्वेपि तदुद्बोधकविशेषविरहस्य तादृशस्मृतिविरहप्रयोजकताया आवश्यकत्वात्
तादृशहेतुतायाञ्च प्रामाणिकत्वात् । कथमन्यथा विशेषणांतरानवच्छिन्नादृष्टशरीरविशेषनिष्ठजातिविशे
षावच्छिन्नसंकेतितरामरावणादिपदेभ्यो वाक्यार्थधीरस्माकं कथं वानि विशेषणानींद्रियजातिविशेषावच्छि
न्नवाचकमनःप्रभृतिपदेभ्योऽस्माकं शाब्दबोधीनन्नजातित्वादिना शक्तिग्रहेण प्रमुष्टजातित्वांशमन
स्त्वादिप्रकारेण शक्तिस्मरणमिति तत्रापि विशेषणांशे मोषमंतरेण गत्यंतराभावादिति वदंति । विवदंते त्व
त्र बहवो विद्वांसः स्मृतेर्विलक्षणप्रकारतायां संस्कारानुभवयोस्तादृशप्रकारतायाः प्रयोजकत्वस्योद्बोध
कविशेषप्रयोजकतामाश्रित्य तद्भेदेन विशेष्यविशेषणभावांशेऽप्युद्बोधकविशेषस्यैव नियामकत्वसंभवा
त् प्रकारत्वविशेष्यत्वानंतर्भावेन सामान्यतस्तद्विषयकस्मृतौ तद्विषयकत्वेनैव संस्कारानुभवयोर्हेतुतायतः
रामरावणादिपदेभ्यः लक्षणया तत्तत्पदार्थत्वादिप्रकारक एवान्वयबोधः वस्तुतस्तु काप्यननुगतोद्बोधकस्य

ले स्वरूपतस्तत्प्रकारकशक्तिज्ञानासत्वे स्वरूपतस्तत्प्रकारकस्मरणापत्या तत्र तादृशज्ञानस्य हेतुत्वमावश्यक
मित्यलं पल्लवितेनान्यत्र सामान्यतो वह्निबुद्धिविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नस्य सर्वनामशक्यत्वे शक्तिभ्रमं वि
नाकालांतरीणा बुद्धिविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविषयकप्रतीतिः सर्वनाम्ना न जन्यते अपितु पोपदापस्य
बुद्धिस्थः तदा तत्प्रकारकावच्छिन्नविषयकेवेतिनियमानुपपत्तिः स्वोच्चारणानुकूलबुद्धिविषयतावच्छेदकावच्छि
न्नस्य शक्तिविषयत्वे तु स्वपदस्य तत्तद्व्यक्तिपरत्वापत्त्या व्यक्तिभेदेन शक्तिभेदप्रसंगः अननुगमाद्युत्पत्तिवि
रोधश्च एवं युष्मदस्मत्पदयो रात्ममात्रेन शक्तिः अपितु स्वसंबोध्योच्चारणकर्त्तैरेव संबोध्यतावच्छेदकत्वोच्चा
रयितृतावच्छेदकत्वरूपानुगतधर्मोपलक्षितचैत्रत्वादिकमेव प्रवृत्तिनिमित्तमित्यप्यसंगतं सामान्यतः सं
बोध्यतावच्छेदकत्वादेरनुगमकत्वे चैत्रस्य युष्मत्पदसंबोध्यतानस्मात् युष्मत्पदांतरसंबोध्यमैत्रादेश्चै
त्रोच्चरितादस्मत्पदात्पदांतरोच्चारयितृमैत्रादेः प्रतीतिप्रसंगो दुर्वार एवेति स्वजन्यबोधाश्रयतया वक्तृभि
प्रायविषयतावच्छेदकत्वरूपसंबोध्यतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्ने युष्मत्पदस्य स्वोच्चारणकर्तृता
वच्छेदकधर्मावच्छिन्ने अस्मत्पदस्य शक्तेः स्वीकरणीयतया स्वत्वांतर्भावेनानुगमकतादवस्थ्यादिति चेन्न

स्वोच्चारणानुकूलबुद्धिप्रकारावच्छिन्नविषयकत्वस्वजन्यत्वोभयसंबंधेनतदादिसर्वनामपदप्रकारकबोध
विषयकः संकेतोऽभ्युपेयतेतत्रच स्वपदार्थस्यसंबंधघटकतयातत्तत्पदव्यक्तित्वेनतदादिपदानांनविषय
ताऽपितुतत्तत्पदत्वादिरूपानुपूर्वीविशेषणेनेवेतितत्पदव्यक्तिभेदेनशक्तिभेदः।सामान्यतः तत्पदत्वादिरूपा
नुपूर्वीविशेषावच्छेदेनैवतदुभयसंबंधावच्छिन्नबोधविशेष्यतानिरूपितसंकेतप्रकारताश्रयत्वेतितत्स्वत्वा
नुपपत्तिः कालांतरीयबुद्धिः नेदानींतदादिपदोच्चारणानुकूलेतितद्विषयतावच्छेदकावच्छिन्नबोधेनतत्पदशि
नसंबंधेनैतत्रतदादिपदवैशिष्ट्यमतोनेश्वरेच्छायांतादृशबोधस्यैतत्तदादिप्रकारेणमानमितितद्धर्मावच्छिन्न
विषयताशक्तिबोधेतदंशेतद्धर्मावच्छिन्नविषयताघटितोक्तोभयसंबंधावच्छिन्नबोधनिष्ठविशेष्यतानिरू
पितसंकेतीयप्रकारतारूपवाचकतायाः प्रकारतयासंसर्गतयावाज्ञानस्यहेतुत्वादन्यधर्मावच्छिन्नबुद्धि
स्वीकृत्यप्रयुक्तेपदेन्यधर्मावच्छिन्नविषयताघटितोभयसंबंधावच्छिन्नसंकेतप्रकारतायाअसत्वेनतत्र
नदवगाहित्वानस्यभ्रमत्वमितिपयमानयुष्मदस्मदस्थलेपितादृशेपवगतिश्चिंतनीयाअयंसंबोध्येयुष्मदः
स्वोच्चारयितरित्वास्मदः शक्तौदेहयुवांनमयानपिहतेनैवगर्भिर्षत्याशक्रदेवतारूत्यादिशब्दादिवाक्यान्देवी

कर्तृकमहिषासुरकर्मकघातादिबोधानुपपत्तिः तत्र देव्युच्चरितत्वस्य महिषासुरादिसंबोध्यत्वस्य चाभावात्
कृष्णादिकर्तृकसुरघकर्मकघातादिबोधस्य च योग्यताभ्रमादापत्तिः कृष्णादेस्तादृशवाक्यप्रयोक्तृत्वात् सु
रथादेस्तत्संबोध्यत्वादिति चेन्न। तत्र तादृशानुपूर्वीप्रकारेण सामान्यप्रत्यासत्त्या देव्यादिवाक्यस्यापि ज्ञाना
त् देवीमहिषासुरयोस्तादृशवाक्यप्रयोक्तृत्वसंबोध्यत्वप्रतिसंधानादेव युष्मदस्मद्भ्यां देवीमहिषासुरादिप्र
तीत्युपपत्तिः यदि च तत्र वक्त्रनुवादकवाक्ययोर्विभिन्नानुपूर्वी तदानुवादवाक्ये तद्व्यक्तित्वादिना विशेषद
र्शनेपि ज्ञानानुपूर्वीप्रकारेण देव्युच्चरितत्वादिभ्रमादेव अस्मात्तु देव्यादिप्रतीतिस्वीकारेणानुपपत्त्यभावा
त् यत्रानुपूर्वीविशेषावच्छेदेनापि विशेषदर्शनं तत्र नेष्यत एव तत्प्रतीतिरिति॥ एवमन्यदीयस्वार्थतात्पर्यकी
च्चारणानधीनोच्चारणरूपं स्वतंत्रोच्चारणमस्मत्पदवृत्तिनिमित्तानुगमकमुक्तस्थले कृष्णाद्युच्चारणं च
न तथा॥ तस्यार्थप्रतिपादनद्वारा देव्युच्चारणाधीनत्वादिति नास्मत्पदाद्व्यादिबोधः स्वातंत्र्येणाहंगच्छामी
त्युच्चारणस्यापि कोगच्छतीत्यादिप्रश्नवाक्यशक्तिग्राहकवाक्योच्चारणाधीनतया स्वार्थपरत्वमुच्चारणविशे
षणं। प्रश्नादिवाक्यं चाहंगच्छामीत्यादिप्रकृतवाक्यतात्पर्यविषयपरत्वाभावात् तदुच्चारणे विशिष्टव्यतिरेकः

स्फुटः॥ज्ञातुरर्थसजातीयं यद्वाक्यांतरं तदुच्चारणानधीनत्वं निवेशयितुमशक्यं शङ्खानुकरणस्थलएव
समानानुपूर्वीकवाक्यापेक्षानियमात् वाक्यार्थानुवादस्थले समानार्थकवाक्यमात्रोच्चारणापेक्षणात् तत्रस्वा
तंत्र्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् वस्तुतस्तु वाक्यांतरस्थक्रियाकर्मतापन्नस्वघटितवाक्यार्थप्रत्यायनेच्छानधीनस्वो
च्चारणमेव स्वतंत्रोच्चारणं अनुवादस्थले च दृष्टुवाचेति वाक्यांतरस्थक्रियाकर्मतया तदर्थवाप्रतिपाद
यितुमेवोनुवादकोऽस्मद्घटितवाक्यं प्रयुंक्ते इति न स्वातंत्र्यापत्तिः पश्येत्यत्र प्रकृतवाक्यस्थज्ञानरूपक्रियाक
र्मतापार्थप्रतिपादयितुमेवास्मत्प्रयोगात् तदुच्चारणस्य स्वातंत्र्यनिर्वाहाय वाक्यांतरस्थ इति एतेन चैत्रे
णान्यदीयान्वैत्रः स्फुटं दरदृष्ट्यादिवाक्यादेव वाक्यार्थप्रतीत्याहं स्फुटं दरदृष्टि इति प्रयुज्यते तत्र समानार्थकवा
क्यांतरोच्चारणसापेक्षत्वेपि न स्वातंत्र्यक्षतिः॥ न चास्वपांडित्याभिमानिनो परस्यापमहं पंडित इति ज्ञाना
तात्पर्यस्यान्यदीयोच्चारणस्य स्वातंत्र्यापत्तिः॥ अन्यथैवंरीत्या अव्यवहितोक्तस्थले ऽहं पदेनोच्चारयितृपुरुषवि
षयकप्रतीतिर्यारणेपि अभिमानिनस्तेन प्रत्ययोपि दुरुपपाद एतस्योच्चारणाभावेनास्मत्पदवाच्यत्वादि
तिचेत्सत्यं स्वतंत्रोच्चारयितुः सर्वत्रास्मदर्थत्वे स्मादेवेयमनुपपत्तिः तदेव न स्वतंत्रोच्चरितास्म

त्यदस्यैव तद्वाचकत्वात् निरुक्तस्वतंत्रोच्चारणरहितस्य अस्मदः स्वघटितवाक्यार्थकर्मकवाक्यांत
रस्थक्रियाकर्तृत्वे यैव शक्तिः। एवं च मया त्वयि हते त्वैवेत्यादौ तादृशक्रिया इति देश्च वाचेति वाक्यांतरस्थो
क्तिक्रियैव तत्कर्तृत्वे देश्या इति पूर्वोक्तभ्रमं विनैव तत्प्रतीतिरूपयादपि तु शक्यते स्वघटितवाक्यार्थकर्म
मवाक्यांतरस्थक्रियात्वं च तादृशार्थकर्मकत्वेन वाक्यांतरप्रतिपाद्यत्वेन नाहं पंडित इति विद्वांस पश्ये
त्यादौ दर्शनादिक्रियाया अस्मच्छब्दघटितवाक्यार्थविषयत्वसंभवेपि तेन रूपेण समभिव्याहृतवाक्या
न्तरप्रतिपाद्यतया न तत्क्रियाकर्तृरस्मच्छब्दतः प्रतीतिः अथ इतिपदघटितवाक्यांतरक्रियाप्रतिपत्तावे
व तत्कर्तुर्वाक्यांतरक्रियाकर्तृत्वसंग्रहं तद्घट एव च तद्घटितानुगमकरूपग्रहे पास्मच्छब्दघटितवाक्यघ
क्यार्थप्रतीतौ तस्येति पदाद्युपस्थित्या वाक्यांतरात् क्रियाप्रतिपत्तिरिति अन्योन्याश्रय इति चेन्न वाक्यांतरप्र
तिपाद्यतया वक्तृबुद्धिस्थत्वस्य तत्क्रियायां विशेषणत्वोपगमात् प्रतिपत्तेः एवमपि प्रकरणादिना तादृशव
क्तृबुद्धेर्ग्रहसंभवेनान्योन्याश्रयाभावात् स्वार्थघटितवाक्यार्थविषयकत्वान्वितक्रियाकर्तृतया वाक्यांतरप्रति
पाद्यत्वेन या वक्तृबुद्धिस्तद्विषयतावच्छेदकत्वं प्रवृत्तिनिमित्तानुगमकमिति तु सारं एवं च बुद्धिविषयताक

२०

वच्छेदकत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तानुगमकत्वप्रवाहेऽपि संभवत्येव उच्चारणकर्तृत्वगर्भानुगमकशरीरेऽपि मिश्राणां बु
द्धित्वनिवेशनबीजं तु नावधारयामः ॥ एवं युष्मत्पदप्रवृत्तिनिमित्तानुगमकगर्भे निविष्टस्वसंबोध्यत्वमपि
वाक्यान्तरस्थक्रियाकर्मत्वेन स्वघटितवाक्यार्थान्वयगाहिन्या स्वजन्यप्रतीतिस्तदाश्रयत्वेनेच्छाविषयत्वम
नुवादकेन यः संबोध्यते स नानुवादकोच्चरितयुष्मच्छब्दनिरूपितनिरुक्तसंबोध्यतावान् वक्तुः प्रतिपाद्यतया
युष्मदर्थघटितवाक्यार्थघटितो यो वाक्यार्थकर्मकक्रियाघटितवाक्यार्थस्तद्विषयकत्वविशिष्टप्रतिपत्त्या
श्रयत्वेनैव तस्यानुवादकेच्छाविषयत्वात् यदि चैवेति पदघटितवाक्यार्थप्रतीतिरूपफलेच्छाधीनयुष्मदर्थघ
टितवाक्यार्थप्रतीतिविषयिणी तादृशवाक्योच्चारणप्रतिपाद्यत्वान्वयगाहिन्यपि तादृशवाक्योच्चारणानु
कूला वक्तुरिच्छा संभवतीति तादृशेच्छामादायानुवादकसंबोध्यस्य संबोध्यतापत्तिरिति मन्यते तदा वाक्यान्तरा
र्थप्रतीतीच्छानधीनत्वमपीच्छाविशेषणं देयमिति मया त्वपि हृतेऽत्रैवेत्याहो युष्मच्छब्दान्नमस्करथादिविषयकप्र
तीतिः एवमध्यान्तस्य ततो महिषासुरादिप्रतीतिनिर्वाहाय वाक्यान्तरस्थस्वघटितवाक्यार्थकर्मकक्रियाकर्म
ण्यपि युष्मदः शक्यान्तरं स्वीकरणीयं तत्र देवी महिषासुरमित्युवाचेति वाक्यस्य क्रियाकर्मत्वं महिषासुरादे

रितितस्यापित्वपीत्यादिशाब्दार्थनोपपत्तिः।अत्रापिसर्वत्रस्वघटितवाक्यार्थविषयकत्वान्वितक्रियाकर्मतया
वाक्यांतरप्रतिपाद्यत्वेनयावत्कबुद्धित्वद्विषयतावच्छेदकत्वेनानुगतानांमहिषासुरत्वादीनांप्रवृत्तिनिमित्त
त्वंबोध्यसंबोध्यत्वघटितानुगमकशरीरेचबुद्धिविषयतावच्छेदकत्वनिवेशनेमिश्राणामनुपादेयमेव।संबो
ध्यतावच्छेदकेबुद्धिप्रकारत्वस्याव्यावर्तकत्वात्।अथतात्पर्यसत्वेऽहमंत्रास्मीतित्यादिनैतद्वाक्यस्यास्मच्छ
ब्दाच्चैत्रोपिप्रतीयतेतत्रचैत्रस्यस्वघटितवाक्यार्थकर्मकक्रियाकर्तृत्वाभावात्तदुच्चारणस्यनिरुक्तस्या
तत्वाभावाच्चानुपपत्तिः।एवंमैत्रत्वयाभुक्तमितिमयाश्रुतमित्यादौमैत्रस्ययुष्मच्छब्देनप्रत्यायनात्तस्य
वाक्यांतरस्यक्रियाकर्मत्वाभावात्तस्यनिरुक्तेच्छाविषयत्वरूपसंबोध्यत्वस्यचाभानात्कथमुपपद्यतामि
तिचेत्तर्हिस्वातंत्र्यमुच्चारणविशेषणंसंबोध्यत्वघटकेच्छायांनिरुक्तेच्छानधीनत्वादिविशेषणमप्युपेक्ष्य
मेवमपात्वपीत्यादौतात्पर्यविरहादेवानुवादकत्वसंबोध्ययोर्मपात्वपीत्यादिनाऽप्रतिपादनोपपत्तेः।न
चैवंबुद्धिविषयतावच्छेदकरूपावच्छिन्नस्ययुष्मदस्मदोरपिशक्तिरास्तांकिंसंबोध्यत्वोच्चारयितृतावच्छेदका
वच्छिन्नेशक्तिस्वीकारेणतात्पर्यविरहादेवातिप्रसंगभंगादितिवाच्यं।।तात्पर्यसत्वेपिचैत्रोच्चरितादहंक

रोऽस्मीतिवाक्याच्चैत्रबोधयितुं प्रयुक्तात्वं गच्छेत्यादिवाक्याच्चोच्चारयितृत्वं संबोध्यत्वभ्रमं विनामैत्रादिबोधस्य
सर्वानुभवविरुद्धत्वात् अन्यथा तत्तात्पर्येण स्वरसतस्तथाप्रयोगापत्तेः। इदं त्वं वधेयं अयं पंडित इति जानाति
इत्युवाचेत्यादिस्थले सर्वत्र वाक्यार्थस्य कर्मतानसंभवति बाधितवाक्यार्थस्थले तदसंभवात्। न च बाधितवा
क्यार्थस्थले भ्रमरूपैव तत्कर्मत्वप्रतीतिरिति वाच्यं विशेषदर्शिनामपि भ्रांतिज्ञानेन तथाप्रयोगात् तस्य वा
क्यार्थज्ञानासंभवेन तदनुपपत्तेः। न चाहार्यवाक्यार्थज्ञानादेव विनापि विशिष्टवाक्यार्थबुद्धिं विशेषण
प्रकारकत्वविशेष्यविशेष्यकत्वाभ्यां विशिष्टज्ञानादेव वा विशेषदर्शी तथाप्रयुंक्ते इति वाच्यं एवमपि विशे
षदर्शिनो भ्रांतिज्ञानपुरुषीयतया विधवाक्यार्थबोधानुपपत्तेर्वज्रलेपत्वात् तस्मात्तत्रेति पदं तत्तद्वा
क्यप्रतिपाद्यतावच्छेदकीभूततत्तद्धर्मावच्छिन्नपरं अपि तु तत्तद्वाक्यजन्यज्ञानसमानाकारपरं तादृशश्चेति
पदार्थोऽभेदसंबंधेन यथासंभवं धात्वर्थेतत्वावच्छेदके च ज्ञाने विशेषणमित्येवोपगंतव्यं तथा च सर्वत्रैव
युष्मदस्मद्घटितार्थांतरवाक्यस्थले इति पदं तत्परमेव तादृशवाक्येन चगवित्यव्यमाहेत्यादौ गवादिपदव
त्स्वरूपमेवेति शब्देन परामर्शार्थमुपस्थाप्यते न तु युष्मदस्मच्छब्दार्थघटितो वाक्यार्थ इति संबोध्योच्चार

णकर्त्रोरेव युष्मदस्मदोः शक्तिरिति त्वं स्थूलः अहं स्थूलः त्वं स्वर्गभोक्ष्यसे अहं स्वर्गं भोक्ष्ये इत्युभयत्रैव यु
ष्मदस्मदोः सुख्यत्वात् संबोध्योच्चारयितृशरीरतादृशात्मनोरेव युष्मदस्मदर्थताच्च बोध्या सर्वे घटा इत्येवं त
त्पदादौ सर्वपदादुद्देश्यतावच्छेदकीभूतघटत्वावच्छिन्नस्याशेषताप्रतीतेरशेषत्वं सर्वपदार्थः। न चात्रा
शेषत्वं न विधेयमुद्देश्यत्वादिति तन्नोद्देश्यतावच्छेदकत्वं केवलान्वयितया नाविधेयतात्र विधेयमशेषत्वे
सर्वे घटा जातिमन्त इत्यादौ विधेयमुद्देश्यतावच्छेदकीयसंबंधविशेषेणाशेषत्वेन प्रसिद्धिस्तत्रगत्या भाव्यते
पदान्तरोपस्थितेनोद्देश्यतावच्छेदकघटत्वादिविशिष्टे सर्वपदोपस्थाप्यव्याप्तिविशिष्टघटत्वावच्छिन्नस्य कथं
चिदन्वयसंभवेप्यनुभवविरोधात् घटत्वत्वाद्यनुपस्थितिदशायामपि सर्वे घटा इत्यादिवाक्याच्चयबोध
स्यानुभविकतया व्याप्यत्वेनैव घटत्वादेः सर्वपदार्थत्वस्य स्वीकरणीयत्वात् न चान्वयबोधस्य निर्द्धर्मितावच्
छेदकतयाविपरीतविषयकसंशयाद्यविरोधित्वेनाकिंचित्करत्वापातात् नापि तन्नोद्देश्यतावच्छेदक
व्यापकत्वतद्विधेयवत्त्वं नद्व्यवच्छिन्ने विधेयान्वयप्रसंगात्॥ नापि विधेयस्य च व्यापकतापर्यन्तमेव स
र्वपदार्थः नामार्थद्वयोर्भेदान्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वात् नाप्यभेदेन रूपवदादात्मक विधेयान्वयी घट

२२

त्वादिव्यापक एव तदर्थः। तथा सति सर्वे वेदाः प्रमाणमित्यादौ सर्वपदस्य प्रमाणपदेनैव सामानाधिकरण्या
त्समानलिंगवचनकत्वापत्तिः। सर्वे घटा वर्तन्त इत्यादौ क्रियारूपविधेय व्यापकस्याभेदान्वये सर्वपदस्य
नपुंसकत्वापत्तिश्च व्यापकताया भेदान्वयोपगमेनामार्थधात्वर्थयोर्भेदान्वयविरहनियमानस्य भंगाय
तेः। किंतु अशेषत्वं न सर्वपदार्थः उद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन विधेयान्वयोपगमादेव तल्लाभोपपत्तेः किंच
नेकत्वमेव अनेकत्वं चोद्देश्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्यभेदप्रतियोगित्वं अत एव च सर्वं गगनं शब्द इत्यादि
त्यादयो न प्रयोगाः। एवं च सर्वे घटा इत्यादौ घटनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोग्यभिन्ना घटा इत्यर्थः प्रतीयते न चै
वं घटत्वादिसामानाधिकरण्यमात्रेण विधेयान्वयतात्पर्येण सर्वे घटा नीला इत्यादिप्रयोगापत्तिः। सर्वप
दार्थविशेषितोद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेनैव विधेयान्वय इति नियमात् सर्वं प्रमेयमित्यादौ प्रमेयत्वादिविधे
यके उद्देश्यवाचक एवत्वादिपदमध्याहृत्यैव प्रतीतिः अन्यथोद्देश्यतावच्छेदकीभूतव्याप्यधर्मानुपस्थित्या
तद्व्यापकतार्थकत्वेप्यनुपपत्तेरिति तदपि न पुष्यते गगनादावपि छिन्नावच्छिन्नतद्भेदसत्वेन सर्वपदस्या
नेकार्थत्वमभ्युपगम्यापि सर्वं गगनमित्यादिप्रयोगस्य दुर्वारत्वात् तन्न उद्देश्यतावच्छेदकसामानाधिकर

णभेदप्रतियोगितावच्छेदकसामान्यतोवास्यतत्तदुद्देश्यतावच्छेदकेसर्वत्रबाधितत्वेनतत्प्रतीतेर्गुरुरूपगमत्वात्सा
मान्यतःप्रतियोगित्वस्यान्यत्वस्यवृत्तिमदवृत्तित्वात्स्वप्रतियोगिवृत्तियोग्यमेनादृशभेदास्तद्वृदकरूदस्यचगुरुत्वगम
नयातद्विशेषणेनतद्धित्वावच्छिन्नव्याप्तेरयिद्धेपत्वात्अस्तुवायथाकथंचितव्याप्तिस्तथाप्यनेकत्वमात्रस्य
सर्वांशद्वार्यत्वेःवच्छेदकावच्छेदेनान्वयेऽवच्छेदकैकदेशाव्यापकताबोधस्यानुभवविरुद्धतयासर्वेघटारूप
वंतइत्यादौघटनिष्ठभेदप्रतियोगित्वविशिष्टघटत्वस्योद्देश्यतावच्छेदकतयाशुद्धघटत्वव्यापकत्वभाना
नुपपत्त्याघटत्वसामानाधिकरण्येनरूपादिमदन्यत्वनियेध्येदृशायामपितादृशवाक्यात्तादृग्बोधापत्ति
दुर्वारैवाएवंविशेष्यतावच्छेदकव्यापकतायाएवविशेषणीभूतविशेषणांशेवाभानात्तत्सर्वेषुघटेषुरूपमि
त्यादौघटत्वादेर्विशेष्यतानवच्छेदकत्वेनरूपादौतद्व्यापकत्वंदुर्लभयापद्येत।नचतत्रसमवायपर्याधेयत्वादे
निरूपकतासंबंधावच्छिन्नव्यापकतासंबंधेनैवप्रकृत्यर्थघटादेरन्वयःस्वीक्रियतेघटादेर्व्याप्यताच्चता
दात्म्येनव्यापकताच्चयादृशरूपावच्छिन्नेआधेयत्वादेरन्वयस्तदवच्छिन्ननिष्ठाधेयत्वत्वाद्यवच्छिन्नासंस
र्गःअतोरूपनिष्ठाधेयत्वादेराधेयत्वत्वादिनाद्रव्यत्वव्यापकत्वेपिनातिप्रसंगःएवंरूपनिष्ठाधेयत्वत्वा

हितां ध्रुवत्वं व्यापकादेः पदानुपस्थितत्वेपि न क्षतिः। तथा सत्यपि तादृशरूपस्य संसर्गघटकतया भानेऽविरोधादि
ति वाच्यं उक्तव्यापकतायाः संसर्गत्वे मानाभावात्। अस्तु वा उद्देश्यविधेययोर्विशेष्यविशेषणभाववैपरी
त्येपि विधेयांशे उद्देश्यतावच्छेदकव्यापकस्यैवोद्देश्यविधेयभावमहिम्नैव संसर्गतया भानं भवतु च उद्देश्यविशेषण
तयोपस्थितस्यापि विधेये स्वातन्त्र्येणान्वयोऽव्युत्पत्त्यविरुद्धो नामार्थयोरपि भेदेन पारतन्त्र्येणान्वयोऽव्युत्पत्त्यवि
रुद्धः। तथापि सर्वपदस्य यत्र विधेयवाचकपदसामानाधिकरण्यं तत्र विधेयतावच्छेदकांशे उद्देश्यस्य तत्संबं
धस्य वाऽनुभवसिद्धव्याप्तिबोधो दुर्घट एव एवं घटेन सर्वाणि रूपाणि अपि तु कानिचिदेवेत्यादौ रूपनिष्ठ
भेदप्रतियोगिरूपत्वावच्छिन्नाभावो घटादौ वाधितत्वस्य योग्यतापत्तिः। न च तादृशरूपत्वादिसामानाधिकर
ण्येन घटादिवृत्तित्वाभावः प्रतीयते स च वाधित एवेति न क्षतिः समभिव्याहृतस्थलेऽशेषत्वमानानुपगमे
क्षतिविरहादिति वाच्यं एवं सति तत्र घटत्वावच्छिन्नस्योद्देश्यत्वानिर्वाहात्। न च तत्र रूपस्योद्देश्यत्वेप्रय
ममतिर्दिष्टत्वात् अवोच्यते उद्देश्यतावच्छेदकव्यापकविधेयव्याप्यपर्याप्तिकोधर्मः सर्वपदप्रवृत्तिनि
मित्तं सर्वे घटाद्दृत्यादौ तथाविधधर्मो घटनिष्ठपावत्वमेव तस्य च व्यासज्यवृत्तितया तस्य पर्याप्तिर्घटत्वव्या

दि

पकत्वात् रूपादिव्याप्यत्वात् घटत्वादिव्यापकत्वरूपादिव्याप्यत्वलाभेन तयोरपि व्याप्यव्यापकभावोऽयो
लुप्यते। द्रव्यत्वादिव्यापकपर्याप्तिरूपाद्यव्याप्यत्वात् सर्वाणि द्रव्याणि रूपवंतीत्यादावयोग्यता उद्देश्य
तावच्छेदकव्यापकत्वं च तत्समानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं तेन रूपादिव्याप्त
पर्याप्तिर्द्रव्यनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्वेपि न क्षतिः घटत्वे व्यापकयावत्वपर्याप्ति
श्च न घटादिव्यक्तिभेदो यतोऽनेन न घटत्वादिव्यापकतानुपपत्तिः। विधेयव्याप्यत्वं च व्यभिचारित्वसंबं
धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतत्तद्विधेयतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकतत्तद्विधेयाभाववत्वं अतो वि
धेतावच्छेदकावच्छिन्नस्य पक्षे केवलान्वयितातत्वेनाप्रसिद्धिः। व्यधिकरणसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताक
स्यैव तथाविधाभावस्य प्रसिद्धत्वात् अत्र चोद्देश्यविधेयतावच्छेदकघटत्वरूपत्वादीनामुपलक्षणतया
ऽनुगमकं तादृशावच्छेदकत्वं अतो न शक्यतानेत्यं नवा एवं धर्मव्यापकत्वादिभानानुपपत्तिः। नवा ताद
शावच्छेदकत्वभानापत्तिः यद्यपि सामान्यत उद्देश्यतावच्छेदकत्वमव्यावर्तकमेव उद्देश्यतावच्छेदकविध
यास्वसमभिव्याहृतपदप्रतिपाद्यत्वे चेद्दशपदजन्यशाब्दबोधान्नागुर्ग्रहं। तथापि तादृशप्रतिपाद्यत्वेन व

क्तबुद्धेर्वक्तृतात्पर्यस्य वा विषयत्वं तथा वाच्यं। तत्र प्रकरणादिना पूर्वं संग्रहमेव स्वत्वानानुगमः एवं च
त्समाधेयः। उद्देश्यविधेयभावश्चानविशेष्यविशेषणभावनियतः। अतः सर्वेषु घटेषु रूपमित्यादावपि
घटत्वादिरूपत्वायोरुद्देश्यविधेयतावच्छेदकभावोस्तु एवेति न घटत्वादिव्यापकरूपत्वावच्छिन्नव्याप्य
पर्याप्तिकत्वापावत्वहानानुपपत्तिः। इयं च सत्यतिरुद्देश्यवाचकपदसमानाधिकरण्यासर्वपदे विधे
यवाचकपदसमानाधिकरण्यासर्वपदस्य विधेयतावच्छेदकव्यापकोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नसंबंधव्या
प्यपर्याप्तिकयावत्त्वमर्थः। अतः काले सर्वे वृत्तिमंतः कालः सर्वधर्मवानित्यादौ सर्वपदे न वृत्तिमत्त्वादि
व्यापककालादिसंबंधव्याप्यपर्याप्तिकंयावत्त्वं प्रतीयते अथवा स्वार्थान्वयितावच्छेदकधर्माव्यापकतार
शधर्मावच्छिन्नान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नव्याप्यपर्याप्तिकधर्मावच्छिन्नं सर्वपदार्थः इति उद्देश्यविधेयभावं
विशिष्यानिवेश्य सर्वसाधारणैकव्युत्पत्तिरेव स्वीक्रियते अन्वयित्वं च विशेषणसाधारण्यो सर्वं प्रमेयमि
त्यादौ वस्त्वादिपदाध्याहारमंतरेणाबोधोपगमे तदनुरोधेनान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकविधेय
व्याप्यपर्याप्तिकयावत्त्वार्थकतापि सर्वपदस्य स्वीकार्या अयं सर्वं पदं वेत्तीत्यादौ एतदीयपदज्ञानविषयत्वाद्य

नन्वयानादृशधर्मो नान्वयितावच्छेदकः। अन्वयितावच्छेदकविषयतानवच्छिन्नव्याप्यत्वमतिप्रसंजक
मितितन्नापि मुख्यत्वं तरं स्वयमूहनीयं। अत्र न सर्वाणि रूपाणीत्यादौ नञर्थप्रतियोगिविशेषणात्मक
सर्वशब्दस्य स्वार्थान्वयितावच्छेदकरूपत्वादिव्यापकपर्याप्त्यर्थकतया तदवच्छिन्नाभाव एव प्रतीयते व्या
सज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकश्च यादृशाभावो घटादावबाधित एवेति नायोग्यता न चाव्यासज्य
वृत्तिगुणत्वादिपर्याप्तिरपि रूपत्वादिव्यापकतया गुणत्वादिसाधारणरूपत्वादिव्यापकपर्याप्तिकध
र्मावच्छिन्नाभावो न घटादाविति कथमत्रायोग्यतेति वाच्यं। अव्यासज्यवृत्तिगुणत्वादेरेकैकमात्रवृत्ति
धर्मावच्छिन्नपर्याप्तिकत्वस्यैव सर्वाणि रूपाणि गुणा इत्यादिप्रतीत्यवगाहनात् सर्वसाधारणैकपर्याप्त्यो
मानाभावात् प्रत्येकवृत्तिधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिषु रूपत्वादेर्निरुक्तव्यापकत्वाभावात् सर्वद्रव्यं न रूपवदित्या
दौ द्रव्यत्वादिव्यापकत्वसामानाधिकरण्यमभावस्य प्रतीयते अतो नायोग्यता अनुयोगिविशेषणावच्छेदे
नैव नञाभावः प्रसाध्यते द्रव्यं न रूपवदित्यादिप्रयोगादर्शनादिति। कथमेतदुपपद्यतामिति तु नाशंकनीयं अ
व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकाभावबोधे तथानियमात् यत्तु स्वरूपसंबंधात्मकं अभावानुयोगि

तावच्छेदकत्वमनुयोगिविशेषणे नञ्पदजन्याभावप्रतीत्यागृहीते द्रव्यत्वादौ न तादृशरूपवद्घटाद्यनुयोगितावच्छे-
दकत्वमतो द्रव्यं न रूपवदित्यादौ प्रयोगाः । व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकाभावोपगमेन च सर्वं
द्रव्यं न रूपवदित्यादिप्रयोगो व्युत्पादनीयाः । न च व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकाभावोपगमे नैकस्या
पि रूपादेः सर्वघटादिपर्याप्तिरस्तीति सर्वघटत्वावच्छिन्नेपि रूपादिमद्भेदसत्त्वेन सर्वे घटा न रूपवन्त इत्यादिप्रयोगा
पत्तिरिति वाच्यं । रूपादिपर्याप्तित्वेनानुगतप्रतीतीनामनतिप्रसक्तत्वेन घटादिनिष्ठपावत्त्वादिनाप्यवच्छेदात्तद
वच्छेदेन रूपादिमद्भेदवत्त्वो विरोधाद्द्रव्यत्वादिव्यापकयावत्त्वस्यातिप्रसक्ततया निरूपादिपर्याप्तित्वावच्छिन्ना
नामप्यनवच्छेदकतया तदवच्छेदेन रूपादिमद्भेदवत्त्वाविरोधादिति तदसत् उक्तरीत्यैवोपपत्तौ प्रतियोगि
तावच्छेदकादिमतितत्त्व्यसाधारण्याद्व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छेदेनान्योन्याभावादिस्वीकाराभावात्तादृशाभावो
पगमे प्रतिबंधकसमवहितेपि देशे व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकप्रतिबंधकाभाववत्त्वात्कार्योप
त्तेः । तत्र कारणतावच्छेदकेकोटौ विशेषणांतरं प्रक्षिप्यापत्तिवारणे च गौरवात् अथ घटे सर्वं द्रव्यं न रूपवदित्या
दौ द्रव्यत्वादिव्यापकपर्याप्तौ विधेयीभूतरूपवद्भेदव्याप्यत्वस्य बाधितत्वादयोग्यत्वं दुर्वारमेवेति चेन्न तत्र

विधेयव्याप्यत्वमानानभ्युपगमात् खंडशोभिन्नशक्त्यनुपगमेन क्वचित् तादृशपरित्यागेन तद्बाधे विरोधविरहात् ॥ सर्वं
गगनमित्यादिप्रयोगाभावाधावत्ववदनेकत्वमपि सर्वपदार्थः । न च स्वार्थाभेदान्वयोद्देश्यतावच्छेदकसमानाधिक
रणाभेदप्रतियोगित्वमेव भेदस्य सामानाधिकरण्यप्रतिरूपत्वोभयसंबंधेन प्रतियोगिताविशिष्टान्योन्याभावः । अ
तो द्वित्वाद्यवच्छिन्नभेदाभावापत्तेरिति प्रसंगः । एतादृशोभयधर्मावच्छिन्ने शक्तिरेकैव तत्तो नैकधर्मपरित्यागप
रमादायबोधः कदाचिदपीति तत्कतिपयानेकतात्पर्येणाशेषैकतात्पर्येण वा सर्वपदं प्रयुज्यते चैत्रो दधि भुंक्ते
मैत्रः पयो भुंक्ते देवदत्तो घृतं भुंक्ते विष्णुमित्रः सर्वमेवैषां दोः सर्वपदेन प्रत्येकं दधिपयोघृतानां भोजनकर्मतया
प्रतिपादनाय तद्रूपावच्छिन्नयत्तातरोपस्थाप्यार्थे स्वार्थान्वयस्तद्रूपावच्छिन्नावच्छिन्नतयायावद्धर्मावच्छिन्नाः प्रकारी
ताः प्रत्येकं तावद्धर्मावच्छिन्नेषु सर्वपदस्य शक्त्यंतरमंगीकार्यं तद्रूपाक्रांतानेकधर्मावच्छिन्नान्वययोग्यता वि
रहे वाक्यस्याप्रामाण्यात् तादृशस्थले तथाविधसकलधर्माणामेवान्वयितावच्छेदकतया भानमिति पमः । तन्नि
बोधिकात्व तथाविधयावद्धर्मप्रकारकबोधं जनयतु सर्वपदमित्याकारकसंकेतरूपाविलक्षणाशक्तिरेव
तादृशशक्तिज्ञानेनेकधर्मप्रकारकबोधजनने परामर्शतथाविधधर्मप्रकारकबोधसामग्र्याः पुष्पवंतप

दृष्टान्तेन चंद्रत्वस्यपर्यन्तयोरेकतरप्रकारकबोधजनकत्वेनेप्रकारकबोधसामग्र्या एवमप्रयोजकत्वोपगमात् तत्र
प्रक्रान्तानां दध्यादीनां प्रत्येकमन्वयेवाक्यभेदापत्त्या साहित्यप्रकारेण तावत्पदार्थबोधकत्वमेव सर्वपदस्य
किन्त्वोयेपतेइतिवाच्यं साहित्यविशिष्टान्वयस्य समभिव्याहृतपदार्थयत्रवाधस्तत्रापितथाप्रयोगात् वाक्य
भेदस्यचगत्यन्तरविरहेणेष्टत्वात् ० अत एव प्रत्येकं पुत्रपश्वादिरूपफलकामकर्तव्यतयाप्रत्यक्षतन्नाभिधा
याभिहितेन सर्वेभ्यो दर्शपौर्णमासावित्यनेन मिलितानां तावत्फलानां दर्शपौर्णमासकर्तव्यताप्रयोजक
कामनाविषयत्वं न प्रतिपाद्यते प्रक्रान्तवाचिना सर्वनामशब्देन मिलितत्वेन फलानुपस्थापनात् अपितु
प्रत्येकमेवेति प्रत्येकफलकामस्यैव तत्राधिकार इति यागसिध्यधिकरणसिद्धान्तः संगच्छते किंपदस्या
जिज्ञासितेशक्तिः। अत एव स्त्रीयजिज्ञासाज्ञापनाय किंपदघटितप्रश्नवाक्यंप्रयुज्यतेतत्रोद्देश्यवाच
कर्किंपदस्य समभिव्याहृतपदोपस्थाप्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविधेयतानिरूपितोद्देश्यतावच्छेदकत्वे
न वक्तृजिज्ञासितो धर्मः प्रवृत्तिनिमित्तमुपस्थाप्यतावच्छेदकत्वं तमुपलक्षणतया ऽनुगमकं शाब्दबोधे
तद्भानात् एवं च कः पचतीत्यत्र पाककृतित्वावच्छिन्नविधेयतानिरूपितोद्देश्यतावच्छेदकत्वेन जिज्ञासि

त्तोयोधर्मस्तच्छून्यत्पचतीत्याकारकोऽन्वयबोधः प्रतिपाद्यते किंचिद्धर्मावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितपाककृतित्वा
वच्छिन्नविधेयताशालित्वात् नं भवतीत्याकारिकायाजिज्ञासायास्तादृशबोधविषयकत्वपानादृशेच्छाविषयीभूत
त्वात् अत एव कोब्राह्मणः पचतीत्युत्तरवाक्यात् तन्निवृत्तिरिति तादृशप्रश्नानंतरं तथैवोत्तरं प्रयुज्यते न चैवं प्र
मेयं पचतीत्युत्तरवाक्यमेव न तादृशप्रश्नानंतरं प्रयुज्यते तज्जन्यज्ञानस्यापि तादृशेच्छाविषयत्वादिति वा
च्यं जिज्ञासाविषयीभूतज्ञानविधेयन्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्नएव तादृशाकिंपदशक्यत्वस्युपगमात्तदभेदेनस्वा
र्थान्वितोद्देश्यवाचकपदांतरसमभिव्याहृतकिंपदशक्यतावच्छेदकगर्भस्वार्थाभेदान्वयितावच्छेदकत्वो
पलक्षितधर्मन्यूनवृत्तित्वमपिधर्मांशेविशेषणं देयमतः कोब्राह्मणः पचतीत्यादिपदानंतरं चैत्रः पच
तीत्यादिकं प्रश्नोत्तरवाक्यं प्रयुज्यते न तु मनुष्यः पचतीत्यादिकं मनुष्यत्वादेर्ब्राह्मणत्वाद्यन्यूनवृत्तित्वात
दवच्छिन्नोद्देश्यकत्वेन ज्ञानविषयेच्छाया अस्तथाप्रमीतेः एवं यत्रोद्देश्यतावच्छेदके किंपदार्थतया भेदेनान्व
यस्तत्र तदन्वयितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविशेषणतापन्न किंपदार्थान्वयितावच्छेदकधर्मव्याप्यवृत्तिधर्मा
वच्छिन्नोद्देश्यतावच्छेदकताकप्रकृतविधेयताज्ञानगोचरेच्छा किंपदेन बोध्यते एवंच प्रकृते सत्ता निष्ठावि

धेयतानिरूपितघटत्वमुद्देश्यतावच्छेदकतानिरूपितसंख्यात्वन्यूनत्वनिधर्मिष्ठावच्छेदकत्वेनजिज्ञासितोधर्म
कुत्रेर किंपदार्थः अत्र कतिघटाः संतीत्यादौ इतिप्रश्नपर्यायेसंख्यादौ किंपदार्थस्यजिज्ञासितधर्मावच्छिन्न
स्याभेदान्वयात्संख्यात्वन्यूनत्वातिदशत्वत्वाद्यवच्छिन्नोद्देश्यतावच्छेदकताकबोधजनकंदशसंख्याकाघटाः
संतीत्युत्तरंतत्रप्रयुज्यतेयत्रवोद्देश्यतावच्छेदकीभूतविभक्त्याद्यर्थभेदेनकिंपदार्थान्वयः कस्यपुत्रः स्कंद
इत्यादौतत्रयादृशसंबंधेनपदवच्छिन्नेनतदन्वयस्तत्रतादृशसंबंधेनविशेषधर्मावच्छिन्नविशेषिततदवच्छि
न्नोद्देश्यतावच्छेदकताकप्रकृतविधेयतानगोचरेच्छाप्रतीयतेएवंविधेयवाचककिंपदस्यसमभिव्याहृ
तपदोपस्थाप्यतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितविधेयतावच्छेदकतयाजिज्ञासितो
यो विशेषधर्मस्तदवच्छिन्नेशक्तिरिति अर्पकइत्यादौइदंत्वाद्यवच्छिन्नांशेविधेयतावच्छेदकत्वेनजिज्ञासि
तधर्मवानित्याकारकोबोधः। तेनतद्विषयकजिज्ञासाविषयीभूतज्ञानजनकंचायंब्राह्मणइत्याद्युत्तर
वाक्यंतादृशप्रश्नानंतरंप्रयुज्यतेएवंविधेयेविधेयतावच्छेदकेवाकिंपदार्थस्याभेदेभेदेनवान्वयः। इ
दंकिंद्रव्यंइदंकिंधनंभवतःपुत्राः कतिभवान्कस्यपुत्रइत्यादौरीतिः। हर्ब्रवहनीयाकिं भिंदुः किंपश्यसि

त्यादौऽज्ञाप्यपि किमो वा शब्दस्यैव वितर्कोऽर्थः ।। वितर्कश्च प्रयोक्तुः संभावनात्मकं ज्ञानं तद्विषयस्य च विशेष्यतासं
बंधेन प्रथमांतपदोपस्थाप्यविशेष्यप्रकारितासंबंधेन तत्र च विशेषणस्य चंद्रादेरन्वयः ।। नामार्थेनान्यपदार्थ
स्याभेदान्वयेऽविरोधात् यत्र विशेषणवाचकमपि प्रथमांतं तत्राभेदसंबंधावच्छिन्नप्रकारितासंसर्गेणान्वयः यत्र तु
प्रकृत्यर्थस्य विशेष्यतया स्वार्थबोधकं विभक्त्यंतं पदं तत्र किंपदस्य तेनादृशविभक्त्यंतसमुदायार्थस्य विशेष्य
तादृशसंबंधेनान्वयस्तादृशसंसर्गावच्छिन्नप्रकारतैव तादृशार्थस्य किंपदार्थे संसर्गोऽतः किमिंदुरित्यादौऽभे
देन चंद्रादिप्रकारिका धनमिदं किं त्वेदित्रस्येत्यादौ वा स्वत्वसंबंधेन चैत्रस्वत्वादिप्रकारिका संभावनाति
यमतः प्रतीयते किं मिंदुरित्यादौ संभावनाबोधोत्तरं तत्प्रयोजकाल्हादकत्वादिसाधर्म्यप्रतीतिस्त्वार्थादिति
कुत्सार्थकमपि किं वितर्कि पदं यथा किंगौरित्यादौ तत्प्रतिपाद्यतया वक्तृबुद्धिविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षित
धर्मावच्छिन्ने यत्पदस्य शक्तिः ।। अत एव यत्पदेनार्थप्रत्यायनेनियमतस्तत्पदापेक्षा तत्पदसमभिव्याहार
ज्ञानं विनोक्तानुगमकधर्माग्रहेण शक्तिपरिच्छेदस्यासंभवात् मद्वक्तृजन्यप्रतिपत्तिपूर्वमपि तत्प्रतिपाद्यत
यावक्तुरभिसंधिः प्रकरणादिनास्फुटप्रहे इति न तद्वक्तृजन्यप्रतीतेर्यत्पदशक्तिग्रहेऽपेक्षा इयं व्युत्पत्तिः प्रक

म्यमाणपरामर्शकपदघटितस्य चैत्रः समागतोप्यत्रावलोकितइत्यादौ चैत्रादिपदोपस्थापितस्य पदबुद्धेनबो
धनात् अत एव साधुः चंद्रमसि पुष्करैः कृतं मीलितं पदमभिसमताधिकइत्यादौ तत्पदासत्वेपि न दोषः ।। एवं प्र
क्रांतस्यैव प्रकृतपदोपस्थापितव्यापारस्याभेदेन मीलनान्वयिनपायषष्ठेनबोधनात् । एवं यं सर्वशैलाहृत्या
दावपि तदनुरोधेन तस्य वप्रयुक्तपदोपस्थापितेपि तस्य शाब्दं यत्तरं स्वीकरणीयं तावता तिप्रसंगश्च स्वप्रयोजकबुद्धि
स्थत्वमंतर्भाव्य वारणीयः ।। एवं प्रत्यपदोपस्थाप्येनत्यदशक्तिर्बोध्या अत एव प्रक्रम्यमाणपरामर्शकमतनहृदे
नापि नियमतोपस्यदसमपेक्ष्यते तमानपमदइहास्तीत्यादितो घटानयनादिप्रतीतेरनुभवविरुद्धत्वात् । प्रक्रांत
परामर्शकस्य तत्तदपेक्षानियमः ।। तदन्वये शुद्धिमतीत्यादौ वैवस्वतादिपदोपस्थाप्यस्यापितच्छेदेन पराम
र्शाद्युपस्थितिश्च स्वविशेष्यकइति हानाधीना प्राह्या अतः पशुरस्तितं पश्येत्यादौ पश्वादिपदोपस्थापि
तलोमादीनां तदादिशब्देन न परामर्शः प्रसिद्धार्थकेमपि न तत्पदं कलाचसाक्रांतिमतीत्यादौ इदमेतदोः
प्रत्यक्षविषयेऽजदसः परोक्षबुद्धिविषये शक्तिः स्वपदस्य समभिव्याहृतपदोपस्थाप्ये शक्तिः ।। समभि
व्याहारश्चात्रैकवाक्यघटकत्वं अथैवं चैत्रः स्वपुत्रं पश्यतीत्यादौ विवरणं चैत्रपुत्रः पश्यति चैत्रभ्राता

वा स्वपुत्रं पश्यतीत्यादौ कथं स्वशब्दे न चैत्रः प्रत्याय्यतां मुख्यविशेष्यवाचकताभ्युपगमे स्वपुत्रदर्शिनं चैत्रं मै
त्रः पश्यतीत्यादौ चैत्रपुत्रबोधानुपपत्तिः । न च तत्रावान्तरवाक्यार्थबोधे चैत्रस्य मुख्यविशेष्यतया नेयम
नुपपत्तिरिति वाच्यं । अन्तराऽवान्तरवाक्यार्थाधिपमन्तरेणाहृत्यैस्यैव विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या महावा
क्यार्थबोधे पत्रमात्पर्यं तत्रैव तदनुपपत्तेर्दुर्वारत्वात् न च स्वार्थस्य साक्षात्परंपरया वा पदार्थे विशेषणत्वं ता
दृशार्थवाचकताभ्युपगमे नायं दोष इति वाच्यं एवमपि स्वपुत्रश्चैत्रेण दृश्यत इत्यादौ चैत्रपुत्रबोधानुपप
तेः समभिव्याहृतक्रियान्वयिवाचकत्वमपि न विचारं सहते परंपरक्रियान्वयित्वस्य चैत्रभ्रातास्त्वं पश्य
तीत्यादौ चैत्रादिसाधारणत्वात् साक्षात्क्रियान्वयित्वस्य चैत्रः स्वं पश्यतीत्यादावप्यभावात् क्रियान्वयिप्र
त्ययार्थे साक्षादन्वयित्वविवक्षणान्न दोष इति चेदेवमपि स्वव्यापकवह्निसामानाधिकरण्यप्रभवान् पर्व
त इत्यादौ स्वपदेन धूमादिपरामर्शानुपपत्तेर्वारणमशक्यमेव एवं चैत्रेणावलोकितं स्वपुत्रं मैत्रः प
श्यतीत्यादौ चैत्रपुत्रबोधापत्तिवारणमपि न च स्वपदार्थोपपदार्थघटितविशेषणस्य विशेष्यतावच्छे
दककोटौ यदर्थविशेषणकीभवानि विशते स एव पदार्थः स्वशब्दवाच्यः चैत्रपुत्रः स्वपश्यती

त्यादौ चैत्रस्य भ्राता स्वपुत्रं पश्यतीत्यादौ च स्वपदार्थश्चैत्रस्य विशेषणकोटौ चैत्रघटितार्थस्य धर्मिता
वच्छेदकोटौ च न निविशत इति नातिप्रसंगः। चैत्रावलोकितं स्वपुत्रं मैत्रः पश्यतीत्यादौ चैत्रपदस्य चै
त्रसंबंधिलक्षणया चैत्रपदार्थैकदेशेन न तु पदार्थ इति स्वपदान्न तत्प्रतीतिः। चैत्रेणावलोकितमि
त्यादौ तात्पर्यसत्वे इष्यत एव तत्र तत्प्रतीतिः स्वपुत्रदर्शि चैत्रधनमित्यादौ चैत्रपुत्रदर्शि चैत्र
संबंधित्वाद्यवच्छिन्ने चैत्रीनस्य वाक्यलक्षणाविरहे तु पूर्वभागपरित्यज्य तादृशलक्ष्यार्थपरस्य
केवलचैत्रादिपदस्यैव लक्षणा तन्न चैत्रपुत्रादिप्रतीत्युपपत्तिरिति वाच्यं एवं सति चैत्रस्य भ्राता
स्वपुत्रो दृश्यत इत्यादौ स्वपदेन चैत्रादिप्रतीत्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् मैवं साक्षात्परंपरया वा यः स्वार्थस्य
विशेष्यः पश्च समभिव्याहृतक्रियाकारकपदार्थस्तद्बुभपन्न स्वपदस्य शक्तिः। स्वव्यापकवन्हिसामा
नाधिकरण्यं पश्यत इत्यादावस्तीति क्रियाध्याहारात् स्वपदस्य समभिव्याहृतक्रियाकारकवाचकत्व
मक्षतमेवेति न स्वशब्दात्तत्प्रतीत्यनुपपत्तिः। एवं कलशे निजहेतुदंडजः किमु चक्रभ्रमकारिता
गुण इत्यादावपि क्रियाध्याहारात् स्वपर्याय निजपदात्कलशादिप्रतीतिः। स्वव्यापकवन्हिसामाना

धिकरणं धूमस्येत्यादयश्च न प्रयोगाः। इदं तु चिंत्यं ते पदद्वयेषां समभिव्याहृतपदादुपस्थितिस्तद्रूपावच्छि
न्नस्य स्वपदार्थत्वे एकेन ब्राह्मणेन ब्राह्मणांतरं पुत्रदर्शनदशायां ब्राह्मणः स्वपुत्रं न पश्यतीति प्रयो
गानुपपत्तिः। अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य विशेष्ये बाधात् समभिव्याहृतप
दार्थनिष्ठतत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नस्य तत्तदर्थत्वेपि वह्निकालीनद्रव्यवति ह्रदादौ स्वव्यापकवह्निका
लीनद्रव्यं नास्तीति प्रयोगानुपपत्तेः। तत्तद्द्रव्यपदस्यापि लक्षणापातात् तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नपरत्वे म
हानसादेरपि तथा प्रयोगापत्तेः। तथाविधं यत्किंचिद्व्यक्त्यभावस्य तत्राबाधात् तादृशसमभिव्याहृ
तत्स्थले यद्व्यक्तिव्यापकता वह्निस्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभावकूट एव निपसतः प्रतीयत इति चेन्न त
थाविधसकलव्यक्तिनिष्ठतत्तद्व्यक्तित्वादीनां युगसहस्रेणापि ज्ञातुमशक्यत्वात् कदाचित्कस्य
चित्तत्ज्ञानसंभवेपि कतिपयतद्व्यक्तित्वाद्युपस्थितिदशायां कतिपयाभावमात्रगोचरप्रतीते
रप्यंगीकार्यतया तादृशनियमस्य दुरुपपादत्वादिति। अत्र केचित् ब्राह्मणः स्वपुत्रं पश्यतीत्यादौ
स्वपदं ब्राह्मणत्वावच्छिन्नार्थकमेव विशेष्यीभूतब्राह्मणत्वावच्छिन्ने च स्वपदार्थघटितस्य ब्राह्म

पायुत्रदर्शनकर्तृत्वादिरूपविशेषणस्यनकेवलमाश्रयत्वादिसंबंधेनान्वयः।अपितुस्वाजन्याश्रय
त्वस्वनिरूपकदर्शनविषयपुत्रजनकत्वोभयसंबंधेनैवएवंत्वतत्रतत्रतादृशोभयसंबंधावछि
न्नतदभावएवप्रसाध्यतेऽतोनोक्तदोषावसरइत्याहुः।एकशब्दस्यकैवल्यादिविशिष्टेशक्तिः
कैवल्यंत्वसजातीयद्वितीयराहित्यंतच्चसजातीयनिष्ठभेदाप्रतियोगित्वंसजातीयत्वंचोद्दे
श्यविशेषणवाचकैकशब्दात्कैवल्यघटकत्वेनाप्रकृतविधेयवत्वरूपंप्रतीयतेतथाश्रोत्राय
मेकोभुंक्तेइत्यादावेतद्देशाधिकरणकभोजनकर्तृनिष्ठभेदाप्रतियोगिन्यपुमत्रभुंक्तइत्याका
रकबोधः।शक्यतावछेदकानुगमकंकदिशाचिंतनीयः।अयंफलमेकंभुंक्तेफलमेकंभुजान
स्तिष्ठतीत्यादौविधेयतावछेदकवछेदकैककोटिनिविष्टवाचकएकपदात्त्वयादृशार्थविशेषणा
तायन्नेपदत्ववछिन्नेस्वार्थान्वयितोविशेषणत्वंतादृशार्थानुयोगिकान्वयप्रतियोगित्वविशिष्ट
तद्रूपावछिन्नानुयोगिकान्वयप्रतियोगित्वविशिष्टतद्रूपावछिन्नानुयोगिकान्वयप्रतियोगिनिष्ठभे
दाप्रतियोगित्वरूपंसाजातीयद्वितीयराहीत्यंप्रतीयतेऽतस्तत्रतत्कर्तृकभोजनादिनिष्ठसंसर्गप्रति

योगिकर्मत्वादिनिष्ठसंसर्गप्रतियोगिनिष्ठभेदाप्रतियोगित्वं फलादौ प्रतीयते एकसमानार्थकमात्रादि
पदस्थलेऽपीदृशी गतिरिति कृतं पल्लवितेन गोत्वादिशक्त्यात्संस्थानविशेषरूपाकृतेरपि बोधस्यानुभवि
कतया गोत्वादिजातिवत्तस्यापि गवादिपदवाच्ये विशेषणं तस्याश्च वाच्ये विशेषणं तस्याश्च वाच्यविशे
षणत्वेऽपि न प्रवृत्तिनिमित्तता। साक्षात्संबंधेन वाच्यवृत्तित्वाभावात् अवयवसंयोगादिरूपायास्तस्याः
सामानाधिकरण्यसंबंधेनैव गवादौ सत्वात् तत्र शक्त्या जात्याकृत्योरेकतरविनिर्मोकेणापरभानविर
हात् लाघवोन्नीतोभयविशिष्टे गवादिपदस्यैकैव शक्तिः स्वीक्रियते शक्यविशेषणाभेदेऽपि पुष्पवंतादिपद
वद्बहुपदवच्च शक्त्यैक्यस्य दुरपवादत्वात् यत्तु एकविशिष्टापरावच्छिन्ने शक्तिरिति तदसत् विशेषण
विशेष्यभावे विनिगमनाविरहात् गवाद्यंशे साक्षादुभयप्रकारकबोधस्यानुभवसिद्धस्य दुरुपपादत्वा
च्च। यत्र केवलाकृतिविशिष्टे गवादिपदस्य तात्पर्यं यथा पिष्टकमय्यो गाव इत्यादौ तत्र शुद्धगोत्वाद्यवच्छिन्न
परधेन्वादिपदस्यैव लक्षणयैव जात्याकृतिविशिष्टायामप्येकैव शक्तेरैक्यं जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थ इति न्या
यसूत्रे बहुवचनं तु पेक्ष्य पदार्थ इत्येकवचनान्तनिर्दिष्टवतो महर्षेररण्यं तु मतं मीमांसकास्तु गवादिपदा

नां जातिरेव वाच्या ननु व्यक्तिः व्यक्तिशक्तिमतेपि स्वरूपतस्तस्याः ग्रहासंभवेन प्रकारीभूतायां जातौ शक्ते
स्तदवच्छेदकतायां वाऽवश्यकं कल्पनीयतया व्यक्त्यादौ तत्कल्पनायां गौरवात् प्रयोजनविरहाच्च व्यक्ति
शक्तिमते च जातेरुपलक्षणत्वासंभवः प्रागेव दर्शितः यथा व्यक्तिशक्तिमतेपि गोत्वांशे शक्तिस्तदव
च्छेदकता वा विशेषणानवच्छिन्नैव तथा जातिशक्तिवादिमतेपि स्यात् तथैवेति न गोत्वत्वादिप्रवेशाद्गौर
वशंकापि नहि जातिशक्तिमतेपि शाब्दबोधे सा किंचिद्धर्मप्रकारेणाभासते येन प्रकारभानार्थं प्रकार
विशेषमंतर्भाव्य शक्तिः कल्पनीया अपि तु स्वरूपत एव अथानुमानादिना गोत्वादौ शक्तिग्रहे भवतु
धर्मितावच्छेदकविधया गोत्वत्वादिकमवश्यं विषयीकरोति निर्धर्मितावच्छेदकज्ञानस्यानुमानादिनाऽज
ननासंभवात् तादृशज्ञानस्य विपरीतज्ञानाविरोधितयाऽनुपयुक्तत्वाच्च एवं च तादृशधर्मस्य शक्यतावच्
छेदकत्वं दुर्वारमेव वा शक्तिग्राहकमानेन धर्मितावच्छेदकांशे तदवच्छेदकताग्रहे बाधकाभावात् यदि चा
वच्छेदकताग्रहेपि शक्तिविषयत्वांशे भ्रमत्वं कल्प्यते विषयबाधेनावच्छेदकत्वमेव वा शक्तिग्राहकमानेन
दिग्ग्रहे तत्त्वेव स्वीक्रियते तदा प्रतियोगित्वकारणत्वादीनामपि तु न्याययुक्त्याऽवच्छेदकविलयप्रसंगः। तत्रा

एवं स्ववचत्वात् प्रतियोगित्वादिबुद्धेरवच्छेदकत्वावगाहित्वमन्नवसिद्धं यदि तदांशा कि धिपस्तदवगाहिता
नतथेतिवचनं को वाश्रद्दधातिविशेषाभावात् मान्त्रगोत्वात्वादिकमवच्छेदकं शक्यतायास्तथापि शक्तिता
नकरूपातायां गुरुशरीरगोत्वत्वादेर्धर्मितावच्छेदकतात्मकविषयतानिवेशाद्गौरवं दुर्वारमेव व्यक्तिशक्ति
वादिनास्वरूपतो गोत्वादिनिष्ठधर्मितावच्छेदकत्वस्यैव निवेशादिति चेन्न स्वरूपतः पदविशेषणांशं कौनि
रूपितत्व संबंधेन शक्तिसंबंधेन पदे वा गोत्वादिप्रकारिकायाएव शाब्दधीः स्वीकारात् न हि समवायेन
वजातेः स्वरूपतः प्रकारतेति नियमः प्रामाणिकः घटं जानामीत्यादौ प्रकारितासंबंधेन स्वरूपतो घट
त्वादीनां ज्ञानांशे प्रकारतोपगमात् समवायेन धर्मिविशेषणतायत्नस्यैव संबंधांतरेणान्यत्र स्वरू
पतो भानमित्यपि न नियमः प्रामाण्यस्य परतो ग्राह्यतामते अयं घट इत्याकारकस्य स्वरूपतो घटत्वा
दिज्ञानस्यानुव्यवसायेप्रकारितायां न संबंधेन ज्ञाने वा समवायेन धर्मिविशेषणतानापन्नस्यैव घ
टत्वादेर्ज्ञानात् स्वरूपवाप्रकृतेपि गवादिविशेषणतापन्नस्यैव गोत्वादेः शक्तौ निरूपितत्वसंबंधेन प
दे वा शक्तिसंबंधेन स्वरूपतः प्रकारता गवादेश्च शक्तौ पदे वा परंपरासंबंधेन प्रकारतातादृशी च गवा

दिविषयतानशाब्दबोधजनकतावच्छेदिकेतिपरंपरासंबंधेनप्रकारतायाजनकतावच्छेदकत्वापेक्षयासा
क्षात्संबंधावच्छिन्नप्रकारतायास्तथात्वेलाघवेनव्यक्तिशक्तिसिद्धेर्नावकाशः॥ अथजातिशक्तिमतेपिशा
ब्दबोधेव्यक्तिभानमावश्यकंगौर्नष्टागौर्जातागामानयेत्यादौसमभिव्याहृतान्वयस्यजातौबाधात्परंप
रासंबंधेनतदन्वयोपगमेप्यन्वयितावच्छेदकतयागोत्वत्वादिभानस्वीकारापत्तेःशक्तौगोत्वत्वाद्यंतर्भावा
यत्तेश्चनहिस्वरूपेणपदार्थस्यपदार्थान्वयितयाभानंकश्चित्स्वीकुरुतेस्वीकुरुतेवाप्रकारतयास्वरूपे
णोपस्थितजातेर्भानंविशेष्यतातद्भानंतुनसंभवत्येवनिर्धर्मितावच्छेदकस्यशाब्दबोधस्याप्रवृत्त्याघटतु
पयोगितयातत्स्वीकारासंभवात् एवंचजातिमात्रकवाचकत्वेनाभ्युपगतपदस्यापिव्यक्तिबोधजनक
तायामविवादाद्व्यक्तिशक्तिःक्लृप्तैवभ्रमाजन्यलक्षणाग्रहाजन्यतद्बोधजनकतायाएवतच्छक्तिसाध
कत्वात् अन्यथाजातावपिशक्त्यसिद्धिप्रसंगात् एवंशक्तेरीश्वरसंकेतरूपत्वेव्यक्तिबोधकतायाःप
देऽबाधितत्वेनेश्वरेच्छाविषयतयातस्याअपिशक्यत्वंदुरपह्नवंनहिमीमांसकैर्भगवदाज्ञानुमन्यतइत्य
नावतैवतादृशयुक्त्यनवकाशः॥ तत्साधकबहुतरयुक्तिसचिततदुपन्यासस्यापितदन्तुरत्वापातात्

एवंज्ञानेपदानांशक्तिरित्येतादृशतन्मतेपिव्यक्तिमानसमर्थस्यजानाविवव्यक्तावपित्वाच्यत्वंदुरपह्नव
मेवशक्तिनिरूपकज्ञानविषयत्वरूपस्यान्नस्याविशेषेणाजातिव्यक्त्योःसत्वादितिचेन्नव्यक्तिशक्ताव
स्मार्कनैवमत्यंअपितुव्यक्तिशक्तिज्ञानत्वेनशक्तिज्ञानहेतुतापामेवअतएवव्यक्त्यंशेकुत्वशक्तिरि
तिगीपनेतदंशेतज्ज्ञानानपेक्षणात्अतएवव्यक्तेर्नवाच्यतानहिशक्तिधीविषयतामात्रेणोवताद्द
शविषयतायाअन्वयासाधारणात्अपितुयद्विषयकत्वेनशक्तिज्ञानस्यतद्विषयकशाब्दधीजनक
तातत्वंतद्वाच्यताव्यवहारनियामकंअन्वयांशेकुत्र शक्तिसत्वेपियथानद्विषयकत्वंशक्तिजनक
तायानावच्छेदकंतथाव्यक्त्यंशेतत्सत्वेपितद्विषयकत्वस्यशक्तिज्ञानजनकतापामनवच्छेदकत्वान्न
व्यक्तौतद्व्यवहारः।तद्विषयकत्वस्यशाब्दधीविशेषणत्वाश्वादिपदशक्तिज्ञानस्यगोत्वादिज्ञानविषय
कत्वेनगोत्वादिशाब्दधीहेतुत्वेपिनगवादिपदस्यगोत्वादिज्ञानवाचकतापत्तिः।वस्तुतोयद्विषयक
त्वविशिष्टज्ञानविषयकत्वेनशक्तिज्ञानस्यशाब्दधीजनकतायद्विषयकत्वेनशाब्दधियःशक्तिज्ञान
जन्यतातत्वमेवतथाएतेनज्ञानस्यापिज्ञानपदवाच्यतापत्तिः।शक्यज्ञानविषयत्वेनैवज्ञानपदश

क्तिज्ञानस्य ज्ञानत्वेन ज्ञानत्वज्ञानविषयकशाब्दधीजनकत्वादिति परास्तं कारणत्वस्य कार्यत्वस्य चावच्छे
दकगर्भे गोत्वादिविषयकत्वस्यानिवेशाद्गोत्वादेर्वाच्यतानुपपत्तिः। एवं च गौर्गोपदशक्या इत्याकारिकापि
गोत्वादिशाब्दबोधोपयोगिशक्तिधीः संभवति व्यक्त्यंशे शक्तेरबाधेनान्यथाख्यातित्वापत्तिविरहात्तादृश
ज्ञानस्य शाब्दधीहेतुत्वेपि गोत्वधर्मितावच्छेदकशक्तिज्ञानत्वेन व्यक्तिविषयतामनंतर्भाव्यैव गोत्वप्रका
रकशाब्दबुद्धौ तस्य तथात्वाङ्गीकारे व्याप्यत्वकेरवाच्यतानुपपत्तिः। न चैवं व्यक्त्यंशे शक्तिज्ञानस्यापेक्षितत
यानदंशे शक्तेः कुत्रुत्वानुपपत्तिरिति वाच्यं कार्यकारणभावावच्छेदककोटौ व्यक्त्यनंतर्भावस्यैव तदंशि
कुत्रुव्यवहारनिर्वाहकत्वात् अत एव सामान्यलक्षणापूर्वपक्षे मणिकृतासमानप्रकारकत्वेन शक्तिज्ञा
नशाब्दबोधयोर्हेतुहेतुमद्भावाभिधानमपि न विरुध्यते न च शक्यांशे गोत्वप्रकारकज्ञानस्य गवांशे गोत्व
प्रकारकशाब्दबोधहेतुत्वेपि कार्यकारणभावयोः समानप्रकारकत्वस्याक्षतत्वान्न तद्विरोध इति वा
च्यं शक्यांशे गोत्वादिप्रकारकतामादायासमानप्रकारकत्वस्याभिप्रेतत्वे पूर्वैर्वक्ष्यत इत्यस्यासंगत्याप
त्तेः। अपूर्ववादे समानप्रकारकाल्लिङ्पदजन्याकार्यत्वेन घटादिरूपकार्ये शक्तिज्ञानात्कार्यत्वेनाघ्

र्वविषयकशाब्दबोधइत्येवाभिधानात् शक्त्यंशे शाब्दबोधीयप्रकारप्रकारकज्ञानस्य हेतुतायास्तत्रानु
क्तेः न चैवं जात्यंशे साक्षान्नोऽ्यक्तंशे स्वरूपसती हेतुत्वयिधाविति कुञ्जशक्तिवादइत्यादि चिंतामणि
ग्रंथविरोध इतिवाच्यं मतमेदेन तेनोभयसंगतेः वस्तुतस्तु जातिधर्मितावच्छेदकशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वे
व्यक्तेर्विषयतायिकारणतावच्छेदककोटौ निविशते विशेष्यतावच्छेदकत्वेन वृधर्मितावच्छेदकीयवि
षयताविशेषस्य निवेशनीयत्वादवच्छेदकतानिरूपकविशेष्यतायाः व्यक्तिविषयतारूपत्वात्।
एवञ्च व्यक्तेरवाच्यताव्यवहारस्य कथंचिदुपपादनेपि शक्त्यंशे जातिप्रकारकत्वानहेतुतापेक्षया
गौरवं दुर्वारमेव॥ कारणतावच्छेदकेऽधिकविषयतानिवेशात् एवं द्रव्यत्वादिधर्मितावच्छेदकप्र
मात्मकगवादिपदशक्तिज्ञानात् द्रव्यत्वादिप्रकारकशाब्दबोधवारणाय शक्त्यंशे धर्मितावच्छेदकावच्छि
न्नत्वावगाहित्वस्याप्यधिकस्य निवेशनीयतया गौरवमिति।ऽ्यक्तौ कुञ्जशक्तिवादिनामपि शक्त्यंशे
जातिप्रकारकज्ञानहेतुतामतमेव साधनीयः॥ वस्तुतस्तु सर्वत्रलाक्षणिकस्थलेपि अन्वयबोधस्यानु
भविकत्वेन तदुपपत्तये लाक्षणिकस्यानुभावकत्वं दुर्वारमेवेति नस्य लक्ष्यार्थे कुञ्जशप्रसंग इतिना

नुभवजननसामर्थ्यमीश्वरसंकेतोवावृत्तिरूपाशक्तिः।अपितुपदार्थांतरमेव।साचजातावेवकल्प्यते।नच
व्यक्त्युपादाविनिगमनतत्रकुत्रशक्तिरपीतितत्वं।व्यक्तेर्गवादिपदावाच्यत्वेगवादिपदाद्व्यक्तेःस्मरणमनुभव
स्यश्चनस्यात्।नचवाच्यत्वेपिजन्यपस्येवव्यक्तेर्भानंशाब्दबोधेनानुपपन्नमितिवाच्यंतद्धर्मप्रकारकशा
ब्दबोधेतद्धर्मप्रकारकपक्षधर्मोपस्थितेर्हेतुतयागोत्वप्रकारकशाब्दबुद्धौगोत्वादिप्रकारकव्यक्तिस्मरणा
स्यापेक्षणीयतयासंबंधग्राहाविषयतयाव्यक्तेःस्मरणाव्यक्तेःशाब्दानुभवविषयतायाउरुपपादत्वात्।अ
न्वयस्यचभानेशाब्दधियोऽन्वयांशेनिष्प्रकारतयातदुपस्थितेरपेक्षणेनतत्रवाच्यत्वानुपयोगादितिचेद
त्रभट्टाः।पदाद्व्यक्तेर्नस्मरणमनुभवोवाकिंतुआक्षेपादेवव्यक्तिधीः।आक्षेपिकाचजातिरेवाक्षेप
श्चानुमानमर्थापत्तिर्वानचजातिव्यक्त्योर्वैयाधिकरण्येनाक्षेपासंभवः।तादात्म्यसंबंधेनजातेराधेय
तासंबंधेनव्यक्तेराक्षेपकतायाअविरोधात्।वस्तुतस्तुगामानयेत्यादौस्वाश्रयवृत्तित्वरूपपरंपरासं
बंधेनानयनकर्मत्वादौगोत्वादिजातिरन्वयःशाब्दः।तेनसंबंधेनगोत्वादिमत्वंस्वाधेयतासंबंधेनगवा
दिव्याप्यत्वात्गवादिमत्वंविनाऽनुपपद्यमानत्वात्आनयनकर्मत्वादेराधेयत्वादिसंबंधेनगवादिव्यक्तिप्र

काब्वीराक्षेपात्तत्र्व्वसंसर्गघटकतयाशाब्दबोधेव्यक्तिभानेपिकर्मत्वाद्यंशेगोत्वाद्यवच्छिन्नव्यक्तिभानानुरो
धेनाक्षेपादरः।गोत्वंगवाश्रितंगोनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मत्वात्किंचिदाश्रितंच जातित्वादित्यनु
मानतोव्यक्तिभानंतुनसार्वत्रिकंतादृशहेतूपस्थितेरसार्वत्रिकत्वात्।गवादिपदात्तादृशरूपेणगोत्वादेरनु
पस्थितेः।अथगवादिपदाद्व्यक्तेरस्मरणेगोत्वादिस्मरणमेवकथमुपपद्यते।गोत्वप्रकारकस्मरणेव्यक्ते
र्विशेष्यतयाभाननियमात्तद्विशेष्यकस्मरणेचव्यक्तिघटितगोत्वत्वादेः प्रकारतानियमात्।व्यक्त्यघटि
तप्रकारस्यसंभवेपिस्वरूपतएवजातेःशक्यतयाधर्मान्तरविशेष्यतयातत्स्मरणासंभवात्।धर्मान्तरप्रका
रेणस्मरणेपिगोत्वाद्यंशेनिष्प्रकारकशाब्दज्ञानासंभवेनतादृशस्मृतेरनुपयोगित्वाच्चेतिचेन्नपदाद्
लोचनरूपस्यैवस्मरणस्योपगमात्।किंचिद्धर्मावच्छिन्नसंबंध्युपरकसंबंधज्ञानाधीनतत्संबंधिस्मृतेः
सप्रकारकत्वनियमेपिनिर्विशेषणाकसंबंध्युपरकसंबंधज्ञानान्निर्विकल्पकस्मरणेबाधकाभावात्।नि
र्विकल्पकस्यसंस्काराजनकत्वेपिविशिष्टज्ञानादितविशिष्टगोचरसंस्काराद्विशेष्यांशानुद्बोधदशायां
केवलविशेषणांशेस्मरणेननविरोधइतिवदंतितदसत्गवादिपदात्स्वरूपतोगोत्वादिज्ञानेपिव्याप्य

तावच्छेदकप्रकारेण तद्बुद्धेः सत्वात् ततोऽप्यन्याक्षेपासंभवात् । नच शाब्दधीविषयेन परंपरासंबंधेन गोत्वादि
विशेषितकर्मत्वादिहेतुता ज्ञानयनादौ गवादिकर्मकर्मकत्वमनुपेयमिति वाच्यं । विशिष्टसाध्यस्य प्रागप्र
तीतेः । एवं गोरानीयतामित्यादौ स्वरूपत उपस्थितस्य गोत्वादेरेव विशेष्यतया भानोपगमे निर्धर्मितावच्छे
दकशाब्दधीस्वीकारापत्तिः एवं गवादौ चानयनकर्मत्वसामानाता तादृशशाब्दबुद्ध्यौरापेक्षतावच्छेदका
वच्छिन्नाविषयकतया ऽपत्यापेक्षानुयोगितापतिश्चेति व्यक्तेः शाब्दबोधे भानमावश्यकमित्यपि बोध्यं
एतेन जातिवाचकपदात् जातिबोधः शाब्दः व्यक्तिबोधस्त्वोपादानिक एवेति श्रीकरमतमनुपादेयं
उपादानस्यार्थापत्तिरूपत्वेन भट्टमतविशेषात् । नच जातिरेव व्यक्तिबोधिका जातिकरणकत्वमे
वोपादानिकत्वं बोधस्येति वाच्यं जातेः प्रमाणान्तरताकल्पनापेक्षया व्यक्तिशक्तिकल्पनाया एवौ
चितत्वात् एवं जातेर्नित्यतया सर्वदैव तद्धेतुकव्यक्तिधीवारणाय जातिहेतुकव्यक्तिबोधे जातिशक्ति
ज्ञानघटिततज्ज्ञानसामग्र्याः सहकारित्वमवश्यमुपगंतव्यं तथा च तादृशसामग्र्या एव व्यक्तिभानप्रयो
जकत्वसंभवे ऽपि जातेः करणकत्वकल्पनमनर्थकं नच जातिनिरपेक्षजातिभासकसामग्र्या व्यक्ति

मानप्रयोजकत्वेव्युत्पत्त्यंशे शाब्दत्वमावश्यकं तथा सति च व्यक्तिवृत्तिज्ञानजन्यव्यक्तिस्मृतिरपेक्षिता
ज्ञातेः करणत्वे च व्युत्पत्त्यंशेऽनौपादानिकत्वमेव न तु शाब्दत्वमिति न तदपेक्षेति वाच्यं। व्यक्तिभानांशे
ज्ञातेः करणत्वेन तदंशेऽशाब्दत्वोपगमसंभवे तदकरणत्वेपि तत्संभवाज्ज्ञातेरकरणत्वे व्युत्पत्त्यंशे की
दृशाकरणस्य जन्यतावच्छेदकधर्मवत्त्वमिति चेत् न कस्यचिन्तावता क्षतिविरहात् व्यक्तेरपि बोधः
शब्दादेव न त्वादेयादिति; व्यक्तिशाब्दबोधविरहेणानुपपत्तिं प्रयोपपत्तिलक्षणात एव तदुपपत्तिरिति मं
डनाचार्यमतं। तदुक्तं ज्ञातेरस्तित्वनास्तित्वे। न हि कश्चिद्विवक्षति नित्यत्वाल्लक्षणायाः व्यक्तेस्तेऽपि वि
शेषणेऽस्ति अस्तित्वानास्तित्ववत्त्यादविनाशो लक्षणाच्च जातिप्रकारेणैव बोधयति न तु व्यक्तित्वादि
नेति नानुभवविरोधः। नीलादिपदस्य शक्त्य नीलादिगुणपुरस्कारेण लक्षणया बोधकत्ववत्
शक्त्य जातिपुरस्कारेण लक्षणया गवादिपदस्य व्यक्तिबोधकत्वेऽविरोधात् स्वार्थान्वयेन रूपे
ण ज्ञाते भवति लक्षणेत्यत्र स्वार्थापरस्य शक्यतावच्छेदकपरत्वात्। अत्रेदं चिंत्यं गवादिपदाल्लक्ष
णया गोत्वादिप्रकारकबोधोपगमे जातिशक्तिरन्वयबोधे नापेक्षते लक्ष्यतावच्छेदकतायाएव

जातिभाने प्रयोजकत्वसंभवात्। न च शक्तिं विना व्यक्तौ शक्यसंबंधरूपलक्षणैव न संभवतीति शक्तेरु
पयोगितेति वाच्यं लक्षणानिर्वाहार्थं जातिशक्तिकल्पने गवादिपदस्य द्रव्यत्वादावपि विनिगमनाविर
हेण शक्तिकल्पनप्रसंगात् द्रव्यत्वादिसंबंधेनापि गवादौ लक्षणासंभवात् प्रयोगविरहस्य द्रव्यत्वादावि
व सातंत्र्येण गोत्वादावि वेअविशिष्टत्वात् लक्षणाघटकतया शक्तेरुपयोगितायां तस्यावृत्तित्वादनुपपत्तेः
स्वातंत्र्येणातथात्वात्। अथाकृतिविशिष्टायामेव व्यक्तौ लक्षणा आकृतिप्रकारेण व्यक्तिबोधस्यनैयापि
कानामप्यनुमतत्वात् स्वातंत्र्येणातथात्वात् न तत्र शक्त्युपस्थापितजातेरन्वय उपगम्यते। न चा● कृताचेव
शति जाति विशिष्टलक्षणेति वैपरीत्यमेव किं न स्यादिति वाच्यं। आकृतेरवयवसंयोगरूपायास्तनंत्यात्तद
पेक्षया एकस्या जातेरेव शक्तिकल्पनौचित्यात् न चावयवसंयोगनिष्ठजातिरेव शक्यास्तु व्यक्तौ तदन्वय
श्च स्वाश्रयघटितपरंपरासंबंधेन स्वीक्रियतामिति वाच्यं आकृतिप्रकारकबोधस्यानुभविकत्वात् तल
क्ष्यार्थव्यक्त्यनुपरक्तायां केवलजातौ प्रयोगविरहश्च न शक्त्यभावसाधकः अप्रयोजकत्वादिति प्रयोगमा
त्रविरहस्यैव तदशक्यत्वेवीजत्वात्। जातावप्रयोगस्यासिद्धत्वात्। तात्पर्यसत्वे च वृत्तिद्वयाधीनबोधो

पगमेक्षतिविरहः। न चैवं केवलमुख्यार्थतात्पर्येणागवविनित्यत्वमिति स्वारसिकप्रयोगापत्तिरिति वा
च्यं शक्यास्वरूपतउपस्थितायां ज्ञाने: समानपदोपात्तधर्मिण्याश्रयतासंबंधेनान्वयस्यैव व्युत्पन्नत्वा
त् न चान्वयितावच्छेदकरूपेणानुपस्थितायां ज्ञातेरन्वया विरुध्यंतां व्युत्पत्तिवैचित्र्येण प्रकारतयास्व
रूपतउपस्थितायां ज्ञातेरन्वयस्वीकारे क्षतिविरहादिति रीत्या चेन्मतेमेतत्परिष्क्रियते तथापि स्वमते
गोत्वाद्यन्वयबोधस्यार्थेगवादौ स्वीकारे तादृशान्वयबोधं प्रतियोग्यताज्ञानादीनां कारणताकल्पनाधि
क्यापत्ते गवादिविशिष्टव्यक्तिशाब्दसामग्रीप्रतिबंधकतायां जातिव्यक्तिविषयकोपस्थितिरूपस्य निवेश
नीयतया प्रतिबंधकतावच्छेदकशरीरगौरवात् जात्याकृतिविशिष्टव्यक्तिशक्तिपक्षसाधीयान्। प्राभा
करास्तु: जातिशक्तिज्ञानादेव जातिप्रकारेण व्यक्तेः स्मरणं शाब्दबोधश्च न तु निर्विकल्पकरूपं जा
तिस्मरणं निर्विकल्पकानभ्युपगमात्। व्यक्तिसंबंधज्ञानविरहेण तदंशानुद्बोधात् व्यक्तिस्मरणासंभव
इति तु नाशंकनीयं व्यक्तिमविषयीकृत्य स्वरूपतो गोत्वादिज्ञानात्स्मरणासंभवेन गोत्वाद्युद्बोधकस्यैव
व्यक्त्युद्बोधकतया उद्बोधकतया उद्बोधकस्य फलबलकल्प्यत्वात् संबंधितावच्छेदकहस्तित्वादिसंबंधग्र

चलात्सर्वाध्याहारस्थलेप्यन्वयबोधोपपत्तिरिति निरांकानवकाशादिति वाच्यं॥ यत्र लाक्षणिकपश्वादिपदाद्गोत्वा
दिप्रकारिकोपस्थितिस्तद्व्यवहितोत्तरद्वितीयादिविभक्तितः शक्त्या कर्मत्वाद्युपस्थितिस्तत्रैव कर्मत्वा
दिविशेष्यकगोत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारकशाब्दबोधः। तत्स्थलीयसामग्रीलक्षणाधीनपदार्थोपस्थिते
रध्याहारात्मकोपस्थितिसाधारणरूपमात्रेण हेतुतामते कर्मत्वाद्युपस्थापकविभक्तिप्रकृतिभूतप
श्वादिपदापत्रगोत्वाद्युपस्थितिरपि तु निराकांक्षपदान्तरादनुमानादितोपि तत्राप्युपस्थितेवेति नादशाबो
धस्य तत्रापत्तेर्दुर्वारत्वात् अर्थाध्याहारमतेपि तत्र साकांक्षपदान्तप्रकृतवाक्यार्थघटकस्य कस्याप्य
र्थस्योपस्थितिस्तत्राशाब्दबोधोत्पत्तेरनिष्टत्वादिति चेन्न शक्तिलक्षणासाधारणस्यानतिप्रसक्तवृ
त्तित्वस्य दुर्वचतया शक्तित्वशक्यसंबंधत्वेनैव तयोर्निवेशनीयतया शक्तिलक्षणाधीनपदार्थोप
स्थित्योः कारणत्वभेदस्य व्यक्तिशक्तिवादिनामप्यावश्यकतया शक्त्यधीनपदार्थोपस्थितेस्तद्धर्म
गृहीतशक्तिकपदज्ञानजन्यतद्धर्मप्रकारकोपस्थितित्वेनैव तद्धर्मप्रकारकशाब्दबोधहेतुतायाः क
ल्पयितुमुचितत्वात् न च तद्धर्मावच्छिन्नविषयतानिरूपितशक्तिविषयतानिरूपितविषयताशालि

ज्ञानत्वेनव्यक्तौशक्तिलक्षणाग्रहयोर्व्यक्तिवादिमतेनुगमःसंभवतिगोसंबंधिशक्तिंपदमित्याकार
कंपदशक्यसंबंधिनीगौरित्याकारकेवालक्षणाग्रहेपिगोत्वावच्छिन्नविषयतयासमंपरंपरयाश
क्तिविषयतायानिरूप्यनिरूपकभावसत्वादितिवाच्यंसाक्षान्निरूपितपरंपरानिरूपितत्वयोरनुग
मकरूपाभावात्।पतुवृत्तिसंसर्गकपदप्रकारकज्ञानमेवशाब्दबोधोपयोगिएवंचशक्तिसंसर्गतानि
रूपकपदप्रकारतानिरूपिततद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यताशालिज्ञानत्वेनतद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकशक्तिल
क्षणाज्ञानयोरेवानुगमःसंभवेत्येवशक्यसंबंधेनार्थांशेपदप्रकारकग्रहस्यापितथात्वात्संबंधि
तावच्छेदकीयविषयितायामपिसंसर्गतात्वसत्वादितिनदसत्।शक्तिकालीनत्वंसंबंधवारणायपदप्रका
रत्वार्थविशेष्यत्वोभयनिरूपितशक्तिनिष्ठसंसर्गिकविषयतानिवेशस्यावश्यकतयाशक्तिसंसर्गक
ज्ञानसंग्राहकेणरूपेणलक्षणाग्रहसंग्रहात् अथधर्मशक्तपदस्यधर्मिस्मरणाशाब्दबोधजनक
त्वेलोमाघात्मकोपाध्यवच्छिन्नबोधकपश्वादिपदस्यापिधर्मिशक्तिविलीपत्तौयुक्तेःसाम्यात्।नचनि
र्विकल्पकरूपस्यस्मरणस्यशाब्दबोधस्यचाऽनभ्युपगमात्।जातिवाचकपदात्व्यक्त्यविषयक

हेयिहरस्त्यादिसंबंधिहस्तिप्रकारादिकानात्मकाद्बोधकबलाद्धस्त्यादिस्मरणेहस्तित्वादेःप्रकारतयाभानवत्
व्यक्तिसंबंधज्ञानमंतरेणापिजातिसंबंधिज्ञानाज्जातेःस्मरणोत्पत्तेःविशेष्यतयाभानविरोधिविरहात्तद्ध
र्मप्रकारकस्मृतौतद्धर्मावछिन्नसंबंधितयागृहीतवस्तुज्ञानस्यहेतुतायामदृष्टरूपोद्बोधकजनितस्मृतौ
व्यभिचारवारणायकार्यतावछेदकसंकोचस्यावश्यकतयाततएवप्रकृतेव्यभिचारानवकाशात्ज्ञातिश
क्तिज्ञानेनियमतोजातिप्रकारेणव्यक्त्यभानात्तज्जन्यसंस्कारान्नियमतोव्यक्तिस्मरणासंभवइतिचेत्का
क्षतिः॥शक्तिविषयकज्ञानानंतरस्यावश्यकतयातज्जन्यसंस्काराद्देवव्यक्तिस्मरणासंभवात्॥अथभवतु
जातिशक्तपदज्ञानाज्जातिप्रकारेणाव्यक्तिस्मरणंतथापितत्प्रकारकःशाब्दबोधोनसंभवतितद्धर्मप्रका
रकतत्धर्मिविषयकशाब्दबोधेप्रकारेणाधर्मिगृहीतवृत्तिकपदजन्यतद्धर्मप्रकारकव्यक्त्युपस्थितेर्हेतु
त्वात्पदेनगृहीतवृत्तिकत्वमात्रनिवेशेघटत्वादिगृहीतवृत्तिकेपदेगोत्वावछिन्ननिरूपितसंबंधांत
रावगाहिज्ञानजन्यगोत्वादिप्रकारकस्मरणाद्गोत्वादिप्रकारकशाब्दबोधापत्तेः तद्धर्मगृहीतवृत्तिकत्व

निवेशेपशुत्वादिप्रकारेणाधर्मिग्रहीतधर्माग्रहीतशक्तिकपश्वादिपदात्पशुत्वादिप्रकारकशाब्दबोधस्यापु
रुणामप्यनुमतस्यानुपपत्तेः।नचप्रकारीभूतधर्मभेदेनकार्यकारणभावभेदस्ययत्रतत्राननुगमेनाव

शाब्द

श्यकत्वात् जातिप्रकारकबोधे जातिग्रहीतवृत्तिकपदज्ञानजन्यस्मरणस्यैवहेतुत्वमंगीकार्यमितिवाच्यम्ए
वमपिजातिमल्लाक्षणिकपदज्ञानात् जातिप्रकारकशाब्दबोधानुपपत्तेर्दुर्वारत्वात् लक्षणाधीनपदार्थो
पस्थितेर्हेतुत्वांतरकल्पने चगौरवात् नचमन्मतेऽध्याहृतस्याप्यर्थस्यबोधविषयत्वेनापदजन्यपदा
र्थोपस्थितित्वेनहेतुत्वेनास्तिकस्यमुक्तानुपपत्त्यवसरइतिवाच्यं।सर्वपदार्थाध्याहृतस्थले ऽन्वयप
बोधवारणायतन्मतेपितादृशहेतुतायाव्यवस्थापितत्वात् नचतथापिपदज्ञानजन्यपदार्थोपस्थि
तित्वघटितकारणतावच्छेदकेनेव्यक्तिलाक्षणिकपदजन्यव्यक्त्युपस्थितेरसंग्रहान्तदोषायाऽध्
ध्याहृतपदार्थोपस्थितेर्येनरूपेणाहेतुताव्यवस्थापितालक्ष्यार्थोपस्थितेरपितत्तद्रूपक्रांततयैवोपप
त्तेः शक्यपदस्यैवानुभविकत्वेनेतिसिद्धांतात्सर्वलाक्षणिकस्थले ऽन्वयबोधानुपगमात्तत्स्थलीयसामग्री

स्मरणाद्यसंभवेन तस्य व्यक्तिस्मरणादिजनकत्वं धर्म्मविषयकस्यापि लोमत्वाद्यवच्छिन्नविषयक
स्मरणादेः संभवात् पश्वादिपदस्थले लोमत्वाद्यवच्छिन्नवाचकत्वोपगमेन धर्म्मिधीः संभवतीति न त
स्य धर्म्मवाचकतेति वाच्यं उपाधेर्द्धर्म्मिनिर्मोकेणाभानसंभवरूपस्य जात्यपेक्षया विशेषस्य सत्वे
पि जातिशक्तिपदज्ञानस्य जातिप्रकारिकायामिवोपाधिशक्तज्ञानस्याप्युपाधिप्रकारकधर्म्मिवि
षयकबुद्धौ कारणताकल्पने बाधकाभावात् उपाधिमात्रशक्तादपि धर्म्मिधीसंभवादिति चेन्न लो
मत्वाद्यवच्छिन्नसंबंधावतया गृहीतात् पश्वादिपदाल्लोमत्वादिना मुख्यविशेष्यकस्यैव स्मरणस्य ध
र्म्मिस्मरणोद्बोधकांतरविरहदशायामुत्पाददर्शनात् तद्रूपावच्छिन्नशक्तत्वेन गृहीताद्धर्म्मावच्छिन्नप्रका
रकधर्म्मिस्मरणस्यापि न प्रमतेः स्वीकारेऽननुभवविरोधात् अविशेषितागोत्वादेः संबंधांतरज्ञानाद
पि धर्म्मिविषयकबोधेन तत्प्रकारकधर्म्मिस्मरणस्येवोपगमेन तादृशस्य शक्तिसंबंधिज्ञानात्
तत्प्रकारकधर्म्मिस्मरणोपगमेऽननुभवविरोधविरहात् अन्यत्रेष्टापत्तेरपि तुकरत्वेन प्रतिबंदेर्वादि

निवर्त्तकत्वायोगात्स्वजन्यभगवादिपदस्यसमवायेनविशिष्टबोधकत्वोपगमेतज्जन्यबोधेगोत्वादेः
समवायएवसंसर्गतयाभासतेनतुसंबंधांतरमित्यत्रकिंनियामकंनहिजातिर्व्यक्तिंविनानभास
तेइतिवत्समवायंविनापिनभासतेइत्यपिनियमःयेनशक्तिज्ञानजन्यबोधेसमवायभानस्याव
श्यकतानतुसंबंधांतरमितिस्यात्।नदादिपदात्समवायमविषयीकृत्यापिसंबंधांतरेणगोत्वा
दिविशिष्टविषयकबोधोदयादितिचेदेवंसतिज्ञानशक्तिरेवादरणीया।तथाचभगवादिपदस्यसमं
वायेनगोत्वादिप्रकारकज्ञानएवशक्त्युपगमात्ततोनाभ्रीतानांसंबंधांतरेणतत्प्रकारकधीत
त्संबंधेनतत्प्रकारकज्ञानेशक्तिग्रहस्यैवतादृशबोधहेतुत्वमितिवाच्यंतांतंतर्भावस्यसमवाय
साधारण्येनसंबंधांतरभानप्रयोजकत्वासंभवादितिकृतंपल्लवितेन॥ ॥इतिश्रीगदाधरभ
ट्टाचार्यविरचितःशक्तिविचारःसमाप्तः॥॥ ॥

[OrderDescription]
,CREATED=02.01.20 13:37
,TRANSFERRED=2020/01/02 at 14:21:45
,PAGES=256
,TYPE=STD
,NAME=S0002436
,Book Name=M-2460-SABD PRAKASH TIKA
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF

FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF

FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF

FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF

FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF
,FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF

FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF

FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF
,FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
,FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF
,FILE108=00000108.TIF
,FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF
,FILE111=00000111.TIF
,FILE112=00000112.TIF
,FILE113=00000113.TIF
,FILE114=00000114.TIF
,FILE115=00000115.TIF
,FILE116=00000116.TIF
,FILE117=00000117.TIF

FILE118=00000118.TIF
,FILE119=00000119.TIF
,FILE120=00000120.TIF
,FILE121=00000121.TIF
,FILE122=00000122.TIF
,FILE123=00000123.TIF
,FILE124=00000124.TIF
,FILE125=00000125.TIF
,FILE126=00000126.TIF
,FILE127=00000127.TIF
,FILE128=00000128.TIF
,FILE129=00000129.TIF
,FILE130=00000130.TIF
,FILE131=00000131.TIF
,FILE132=00000132.TIF
,FILE133=00000133.TIF
,FILE134=00000134.TIF
,FILE135=00000135.TIF

FILE136=00000136.TIF
,FILE137=00000137.TIF
,FILE138=00000138.TIF
,FILE139=00000139.TIF
,FILE140=00000140.TIF
,FILE141=00000141.TIF
,FILE142=00000142.TIF
,FILE143=00000143.TIF
,FILE144=00000144.TIF
,FILE145=00000145.TIF
,FILE146=00000146.TIF
,FILE147=00000147.TIF
,FILE148=00000148.TIF
,FILE149=00000149.TIF
,FILE150=00000150.TIF
,FILE151=00000151.TIF
,FILE152=00000152.TIF
,FILE153=00000153.TIF

FILE154=00000154.TIF
,FILE155=00000155.TIF
,FILE156=00000156.TIF
,FILE157=00000157.TIF
,FILE158=00000158.TIF
,FILE159=00000159.TIF
,FILE160=00000160.TIF
,FILE161=00000161.TIF
,FILE162=00000162.TIF
,FILE163=00000163.TIF
,FILE164=00000164.TIF
,FILE165=00000165.TIF
,FILE166=00000166.TIF
,FILE167=00000167.TIF
,FILE168=00000168.TIF
,FILE169=00000169.TIF
,FILE170=00000170.TIF
,FILE171=00000171.TIF

FILE172=00000172.TIF
,FILE173=00000173.TIF
,FILE174=00000174.TIF
,FILE175=00000175.TIF
,FILE176=00000176.TIF
,FILE177=00000177.TIF
,FILE178=00000178.TIF
,FILE179=00000179.TIF
,FILE180=00000180.TIF
,FILE181=00000181.TIF
,FILE182=00000182.TIF
,FILE183=00000183.TIF
,FILE184=00000184.TIF
,FILE185=00000185.TIF
,FILE186=00000186.TIF
,FILE187=00000187.TIF
,FILE188=00000188.TIF
,FILE189=00000189.TIF

FILE190=00000190.TIF
,FILE191=00000191.TIF
,FILE192=00000192.TIF
,FILE193=00000193.TIF
,FILE194=00000194.TIF
,FILE195=00000195.TIF
,FILE196=00000196.TIF
,FILE197=00000197.TIF
,FILE198=00000198.TIF
,FILE199=00000199.TIF
,FILE200=00000200.TIF
,FILE201=00000201.TIF
,FILE202=00000202.TIF
,FILE203=00000203.TIF
,FILE204=00000204.TIF
,FILE205=00000205.TIF
,FILE206=00000206.TIF
,FILE207=00000207.TIF

FILE208=00000208.TIF
,FILE209=00000209.TIF
,FILE210=00000210.TIF
,FILE211=00000211.TIF
,FILE212=00000212.TIF
,FILE213=00000213.TIF
,FILE214=00000214.TIF
,FILE215=00000215.TIF
,FILE216=00000216.TIF
,FILE217=00000217.TIF
,FILE218=00000218.TIF
,FILE219=00000219.TIF
,FILE220=00000220.TIF
,FILE221=00000221.TIF
,FILE222=00000222.TIF
,FILE223=00000223.TIF
,FILE224=00000224.TIF
,FILE225=00000225.TIF

FILE226=00000226.TIF
,FILE227=00000227.TIF
,FILE228=00000228.TIF
,FILE229=00000229.TIF
,FILE230=00000230.TIF
,FILE231=00000231.TIF
,FILE232=00000232.TIF
,FILE233=00000233.TIF
,FILE234=00000234.TIF
,FILE235=00000235.TIF
,FILE236=00000236.TIF
,FILE237=00000237.TIF
,FILE238=00000238.TIF
,FILE239=00000239.TIF
,FILE240=00000240.TIF
,FILE241=00000241.TIF
,FILE242=00000242.TIF
,FILE243=00000243.TIF

FILE244=00000244.TIF
,FILE245=00000245.TIF
,FILE246=00000246.TIF
,FILE247=00000247.TIF
,FILE248=00000248.TIF
,FILE249=00000249.TIF
,FILE250=00000250.TIF
,FILE251=00000251.TIF
,FILE252=00000252.TIF
,FILE253=00000253.TIF
,FILE254=00000254.TIF
,FILE255=00000255.TIF
,FILE256=00000256.TIF
,